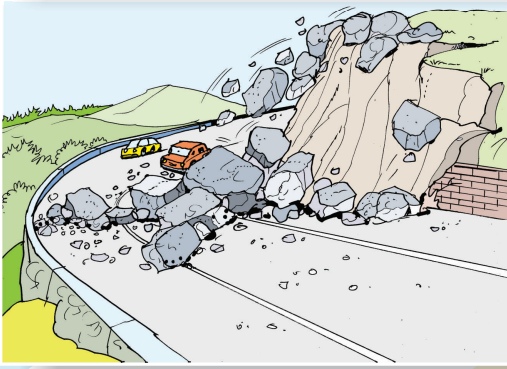
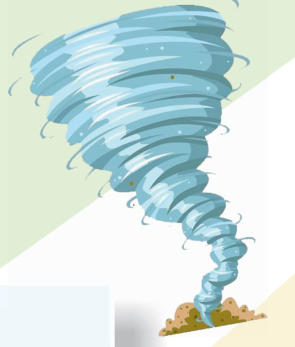
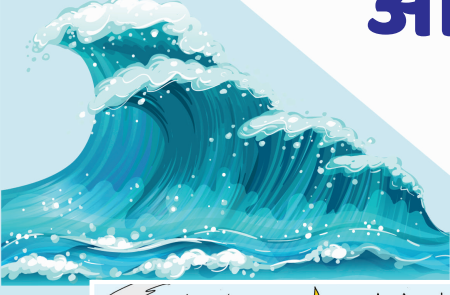

आपत्ती व्यवस्थापन

वाचन साहित्य

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.

आपत्ती व्यवस्थापन (वाचन साहित्य)

सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा उपक्रम

- ◆ प्रवर्तक : शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, महाराष्ट्र शासन
- ◆ प्रकाशक : राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- ◆ प्रेरणा : मा. रनजीत सिंह देओल (भा.प्र.से.)
प्रधान सचिव, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, महाराष्ट्र राज्य.
- ◆ मार्गदर्शन : मा. सचिन्द्र प्रताप सिंह (भा.प्र.से.)
आयुक्त (शिक्षण), महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
मा. संजय यादव (भा.प्र.से.)
राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई.
- ◆ संपादक : मा. राहूल रेखावार (भा.प्र.से.)
संचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- ◆ सहसंपादक : डॉ. कमलादेवी आवटे
सहसंचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- ◆ कार्यकारी संपादक : श्री. अरुण जाधव
उपसंचालक, सामाजिक शास्त्र, कला व क्रीडा विभाग
राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- ◆ संपादन साहाय्य : श्री. रामेश्वर लोटके
अधिव्याख्याता, सामाजिक शास्त्र विभाग
राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
श्रीम. शितल शिंदे
अधिव्याख्याता, सामाजिक शास्त्र विभाग
राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
श्री. बाळासाहेब गायकवाड
विषय सहायक, सामाजिक शास्त्र विभाग
राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- ◆ प्रथम आवृत्ती : ऑक्टोबर, २०२५
- ◆ अर्थसाहाय्य : राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- ◆ मुद्रक : रुना ग्राफिक्स, पुणे.
- ◆ © सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधीन.

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.

प्रस्तावना

आपत्ती व्यवस्थापन विषयाच्या संदर्भाने राज्यातील विद्यार्थ्यांमध्ये जाणीव जागृतीची गरज वारंवार अधोरेखित झाली आहे. त्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापन वाचन साहित्य आपल्या हाती देताना मनस्वी आनंद होत आहे. मुळात आपत्ती जशी नैसर्गिक असते, त्याप्रमाणे मानवनिर्मितदेखील असते. अलीकडच्या काळात विविध प्रकारच्या आपत्तींना सामोरे जावे लागत आहे.

महात्मा गांधी म्हणाले होते की, “निसर्ग हा माणसांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकतो, पण माणसांची हाव व हव्यास मात्र पूर्ण करू शकणार नाही.” आज माणसांची भौतिक सुखाची हाव वाढते आहे. त्यामुळे निसर्गावर अतिक्रमण होत आहे. आपल्या भोवताली आपण पाहिले, तर झाडांचे जंगल नष्ट होऊन सिमेंटची जंगले उभी राहात आहेत. जशी जशी जंगले नष्ट झाली तशा मानवाच्या समोर आणखी नव्या समस्या उभ्या राहिल्या आहेत. आज आपल्याकडे काही ठिकाणी प्रचंड स्वरूपात पाऊस पडतो आहे, तर काही ठिकाणी पावसाची कमतरता आहे. काही ठिकाणी पिण्यासाठी पाणी नाही. ऋतूमानाचे चक्रच हरवले आहे. उन्हाळ्याचा विचार करता उष्णतेची तीव्रता वाढते आहे. ओझोनचा असलेला स्तर कमी होत असल्याने पृथ्वीवर उष्णतेचे प्रमाण वाढते आहे. भूकंप व आगीची संकटे तर आहेतच. रस्ते अधिक चांगले बनवले जात आहेत, पण अपघातांची मालिका सुरूच आहे, अशा घटना समोर येत आहेत. त्यातून मानवी जीवन अधिक समस्याग्रस्त बनत चालले आहे. त्यामुळे संकटे समोर आहेत, तर त्याला सामोरे जाण्याची तयारीही व्हायलाच पाहिजे. अशावेळी आपल्या अवतीभवती असणाऱ्या छोट्या छोट्या गोष्टींना सामोरे जाताना योग्य त्या गोष्टींची आपण काळजी घेतली, तर निश्चित आपत्तीपासून बचाव करणे शक्य होईल.

रस्त्यावरील अपघात, वीज व महापूरापासूनचे धोके वाढत आहेत. अनेकदा सार्वजनिक कार्यक्रमाच्या ठिकाणी चेंगराचेंगरीचे प्रसंग आपल्याकडे झाले आहेत. शालेय पोषण आहाराच्या ठिकाणी आवश्यक सुरक्षित वातावरणाचाही विचार करण्याची गरज आहे. या विषयाचे मोल केवळ गुणांपुरते नाही, तर यातून उदयाचा जबाबदार नागरिक घडवायचा आहे. तो जितका जबाबदार घडवला जाईल तितकी सामाजिक सुरक्षा देखील उंचावणार आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शालेय वयातच आपत्तीसंदर्भात जागृती निर्माण केली, तर त्यांच्या जीवनात भविष्यामध्ये निर्माण होऊ पाहणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्याच्या दृष्टीने हे महत्त्वाचे पाऊल ठरणार आहे. निसर्गावर मात करण्याच्या प्रयत्नात आपत्तींचे प्रमाण वाढते आहे, त्यातून वित्त व जीवित हानी होत आहे. या वाचन साहित्याच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या आपत्ती प्रसंगांना सामोरे जाताना कोणती काळजी घ्यायला हवी हे सहज लक्षात येईल. मुख्य म्हणजे

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (तीन)

आपण नैसर्गिक संकटेपण टाळू शकणार नाही, परंतू संकटे आलीच, तर त्यावर मात करण्याच्या दृष्टीने पावले पडायला हवीत. विद्यार्थ्यांच्या मनात ही जागृती निर्माण व्हावी म्हणून हे वाचन साहित्य निश्चित उपयोगी पडणार आहे.

आपत्ती व्यवस्थापन हा विषय प्रत्यक्ष जीवन व्यवहाराच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचा आहे. आपल्या राज्याने महिन्यातील प्रत्येक शनिवार हा आनंददायी करण्याचे नियोजन केले आहे. त्यातील महिन्याच्या एका शनिवारी आपत्ती व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांकडून एक कृती करून घ्यावयाची आहे. आपली स्थानिक गरज, परिस्थिती लक्षात घेऊन कृतीची निवड करावी. लहानवयातच रुजत असतात, बालकांच्या मनात त्यामुळे या वाचन साहित्याचे वाचन करून नियोजन केल्यास हा कार्यक्रम प्रभावीपणे पुढे घेऊन जाण्यास मदत होणार आहे. मला विश्वास आहे की, आपल्या राज्याने आजवर नेहमीच शालेय अभ्यासक्रमात विविध प्रयोग करत देशाला दिशा दाखवली आहे. हा कार्यक्रम शालेय स्तरावर प्रभावीपणे राबवला गेला, तर आपल्या बालकांच्या आयुष्याची उज्ज्वल वाट निर्माण करण्यात यश मिळेल. त्यामुळे या वाचन साहित्याचा अधिक प्रभावी उपयोग व्हावा ही अपेक्षा आहे.

'युनिसेफ' च्या सदस्यांबरोबर राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेच्या तज्ज्ञांच्या वतीने वाचन साहित्य, घटकसंच, कार्यपुस्तिका आदी साहित्यांचे विकसन करण्यात आले आहे. आपण या सर्व साहित्यांचा प्रभावीपणे उपयोग करून महाराष्ट्रातील शालेय स्तरावर सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये जागृती घडवून आणाल असा विश्वास आहे. त्यातूनच उदयाचा सक्षम व समृद्ध भारत निर्माण होणार आहे, यासाठी आपणा सर्वांना मनःपूर्वक शुभेच्छा!

राहूल रेखावार (भा.प्र.से.)

संचालक

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद,
महाराष्ट्र, पुणे.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (चार)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	उपक्रम	पृष्ठ क्र.
भाग १. शालेय सुरक्षितता आणि शाश्वततेची मूलतत्त्वे		
१. प्रस्तावना : सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा उपक्रम		
	१.१ पार्श्वभूमी	१
	१.२. ध्येय	२
	१.३ उद्दिष्टे	३
	१.४ अपेक्षित निष्पत्ती	४
२. आपत्ती, हवामान बदल आणि शाश्वतता मूलभूत संकल्पना		
	२.१ आपत्ती आणि आपत्तीशी निगडित संज्ञा	५
	२.२ आपत्ती जोखीम कमी करण्याच्या मूलभूत संकल्पना	१७
	२.३ हवामान बदलाच्या मूलभूत संकल्पना	२०
	२.४ आपत्ती आणि हवामान बदलांचा मुलांवर व शाळांवर होणारा परिणाम	२३
	२.५ सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा उपक्रमाची जागतिक, राष्ट्रीय व राज्य स्तरावरील संकल्पनांशी सुसंगती	२६
३. सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळांचा दृष्टिकोन		
	३.१ महाराष्ट्रातील शाळांमधील आपत्ती आणि असुरक्षितता	४०
	३.२ सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा म्हणजे काय आणि त्याचे घटक	४३
४. सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा उपक्रमाची अंमलबजावणी		
	४.१. शाळा व्यवस्थापन समितीची (School Management Committee - SMC) निर्मिती	६४
	४.२. सर्वसमावेशक सुरक्षित, संवेदनक्षम व शाश्वत शाळा आराखड्याची निर्मिती	६६
	४.३. शाळा सुरक्षितता कार्यक्रमाचे सनियंत्रण	७३

अ. क्र.	उपक्रम	पृष्ठ क्र.
५. सदस्यांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या		
	राज्य व जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणे	७६
	राज्य, जिल्हा व तालुका स्तरावरील शिक्षण प्रशासन	७६
	शाळा प्रशासन	७८
	शाळा आपत्ती व्यवस्थापन गट	७९
	विद्यार्थी/शालेय मुले	७९
	शाळा व्यवस्थापन समिती आणि समुदाय	७९
भाग २. महाराष्ट्रातील शाळा सुरक्षित, संवेदनक्षम व शाश्वत असण्यासाठी सुरक्षित शनिवार सत्रे		
१. सुरक्षित शनिवार चक्र (साप्ताहिक कृती)		८०
परिशिष्ट - १ : आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत शाळा स्तरावरील माहिती		१७९
परिशिष्ट - २ : वर्गखोलीतील धोकांचा शोध घेण्याचे उपक्रम		१९१
परिशिष्ट - ३ : सर्वसमावेशक सुरक्षित, संवेदनक्षम आणि शाश्वत शाळा योजना आराखडा		१९५

भाग - १. शालेय सुरक्षितता आणि शाश्वततेची मूलतत्त्वे

१. प्रस्तावना : सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा उपक्रम

१.१ पार्श्वभूमी :

बालकांच्या शिक्षणासाठी आणि त्यांच्या संपूर्ण जीवनाला आकार देण्यात शाळा महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. शिक्षणासाठी रचनात्मक वातावरण उपलब्ध करण्यासोबत वैयक्तिक आणि सामाजिक विकासासाठी आवश्यक असलेल्या (राष्ट्रीय शिक्षण धोरण-२०२०, मध्ये अपेक्षित) एकविसाव्या शतकासाठीच्या कौशल्यांना शाळा प्रोत्साहन देतात. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण आणि शहरी भागात १,१०,००० पेक्षा अधिक शाळा आहेत. अखंडित, अडथळाविरहित शिक्षणासाठी आणि शाळा व शिक्षण प्रणालीच्या सातत्यतेसाठी सुरक्षित वातावरण व संवेदनक्षम (Resilience) शाळा आवश्यक आहेत.

अलीकडच्या काळात तीव्र वातावरणीय बदलांमुळे होणाऱ्या घटना, नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित धोके यामुळे शालेय व्यवस्था आणि शैक्षणिक सेवांवर लक्षणीय परिणाम होत आहे. एकंदरीतच तीव्र वातावरणीय बदलांमुळे घटना घडत आहेत. उष्णतेच्या लाटा, निर्वनीकरण, भूस्खलन, चक्रीवादळ, किनारपट्टीची धूप, आग, इमारती कोसळणे, प्रदूषण आणि वाढते रस्ते अपघात इत्यादींचे परिणाम शाळेतील मुले आणि शालेय समुदायासाठी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष जोखीम निर्माण करतात. तथापि या धोक्यांची तीव्रता शालेय पातळीवर शालेय मालमत्ता/ पायाभूत सुविधा/सेवा तसेच विद्यार्थी आणि त्याची कौटुंबिक परिस्थिती यांवर अवलंबून असते. आपत्तींचा धोका आणि परिणाम कमी करण्यासाठी बालक, युवक-तरुण वर्ग, शाळांसारख्या आवश्यक सार्वजनिक संस्था यांमध्ये संवेदनक्षमता निर्माण करणे आवश्यक आहे. नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित धोक्यांची वाढती वारंवारिता पाहता शाळेशी निगडित व्यक्तींसाठी संवेदनक्षमता, सुरक्षिततेशी संबंधित कृती आणि शाश्वत पद्धतींची आवश्यकता आहे.

आपत्तींचा धोका कमी करण्यासाठी आवश्यक कृतींना प्रोत्साहन देणे. शाळा समुदाय (शिक्षक, विद्यार्थी, शाळेतील परिसर आणि इतर व्यक्ती ज्या शाळेस मदत करतात) शाळा व्यवस्था आणि शिक्षण सेवांची आपत्ती निवारणासाठीची पूर्वतयारी आणि संवेदनक्षमता मजबूत करणे हे महाराष्ट्र सरकारच्या शिक्षण आणि क्रीडा विभागाचे धोरणात्मक उद्दिष्ट आहे. विद्यार्थिदशेपासूनच

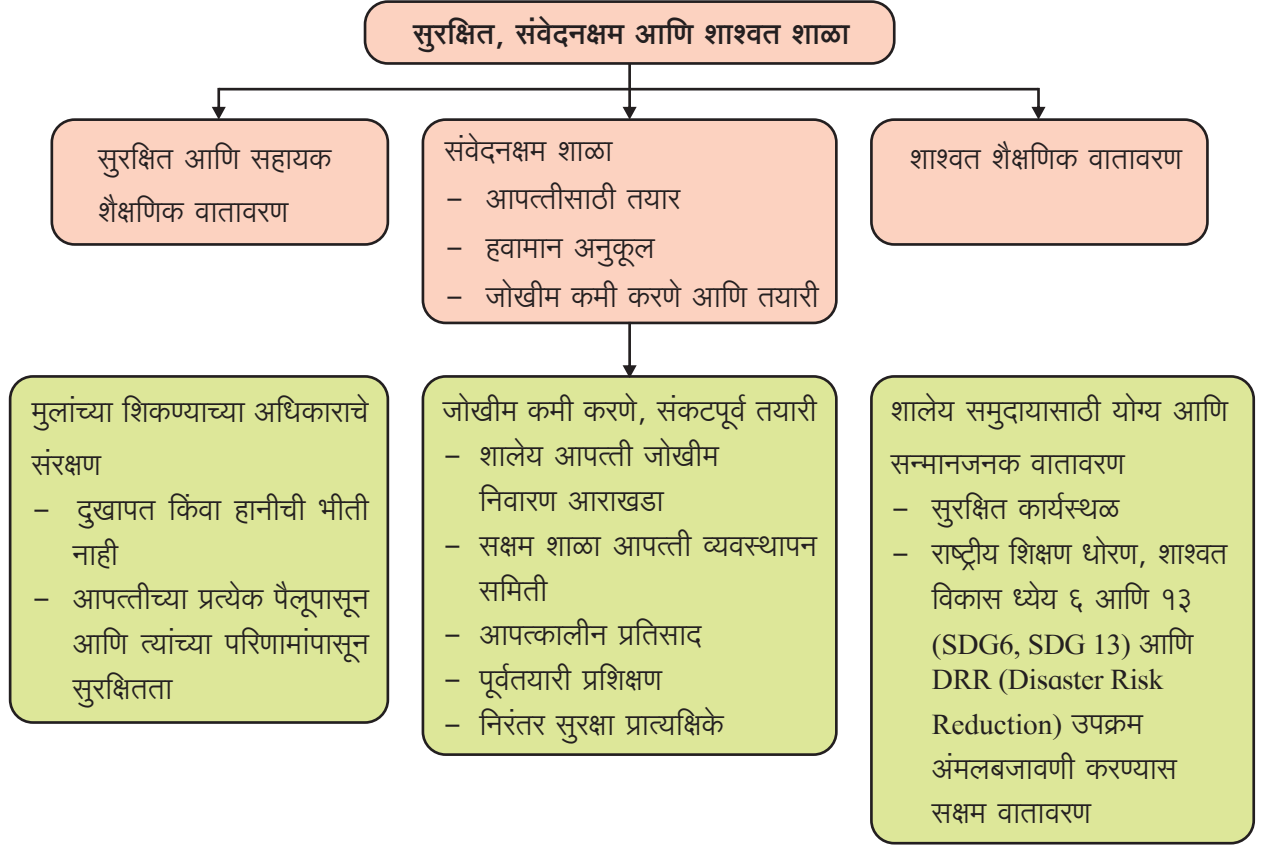
आपत्तीपूर्व तयारीची जाणीव जागृती निर्माण करून मुलांसाठी सुरक्षित शैक्षणिक वातावरण निर्माण करण्याची विभागाची योजना आहे. आपत्ती जोखीम कमी करण्याबद्दल मुलांची समज वाढवून जोखमीचे मूल्यांकन, पूर्वसूचना प्रणाली, शालेय आपत्ती स्थलांतर प्रक्रिया, प्रतिसाद आणि पुनर्प्राप्ती प्रात्यक्षिके व कृतींमध्ये सहभागी होऊन विद्यार्थ्यांमध्ये संवेदनक्षमता निर्माण करण्यावर विभागाने भर दिला आहे. विभाग मुख्यतः राष्ट्रीय शालेय सुरक्षा प्रकल्पांतर्गत राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणद्वारा दिलेल्या उपायांचे पालन करतो. ज्यामध्ये शालेय समुदायाला धोके निवारण, आवश्यकता आणि आपत्ती येण्यापूर्वी अधिक सज्ज होण्यासाठी योग्य प्रशिक्षण, शिक्षण आणि जनजागृतीवर लक्ष केंद्रित केले जाते. शाळा आपल्या प्रत्येक समुदायाच्या केंद्रस्थानी असतात. शाळा आरोग्य, स्वच्छता आणि एकूणच असुरक्षिततेच्या समस्यांसह समुदायासाठी महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर जागरूकता निर्माण करण्यात समुदाय केंद्र म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावतात. यासाठी विद्यार्थी परिवर्तनाचे दूत म्हणून भूमिका बजावू शकतात. जे त्यांच्या कुटुंबांवर आणि समुदायांवर होणाऱ्या आपत्तींच्या परिणामांना रोखण्यासाठी माहिती आणि विविध पद्धतींचा प्रसार करू शकतात. समुदायामध्ये जोखीम जागरूकता वाढवण्यासाठी शाळांद्वारे, शालेय शिक्षण आणि मुलांच्या माध्यमातून विविध उपाययोजना राबवल्या जात आहेत ज्यामुळे समुदायामध्ये (गाव, वस्ती, शहरी सोसायट्या, इत्यादींमध्ये) जोखीम प्रतिबंध आणि संवेदनशीलता कमी करण्याची संस्कृती निर्माण होईल.

१.२. ध्येय :

शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे व 'युनिसेफ'च्या सहकार्याने सुरक्षित, संवेदनक्षम आणि शाश्वत अशी शालेय शिक्षण प्रणाली स्थापन करण्याचे ध्येय आहे. यामध्ये विविध उपक्रम आणि कृतींचा समावेश असून या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट सुरक्षित आणि साहाय्यक शिक्षण वातावरण निर्माण करणे हे आहे. या उपक्रमाद्वारे राज्यातील सर्व बालकांना सुरक्षित आणि सक्षम केले जाईल. ही मुले आपत्ती, हवामान बदल आणि इतर आव्हानांना सामोरे जाऊ शकतील व त्यांच्याशी जुळवून घेऊ शकतील. हे कार्य शाळेच्या एकंदरीत कामकाज आणि मूळ उद्दिष्टांशी सुसंगत असून यासाठी शालेय समुदायाचे सक्षमीकरण करणे, तसेच जोखीम कमी करणे, संकटांविरुद्ध संवेदनक्षमता मजबूत करणे यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

आकृती १ : सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळांच्या ध्येयाचा आकृतिबंध

सारांश : हा कार्यक्रम शालेय समुदाय, शिक्षण व्यवस्था यांनी एकत्रितपणे धोक्यांना आपत्ती बनण्यापासून रोखण्याचा, जीवितहानी आणि पायाभूत सुविधांना हानीपासून वाचवण्याचा, आपत्तींना प्रभावीपणे तोंड देण्यासाठी व त्यातून सावरण्यासाठी शालेय समुदायांना तयार करण्याचा प्रयत्न करतो.

१.३ उद्दिष्टे :

- राज्य आणि जिल्हा स्तरावर प्रशिक्षित तज्ज्ञ मार्गदर्शक, वरिष्ठ शाळा, आपत्ती व्यवस्थापन दल म्हणून नियुक्ती करतील.
- शालेय विद्यार्थी, शिक्षक आणि इतर कर्मचारी यांचे जीव वाचवण्यासाठी व इजा टाळण्यासाठी प्रशिक्षण, जागरूकता निर्माण करणारी कामे आणि सुरक्षा उपक्रम घेणे.
- जोखीम कमी करणाऱ्या उपाययोजनांद्वारे शाळांना आपत्ती आणि हिंसाचारापासून सुरक्षित ठिकाण बनवणे.
- जोखीम, धोका आणि असुरक्षेचे मूल्यांकन (HRVA) करणे आणि शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेंतर्गत योग्य उपाय स्वीकारून संरचनात्मक (दोन्ही संरचनात्मक आणि असंरचनात्मक परंतु

असंरचनात्मक उपायांवर अधिक लक्ष केंद्रित करून) जोखीम कमी करणे.

- सक्षम विद्यार्थी आणि शालेय समुदायाच्या माध्यमातून, समाजातील घटकांना आपत्ती जोखीम कमी करण्याच्या पद्धती स्वीकारण्यास मानसिकदृष्ट्या तयार करणे.
- तयारी, निवारण, अनुकूलन आणि एकूण आपत्ती जोखीम कमी करण्याच्या संस्कृतीला प्रोत्साहन देणे, सौम्यीकरण आपत्तीच्या काळात आणि आपत्तीनंतरही शाळा शैक्षणिक उपक्रम सुरू ठेवण्यास सक्षम आहेत याची खात्री करणे.

१.४ अपेक्षित निष्पत्ती :

- राज्य आणि जिल्हा स्तरावर प्रशिक्षित तज्ज्ञ मार्गदर्शकांना, वरिष्ठ शाळा, आपत्ती व्यवस्थापन दल म्हणून नियुक्ती करतात.
- राज्यातील प्रत्येक शाळा आपत्तीपूर्व तयारी आणि हवामान अनुकूल योजना तयार करून अंमलबजावणी करतात .
- राज्यातील प्रत्येक शाळा, सर्व विद्यार्थी आणि शालेय समुदायासाठी मूलभूत शालेय सुरक्षा, संवेदनक्षमता, शाश्वतता प्रशिक्षण आयोजित करतात.
- राज्यातील प्रत्येक शाळेत सुरक्षा तपासणी यंत्रणा, शाश्वत शालेय घटक विकसित असून अंमलबजावणी करतात.
- आपत्ती जोखीम कमी करण्याबाबत शालेय समुदायात जागरूकता वाढवतात. शालेय समुदायातील प्रत्येक व्यक्तीला आपत्ती जोखीम, सुरक्षिततेचे महत्त्व आणि एकूणच संवेदनक्षम करतात.
- संरचनात्मक आणि रचनात्मक घटकांची वाढलेली संवेदनक्षमता आणि बळकटीकरण : शालेय पायाभूत सुविधा व रचनात्मक घटकांची नैसर्गिक धोक्यांना तोंड देण्याची क्षमता वाढवतात.
- आपत्तीचा धोका, त्याचा प्रभाव आणि परिणाम याबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये कौशल्य विकास : सर्व विद्यार्थी, शिक्षक, कर्मचारी, पालक सर्व प्रकारच्या धोक्यांपासून स्वतःचे संरक्षण करण्यास आणि सर्व प्रकारच्या धोक्यांना प्रभावीपणे प्रतिसाद देतात.
- शालेय समुदाय आणि पालकांमध्ये जबाबदारीची भावना : शाळेची सुरक्षितता, संवेदनक्षमता आणि शाश्वतता ही केवळ शाळांचीच नाही; तर संपूर्ण शालेय समुदायाचीही जबाबदारी आहे. शालेय मुलांची आणि शाळेच्या पायाभूत सुविधांची सुरक्षा आणि संरक्षणाची जबाबदारी शालेय समुदाय एकत्रितपणे राबवतो.
- उत्साही आणि कार्यशील शाळा समितीद्वारे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना भेडसावणारे धोके ओळखले जातात. शाळा विकास योजनेत समाविष्ट केले जातात.

□□□

२. आपत्ती, हवामान बदल आणि शाश्वतता मूलभूत संकल्पना

२.१ आपत्ती आणि आपत्तीशी निगडित संज्ञा :

अ) आपत्ती

आपत्ती म्हणजे "नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित कारणांमुळे अचानक उद्भवणारे संकट, दुर्घटना, आरिष्ट किंवा गंभीर घटना, जी बाधितांच्या सहनशक्ती बाहेरची असते". आपत्ती व्यवस्थापन कायदा-२००५ मध्ये आपत्तीची व्याख्या "नैसर्गिक शक्ती, मानवी कृती, अपघात किंवा निष्काळजीपणा यामुळे होणारी एक मोठी घटना आहे. ज्यामुळे जीवितहानी, मालमत्तेचे नुकसान किंवा पर्यावरणीय हानी होते. आपत्तीमुळे झालेले नुकसान बाधित समुदाय स्वतःहून हाताळू शकत नाही." अशी केली आहे.

संयुक्त राष्ट्रांच्या आपत्ती जोखीम निवारण कार्यालयाच्या (UNDRR) मते, आपत्ती म्हणजे समाजाच्या कामकाजात गंभीर व्यत्यय येणे. ज्यामध्ये मानवी, भौतिक, आर्थिक किंवा पर्यावरणीय नुकसान इ. परिणाम होतात. हे परिणाम आणि नुकसान प्रभावित समाजाच्या स्वतःच्या संसाधनांचा वापर करण्याच्या क्षमतेपेक्षा जास्त असतात.

आणीबाणी हा शब्द कधीकधी आपत्ती या शब्दाला पर्यायी शब्द म्हणून वापरला जातो. उदाहरणार्थ, जैविक आणि तांत्रिक धोके किंवा आरोग्यविषयक आणीबाणीच्या संदर्भात. तसेच धोकादायक घटना ज्यांच्यामुळे समाजाच्या कार्यात गंभीर व्यत्यय येत नाहीत अशा घटनांसंबंधीसुद्धा हा शब्द वापरला जातो. धोका ही एक प्रक्रिया, घटना किंवा मानवी कृती आहे. ज्यामुळे जीवितहानी, दुखापत किंवा आरोग्यावर परिणाम, मालमत्तेचे नुकसान, सामाजिक आणि आर्थिक व्यत्यय, पर्यावरणीय न्हास होऊ शकतो. धोके त्यांच्या उत्पत्ती आणि परिणामांनुसार एकमेव घटना, एकामागोमाग एक घडणारी घटना किंवा अनेक घटनांची एकत्रित प्रक्रिया असू शकतात.

धोक्यांचे प्रकार :

प्रत्येक धोका, त्याचे उत्पत्तीस्थान, तीव्रता किंवा व्याप्ती, वारंवारिता आणि संभाव्यतेद्वारे दर्शवला जातो. धोके नैसर्गिक, मानवनिर्मित असतात. नैसर्गिक धोके प्रामुख्याने नैसर्गिक प्रक्रिया आणि घटनांशी संबंधित असतात. मानवनिर्मित धोके पूर्णपणे किंवा प्रामुख्याने मानवी उपक्रम आणि कृतीद्वारे निर्मित असतात. अनेक धोके सामाजिक, नैसर्गिक आहेत. कारण ते नैसर्गिक आणि मानववंशिक घटकांच्या संयोजनाशी संबंधित आहेत. ज्यामध्ये पर्यावरणीय न्हास आणि हवामान बदल यांचा समावेश आहे. नैसर्गिक धोके आणि मानवनिर्मित धोके असे धोक्यांचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. ते अधिक उत्तमरीत्या समजण्यासाठी खालील तक्त्यामध्ये उदाहरणांसह उपप्रकार दिले आहेत.

तक्ता १. : धोक्यांचे प्रकार

नैसर्गिक धोके	मानवनिर्मित धोके
<p>अ) भूभौतिक धोके (पृथ्वीशी संबंधित) :</p> <p>उदाहरणार्थ :</p> <p>भूभौतिक धोके म्हणजे पृथ्वीच्या भौतिक प्रक्रिया आणि घटनांपासून उद्भवणारे धोके. हे धोके प्रामुख्याने पृथ्वीच्या कवचाशी, त्याच्या भूगर्भीय संरचनांशी आणि अंतर्गत हालचालींशी संबंधित आहेत.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● भूकंप ● ज्वालामुखीचा उद्रेक ● भूस्खलन ● त्सुनामी, इत्यादी <p>भूभौतिक धोके सामान्यतः नैसर्गिक असतात. खाणकाम, जंगलतोड किंवा जमिनीचा अयोग्य वापर यांसारख्या मानवी कृत्यामुळे त्यांचे परिणाम आणखी वाढू शकतात. या धोक्यांमुळे पायाभूत सुविधांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान, जीवितहानी आणि पर्यावरणीय परिसंस्थेचा न्हास होतो.</p>	<p>अ) तांत्रिक आणि औद्योगिक धोके :</p> <p>उदाहरणार्थ :</p> <p>तांत्रिक आणि औद्योगिक धोके म्हणजे तांत्रिक किंवा औद्योगिक परिस्थितींमुळे उद्भवणारे धोके, ज्यांमध्ये अपघात, असुरक्षित प्रक्रिया, पायाभूत सुविधांमध्ये बिघाड, किंवा विशिष्ट मानवी उपक्रमांचा समावेश आहे. या धोक्यांमुळे प्रामुख्याने जीवितहानी, दुखापत, आजार किंवा पर्यावरणीय नुकसान होते.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● औद्योगिक अपघात (उदा., रासायनिक पदार्थांची गळती, स्फोट आणि विषारी वायू गळती) ● धरणातील बिघाड किंवा संरचना कोसळणे. ● किरणोत्सार आणि अणू अपघात. ● वीज पुरवठा बिघाड आणि पायाभूत सुविधा कोसळणे. ● वाहतूक अपघात (उदा. रस्ते अपघात, जहाज बुडणे, रेल्वे अपघात, विमान अपघात) ● सायबर धोके (उदा. सायबर हल्ल्यांमुळे होणारे व्यत्यय) <p>या धोक्यांचे गंभीर सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिणाम होऊ शकतात. हे धोके बहुतेकदा अपुरे सुरक्षा उपाय, कमकुवत पायाभूत सुविधा किंवा नियमनाचा अभाव यामुळे वाढतात. तांत्रिक आणि औद्योगिक धोक्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी मजबूत जोखीम मूल्यांकन, सुरक्षा नियमावली, आपत्कालीन पूर्वतयारी आवश्यक आहे. वरील उपाय करण्याजोगे असून ही जबाबदारी संबंधित व्यक्ती किंवा यंत्रणांची आहे.</p>

नैसर्गिक धोके	मानवनिर्मित धोके
<p>ब) हवामानशास्त्रीय धोके (हवामानाशी संबंधित):</p> <p>उदाहरणार्थ :</p> <p>हवामानविषयक धोके हे वातावरणीय प्रक्रिया आणि घटनांमुळे उद्भवतात. या धोक्याचे मूळ मुख्यतः हवामान आणि हवामानाची तीव्र परिस्थिती यामध्ये असते.</p> <p>हे धोके पृथ्वीच्या हवामानाचे प्रकार आणि वातावरणीय गतिशीलतेशी थेट जोडलेले आहेत.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● उष्णकटिबंधीय चक्रीवादळे (हरिकेन, टायफुन) ● तीव्र वादळे (गडगडाटी वादळे, गारपीट आणि वादळी वारे) ● तीव्र तापमान (उष्णतेच्या लाटा, थंडीच्या लाटा) ● मुसळधार पाऊस ज्यामुळे पूर येतो. ● हिमवादळे <p>हवामानविषयक धोक्यांचे मानवी जीवन, पायाभूत सुविधा आणि परिसंस्थांवर विनाशकारी परिणाम होऊ शकतात. या धोक्यांची वारंवारिता आणि तीव्रता हवामान बदल आणि इतर मानवनिर्मित घटकांमुळे प्रभावित होऊ शकते.</p>	<p>ब : मानवनिर्मित पर्यावरणीय धोके :</p> <p>उदाहरणार्थ</p> <p>पर्यावरणीय धोके म्हणजे पर्यावरणीय प्रक्रिया, मानवी कृत्ये किंवा दोघांच्या संयोजनातून उद्भवणारे धोके. हे धोके बहुतेकदा पर्यावरणीय न्हास, प्रदूषण आणि अशाश्वत व्यवहारांशी जोडलेले असतात.</p> <p>पर्यावरणीय धोके रासायनिक, नैसर्गिक आणि जैविक धोके असू शकतात. ते पर्यावरणीय न्हास किंवा हवा, पाणी, मातीमधील भौतिक किंवा रासायनिक प्रदूषणामुळे निर्माण होऊ शकतात. तथापि, या प्रकारात येणाऱ्या अनेक प्रक्रिया आणि घटना जसे की, मातीचा न्हास, निर्वनीकरण, जैवविविधतेचा नाश, क्षारीकरण आणि समुद्र पातळीतील वाढ यांसारख्या घटना/परिस्थिती या प्रत्यक्षात धोका नसून धोक्याची आणि जोखमीची कारणे आहेत.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● प्रदूषण (हवा, पाणी, माती दूषित होणे) ● निर्वनीकरण आणि अधिवासाचा नाश. ● जमिनीचा न्हास आणि वाळवंटीकरण. ● जैवविविधतेचे नुकसान. ● हवामान बदलाशी संबंधित धोके (उदा., समुद्राची वाढती पातळी, तीव्र हवामान बदल) ● घातक आणि इलेक्ट्रॉनिक कचऱ्यासह इतर कचरा व्यवस्थापन समस्या. <p>औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर यांसारख्या मानवनिर्मित कृतींमुळे पर्यावरणीय धोके वाढतात. या धोक्यांना तोंड देण्यासाठी, संवेदनक्षमता वाढविण्यासाठी शाश्वत सवयी, पद्धती, पर्यावरणीय पुनर्स्थापना/संचयन आणि सक्रिय प्रशासन यांची आवश्यकता आहे.</p>

नैसर्गिक धोके	मानवनिर्मित धोके
<p>क) जलविज्ञानविषयक धोके (पाण्याशी संबंधित): जलविज्ञानविषयक धोके हे पाण्याशी संबंधित असतात. वातावरणातील पाण्याच्या हालचाली, वितरण आणि व्यवस्थापनाशी संबंधित प्रक्रिया किंवा घटना यांचा समावेश या धोक्यांमध्ये होतो.</p> <p>उदाहरणार्थ :</p> <ul style="list-style-type: none"> ● पूर ● दुष्काळ ● अतिप्रचंड पूर ● हिमस्खलन, ● वादळाची लाट, ● हिमनदी आणि हिम तलावातील पूर <p>जलविज्ञानविषयक धोक्यांचे मोठ्या प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिणाम होतात. हवामान बदल आणि मानवी उपक्रमामुळे हे परिणाम अधिक तीव्र होऊ शकतात.</p>	<p>क) सामाजिक आणि आर्थिक धोके : सामाजिक आणि आर्थिक धोके म्हणजे मानवी कृती, निर्णय आणि आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्थांचे अपयश यांमुळे उद्भवणाऱ्या परिस्थिती किंवा घटना. या धोक्यांमुळे व्यापक हानी, विस्थापन किंवा अस्थिरता निर्माण होऊ शकते. सोबतच हे धोके अनेकदा असुरक्षितता आणि इतर धोक्यांना वाढवतात.</p> <p>उदाहरणार्थ :</p> <ul style="list-style-type: none"> ● जबरदस्तीने केलेले विस्थापन आणि स्थलांतर ● आर्थिक संकटे (महागाई, मंदी, बाजार कोसळणे) ● नागरी असंतोष (निदर्शन, दंगली) ● सशस्त्र संघर्ष (युद्धे, दहशतवाद) ● सामाजिक दबावामुळे जबरदस्तीने केलेले स्थलांतर आणि विस्थापन <p>हे धोके अनेकदा नैसर्गिक आणि तांत्रिक जोखमींशी अगोदर अथवा नंतर जोडले गेल्यामुळे त्यांचे परिणाम वाढतात. सामाजिक/आर्थिक आणि धोक्यांना तोंड देण्यासाठी प्रशासन मजबूत करणे, सामाजिक समतेला प्रोत्साहन देणे, समुदायाची संवेदनक्षमता वाढवणारी धोरणे राबविणे आणि कार्यक्रमांद्वारे आर्थिक स्थिरता सुनिश्चित करणे यांची आवश्यकता आहे.</p>
<p>ड) वातावरणविषयक धोके (वातावरणाशी संबंधित): वातावरणविषयक धोके म्हणजे दीर्घकालीन वातावरणीय किंवा हवामानातील बदल आणि दोलायमानतेमुळे उद्भवणाऱ्या तीव्र घटना होय. या घटना बहुतांश वेळी मानवाच्या हस्तक्षेपामुळे वाढतात.</p> <p>उदाहरणार्थ :</p> <ul style="list-style-type: none"> ● दुष्काळ ● वणवा (जंगलातील आगी) ● वाळवंटीकरण ● तीव्र तापमान (उष्णतेच्या लाटा, थंडी) ● हिमनद्यांचे वितळणे आणि संबंधित परिणाम 	

नैसर्गिक धोके	मानवनिर्मित धोके
<p>हवामानविषयक धोके बहुतेकदा जागतिक तापमानवाढ आणि मानवी कृती जसे की, जंगलतोड, वायू प्रदूषण, जैवविविधतेचे नुकसान, नैसर्गिक संसाधनांचे नुकसान आणि जमिनीचा व्हास यांसारख्या घटकांमुळे प्रभावित होतात. वारंवार होणाऱ्या आपत्तींमुळे गंभीर सामाजिक-आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिणाम होऊ शकतात, विशेषतः वंचित/दुर्बल घटक आणि परिसंस्थांवर याचे विपरीत परिणाम होतात.</p>	
<p>इ : जैविक धोके :</p> <p>जैविक धोके हे जैविक वाहकांद्वारे प्रसारित होतात. ज्यात रोगजनक सूक्ष्म जीव, विषारी पदार्थ आणि जैविक सक्रिय पदार्थ यांचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ, जीवाणू, विषाणू किंवा परजीवी, विषारी जीव आणि कीटक, विषारी वनस्पती आणि रोग निर्माण करणारे घटक वाहून नेणारे डास. हे धोके मानव, प्राणी आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्पर संपर्कांमुळे सुद्धा उद्भवू शकतात.</p> <p>उदाहरणार्थ :</p> <ul style="list-style-type: none"> ● साथीचे रोग (उदा. कॉलरा, मलेरिया) ● महामारी (उदा. कोविड-१९) ● कीटकांचा प्रादुर्भाव (उदा. टोळधाडीचे थवे) ● वनस्पती आणि प्राण्यांचे रोग <p>जैविक धोके सार्वजनिक आरोग्य, शेती आणि परिसंस्थांना धोके निर्माण करतात. जागतिकीकरण, हवामान बदल, शहरीकरण आणि कमकुवत सार्वजनिक आरोग्य प्रणाली यांसारख्या घटकांमुळे जैविक धोक्याचे परिणाम आणखी तीव्र होऊ शकतात.</p>	

आपत्ती जोखीम कमी करण्यासाठी सॅंडाई फ्रेमवर्क २०१५-२०३० (परिच्छेद १५) नुसार आपत्तींचे प्रमाण, वारंवारिता आणि घटनेच्या कालावधीनुसार खालील प्रकारे वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

लहान प्रमाणातील आपत्ती विरुद्ध मोठ्या प्रमाणातील आपत्ती

- **लहान प्रमाणातील आपत्ती** : लहान प्रमाणातील आपत्ती म्हणजे अशा प्रकारची आपत्ती, ज्यांचा भौगोलिक विस्तार आणि प्रभाव मर्यादित असतो; परंतु प्रभावित समुदाय, व्यक्ती आणि परिसंस्थांचे लक्षणीय नुकसान होते. या आपत्ती सामान्यतः स्थानिक असून त्यांचे परिणाम स्थानिक उपजीविका, अर्थव्यवस्था आणि सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रांना प्रभावित किंवा विस्कळीत करू शकतात. जरी या आपत्तींचा परिणाम मोठ्या आपत्ती इतका मोठा किंवा व्यापक नसला, तरी (जसे-भूकंप किंवा त्सुनामी) या आपत्ती स्थानिक समुदाय आणि सरकारांना, विशेषतः मर्यादित संसाधने किंवा कमकुवत पायाभूत सुविधा असलेल्यांना अडचणीत आणू शकतात. या आपत्ती स्थानिक पातळीवर संवेदनक्षमता वाढवण्याचे आणि लहान घटनांना प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्यासाठी पूर्वतयारी सुनिश्चित करण्याचे महत्त्व अधोरेखित करतात. उदाहरणार्थ, इमारत कोसळणे; गाव किंवा शहरात येणारा पूर (मुंबई-२६ जुलै, २००५ पूर, कोल्हापूर आणि सांगली पूर); किरकोळ औद्योगिक आग; भूस्खलन (२०१४-गाव माळीण, आंबेगाव, पुणे, २०२३-इर्शाळवाडी, रायगड); प्रादेशिक परिणामांसह वणवे, चक्रीवादळे किंवा वादळे; किरकोळ भूकंप किंवा ज्वालामुखी इ.
- **मोठ्या प्रमाणावरील आपत्ती** : मोठ्या प्रमाणावरील आपत्ती म्हणजे अशी आपत्ती, जी प्रभावित लोकांच्या स्वतःच्या क्षमतेच्या आणि संसाधनांच्या उपलब्धतेच्या मर्यादी ओलांडते. या आपत्तींच्या व्यवस्थापनासाठी मोठ्या प्रमाणात बाह्य मदतीची (या आपत्तींना अनेकदा राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय मदतीची) आवश्यकता असते. या आपत्तींचा सामान्यतः मानवी जीवनावर, उपजीविकेवर, पायाभूत सुविधांवर आणि पर्यावरणावर व्यापक परिणाम होतो, बहुतेकदा ते अनेक प्रदेशांवर किंवा देशांवर परिणाम करतात. या आपत्तींमुळे सामान्यतः उच्च मृत्युदर, लोकांचे मोठ्या प्रमाणात विस्थापन, लक्षणीय आर्थिक नुकसान, महत्त्वाच्या पायाभूत सुविधा आणि आवश्यक सेवांमध्ये गंभीर व्यत्यय आणि दीर्घकालीन मदत आणि पुनर्वसनाची गरज भासते. उदाहरणार्थ : भूकंप (सन २००१ चा गुजरातमधील भूज भूकंप, १९९३ सालचा किल्लारी, लातूर येथील भूकंप), सन २००४ हिंदी महासागर त्सुनामी, चक्रीवादळ (ओडिशा सुपर सायक्लोन किंवा सायक्लोन ०५ बी), कोविड-१९ महामारी, १९८४ भोपाळ गॅस दुर्घटना, २०१८ केरळ पूर आणि २०२४ केरळ भूस्खलन इ.
- **वारंवार येणाऱ्या आणि क्वचित येणाऱ्या आपत्ती** : या आपत्तीत एखाद्या विशिष्ट धोक्याच्या घटनेची शक्यता, परतीचा कालावधी आणि त्याचे परिणाम यावर अवलंबून असतात. वारंवार येणाऱ्या आपत्तींचा परिणाम समाजासाठी एकत्रित किंवा दीर्घकालीन असू शकतो. **उदाहरणार्थ** : हंगामी पूर, चक्रीवादळे, उष्णतेच्या लाटा, इ.

मंदगतीने सुरु होणारी आपत्ती विरुद्ध आकस्मिक येणारी आपत्ती

- **मंदगतीने सुरु होणाऱ्या आपत्ती** : मंदगतीने सुरु होणाऱ्या आपत्ती सामान्यतः दीर्घ प्रक्रिया किंवा परिस्थितीचा परिणाम म्हणून कालांतराने टप्प्याटप्प्याने उद्भवतात. या आपत्ती हळूहळू विकसित होतात, ज्यामुळे वेळेवर इशारा देण्यासाठी आणि निवारण करण्याच्या प्रयत्नांसाठी वेळ मिळतो. या आपत्तींचे अनेकदा दूरगामी आणि दीर्घकालीन परिणाम होतात.
- मंदगतीने सुरु होणाऱ्या आपत्ती आठवडे, महिने किंवा अगदी वर्षांमध्ये हळूहळू विकसित होतात. बहुतेकदा या आपत्ती पर्यावरणीय, सामाजिक, आर्थिक ताणतणावांशी जोडल्या जातात. अचानक घडणाऱ्या घटनांप्रमाणे, त्या आकस्मिक धक्कादायक नसतात, परंतु कालांतराने विविध घटनांच्या आणि प्रक्रियांच्या एकत्रित परिणामांमधून उद्भवतात. या आपत्ती शोधणे किंवा त्यांना प्राधान्य देणे आव्हानात्मक असू शकते कारण त्यांचे परिणाम सामान्यतः तीव्रतेच्या गंभीर पातळीपर्यंत पोहोचल्यावरच स्पष्ट होतात.

उदाहरणार्थ : दुष्काळ, वाळवंटीकरण, समुद्र पातळी वाढणे, साथीचे आजार, हिमनद्या वितळणे, इ.

- **आकस्मिक/अचानक येणाऱ्या आपत्ती** : अचानक येणाऱ्या आपत्ती जलद, अनपेक्षितपणे कोणत्याही सूचनेशिवाय येतात. या आपत्ती धोकादायक घटनेमुळे उद्भवतात. आकस्मिक येणाऱ्या आपत्ती अचानक, बहुतेकदा काही मिनिटांत, तासांत, दिवसांत येतात. त्या नैसर्गिक धोके, तांत्रिक अपघात किंवा मानवनिर्मित घटनांमुळे उद्भवतात. त्यांच्यात व्यापक विनाश घडवून आणण्याची क्षमता असते, ज्यासाठी त्वरित आपत्कालीन प्रतिसाद आवश्यक असतो. या आपत्तींचा सामान्यतः जीवन, उपजीविका, पायाभूत सुविधा आणि पर्यावरण यावर तात्काळ आणि महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो..

उदाहरणार्थ :

भूकंप, ज्वालामुखीचा उद्रेक, पूर, रासायनिक स्फोट, गंभीर पायाभूत सुविधांचे अपयश, वाहतूक अपघात, इ.

भारतीय राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा मार्गदर्शक सूचनांनुसार आपत्तींचे चार स्तर परिभाषित केले आहेत. हे स्तर पुढीलप्रमाणे आहेत :

सामान्यकाळ (LO) :

- LO स्तर म्हणजे सामान्य काळ, जो लक्षपूर्वक निरीक्षण, दस्तऐवजीकरण, प्रतिबंध, सौम्यीकरण आणि तयारीसाठी वापरला जातो. हा नियोजनाचा टप्पा आहे. सामाजिक स्तरापासून ते राज्य स्तरापर्यंत सर्व स्तरांवर आपत्ती व्यवस्थापनाचे आराखडे तयार केले जातात. शोध व बचाव कार्यासाठीचे प्रशिक्षण, पूर्वाभ्यास, मूल्यमापन आणि प्रतिसादासाठी लागणाऱ्या साधनसामग्रीची अद्ययावत यादी तयार करण्यासाठी हा कालावधी वापरला जातो.

उदाहरणार्थ : आपत्ती व्यवस्थापनाची तयारी व पूर्वतयारी कार्यक्रम शाळांमध्ये आपत्ती पूर्वतयारीसाठी प्रात्यक्षिक घेणे, स्थानिक आपत्ती प्रतिसाद पथकांना (LDRT) प्रशिक्षण देणे, गावपातळीवर आपत्ती

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (११)

निवारण्याचे नियोजन तयार करणे, आरोग्य व आराखडा तपासणी, वीज उपकरणांची देखभाल.

L1 (ज्या आपत्ती जिल्हा स्तरावर हाताळता येतात) :

हा स्तर अशा आपत्तींसाठी आहे ज्या जिल्हा प्रशासनाच्या क्षमतेत हाताळता येतात. तथापि, राज्य आणि केंद्र सरकार आवश्यक असल्यास मदतीसाठी सज्ज राहतात.

- **उदाहरणार्थ** : जिल्ह्यात झालेली अतिवृष्टी आणि त्यामुळे निर्माण झालेली पूर परिस्थिती. जिल्ह्यात मुसळधार पावसामुळे नदीला पूर येणे. जिल्हा प्रशासन यंत्रणा (NDRF/SDRF)/मदतीशिवाय) वापरून स्थलांतर, मदत शिबिरे, अन्न व पाणीपुरवठा आदी व्यवस्थापित करू शकते.

L2 (राज्य स्तरावर संसाधनांची मदत आणि सक्रिय हालचाली आवश्यक असलेली आपत्ती) :

हा स्तर अशा आपत्ती परिस्थितींना दर्शवतो ज्या हाताळण्यासाठी राज्य शासनाची मदत आणि राज्य स्तरावर संसाधनांची सक्रियता आवश्यक असते.

- **उदाहरणार्थ** : राज्यात एकाच वेळी अनेक जिल्ह्यांमध्ये पूर किंवा चक्रीवादळ मोठ्या प्रमाणावर आलेले नैसर्गिक चक्रीवादळ ज्यात अनेक जिल्ह्यांमध्ये नुकसान झाले. राज्य शासनाला राज्य आरोग्य विभाग, जलसंपदा विभाग, ऊर्जा विभाग इ. यांचे समन्वय करून मदतकार्य करावे लागले.

L3 (ज्या आपत्ती जिल्हा व राज्याच्या क्षमतेच्या पलीकडच्या असून राष्ट्रीय पातळीवरील मदतीची आवश्यकता असते) :

हा स्तर अशा मोठ्या प्रमाणातील आपत्कालीन परिस्थिती सूचित करतो, ज्या जिल्हा व राज्य प्रशासनाच्या क्षमतेच्या पलीकडच्या असतात आणि ज्यावर उपाययोजना करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून मदतीची आवश्यकता भासते, जेणेकरून राज्य आणि जिल्हा यंत्रणा पूर्ववत करता येतील.

- **उदाहरणार्थ** : २००४ चा भारतीय महासागरात आलेला त्सुनामी किंवा २०१३ चा उत्तराखंड पूर. हे दोन्ही प्रकार इतके व्यापक होते की, स्थानिक आणि राज्य यंत्रणा अपुरी पडली. केंद्र सरकारने, भारतीय सैन्य, नौदल, हवाई दल, तसेच आंतरराष्ट्रीय संस्थांची मदत घेऊन मोठ्या प्रमाणावर पुनर्वसन व बचाव कार्य केले.

आपत्ती जोखीम :

- संयुक्त राष्ट्रांच्या आपत्ती जोखीम न्युनीकरण कार्यालय (UNDRR) नुसार, आपत्ती जोखीम म्हणजे एखाद्या समुदायाचे, समाजाचे किंवा व्यवस्थेची जीवितहानी, दुखापत किंवा नुकसान होण्याची शक्यता होय. जोखीम ही धोका आणि लोक व ठिकाणांच्या असुरक्षिततेमधील आंतरक्रियांचा परिणाम आहे.
- आपत्ती जोखीम धोकादायक घटना आणि आपत्तींची संकल्पना प्रतिबिंबित करते. जोखीम सतत अस्तित्वात असलेल्या धोक्यांच्या परिस्थितीचा परिणाम आहे. आपत्ती जोखीममध्ये विविध प्रकारचे संभाव्य नुकसान असते जे मोजणे अनेकदा कठीण असते. जोखीमीची पातळी धोक्याच्या स्वरूपावर, प्रभावित घटकांची असुरक्षितता आणि त्या घटकांचे आर्थिक मूल्य यांवर अवलंबून असते.

आकृती २ : आपत्तींशी संबंधित शब्दावली उदाहरणासह समजून घेऊया!

- जर झाडाची फांदी तुटून जमिनीवर पडली, तर तो **धोका** असतो.
- त्या फांदी तुटणाऱ्या झाडाखाली उभे राहणे ही **जोखीम** आहे.
- पडणाऱ्या फांदीखाली तुम्ही उभे असाल, तर ती **आपत्ती** आहे.
- फांदी तुटेल, की नाही हे जाणून घेण्यासाठी झाडाची स्थिती आणि पर्यावरणाचा अभ्यास करणे म्हणजे **धोक्याची जोखीम प्रवणता, क्षमता मूल्यांकन**.
(HRVCA : Hazard Risk Vulnerability Capacity Assessment)
- अभ्यासानुसार, जर तुम्ही हेल्मेट घातले असेल, तर तुम्ही **संवेदनक्षम** आहात.
- जर तुम्ही हेल्मेट घातले नसेल, तर **असंवेदनक्षम** आहात. तुमच्या डोक्याला जखम होऊ शकते किंवा डोके फुटू शकते. हेल्मेट नसल्याने डोक्याला झालेली इजा ही **हानी** आहे.
- तुमच्या डोक्याला दुखापत झाली आहे म्हणून तुम्हाला २ आठवडे रुग्णालयात राहावे लागेल, तुम्ही काम करू न शकल्याने तुमचे कमाई करण्याचे दिवस गमवावे लागतील. शिवाय पगार कमी होईल. कमाईचे दिवस आणि कमाई दोन्हीला मुकणे म्हणजे **नुकसान** आहे.

आपत्ती जोखीम कमी करण्यासाठी विचारात घेण्यासारखे महत्त्वाचे घटक :

- **धोका** : एक अशी प्रक्रिया, घटना किंवा मानवी कृती आहे ज्यामुळे जीवितहानी, दुखापत, वित्तहानी किंवा पर्यावरणाचा न्हास होऊ शकतो. धोके दोन मुख्य श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केले आहेत : संरचनात्मक धोके आणि असंरचनात्मक धोके.
- **संरचनात्मक धोके** : इमारतीचे 'संरचनात्मक घटक' स्वतः इमारतीच्या वजनाबरोबरच त्यातील लोकांचा, त्यातील वस्तूंचा आणि गुरुत्वाकर्षणासारख्या नैसर्गिक बलांचा भार उचलत असतात. संरचनात्मक घटकांमध्ये भार वाहक घटक, फ्रेम (कॉलम बीम), दगडी बांधकाम तसेच 'शिअर वॉल्स' यांचा समावेश होतो. भूकंप, पूर, चक्रीवादळ, त्सुनामी किंवा त्यांना होणाऱ्या इतर धोक्यांना तोंड देण्यासाठी शाळेने संरचनात्मक वैधता तपासणे आवश्यक आहे. संबंधित सरकारी अधिकाऱ्यांनी/अभियंत्यांनी सुरक्षा मानकांवर प्रमाणित केले पाहिजे. (कृपया युनिट ३.२.१ आपत्ती जोखीम कमी करणे: शाळांची संरचनात्मक आणि असंरचनात्मक सुरक्षा मधील विविध संरचनात्मक उपाय हा घटक पाहा).
- **असंरचनात्मक धोके** : इमारतीतील 'असंरचनात्मक नसलेले घटक' इमारतीचा भार उचलत नाहीत. त्यात खिडक्या, दरवाजे, पायऱ्या, विभाजन भिंती, पाईप आणि नळ यांचा समावेश होतो. त्यासोबतच इमारतीतील साहित्य जसे की, फर्निचर, उपकरणे, कूलर, पाण्याच्या टाक्या इत्यादींचा समावेश होतो. सोप्या भाषेत सांगायचे तर, संरचनात्मक नसलेले घटक म्हणजे इमारतीशी जोडलेले किंवा इमारतीत ठेवलेले घटक. शाळेला, शाळेच्या आत आणि शाळेबाहेर अशा प्रकारच्या असंरचनात्मक धोक्यांचा धोका असतो.

इतरही काही घटक आहेत जे प्रत्यक्षात इमारतीशी जोडलेले किंवा त्यात ठेवलेले नाहीत, परंतु शाळेच्या परिसरात किंवा शाळेजवळ आहेत जसे की, उघडी विहीर, नादुरुस्त अथवा उंच कुंपण, ग्रॅब बार नसणे, इत्यादी. हे घटक अर्थातच थेट भूकंपाचा धोका निर्माण करत नाहीत; परंतु विद्यार्थी आणि कर्मचाऱ्यांसाठी धोका वाढवतात. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे, तर ते ठरावीक अंशतः प्रमाणात असुरक्षितता निर्माण करतात किंवा वाढवतात. या धोक्यांनादेखील योग्यरीत्या हाताळले पाहिजे.

या घटकांना काढून टाकल्याने सहज सुटत नाहीत, परंतु हे जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे की, कोणते सुरक्षा उपाय अवलंबले जाऊ शकतात. इमारत आणि इमारतीतील घटक सहज उपलब्ध असलेले धोकेविरहित विकसित संसाधन असायला हवे. खालील दोन प्रकारचे असंरचनात्मक घटक मोठ्या प्रमाणात धोका वाढवण्यात योगदान देतात. (कृपया युनिट ३.२.१ मधील असंरचनात्मक उपायांची यादी पाहा.)

तक्ता २ : शाळेतील आणि शाळेबाहेरील धोके	
शाळेच्या इमारतीच्या आतील धोके	शाळेच्या इमारतीच्या बाहेरील धोके
<ul style="list-style-type: none"> ● सभागृह, पायऱ्यांमधून जमावाला बाहेर जाण्यासाठीच्या मार्गावरील वस्तू ● कॉरिडॉरमध्ये धूर, अस्पष्टता आणि अंधार ● आत उघडणारे दरवाजे आणि खिडक्या ● काचेचे फलक ● विजेच्या तारा ● भिंतीला व्यवस्थित न जोडलेले उंच बुककेस किंवा कॅबिनेट, टँक ● ज्वलनशील द्रव साठवलेली अशी जागा - विज्ञान प्रयोगशाळा ● इतर धोके; हलणारे, पडणारे आणि अडथळा निर्माण करणाऱ्या वस्तूंमुळे निर्माण होणारे धोके 	<ul style="list-style-type: none"> ● विद्युत पारेषक मार्ग ● झाडे ● कठडे, छतावरील फरशा, चिमणी/धुरांडे, काचा इ. ● काँक्रीटच्या भिंतींवरून जाणारे मार्ग ● नद्या, समुद्रकिनारा, मुख्य रस्ते, बाजारपेठ, ज्वलनशील वस्तूंचे भांडार, बस स्थानक, रेल्वे रूळ, इ. ● उघड्या विहिरी ● कुंपण ● रॅम्प, ग्रॅब बार्स, इ.

- **उघडे पडलेले असणे/बाधा (Exposure)** : प्रभावित होऊ शकणारे/शकणाऱ्या बाबी पायाभूत सुविधा, गृहनिर्माण किंवा इतर मालमत्तांमधील स्थिती.
- **असुरक्षितता** : "एखाद्या समाजाची, संरचनेची, सेवांची किंवा भौगोलिक क्षेत्राची त्यांच्या स्वरूपामुळे, बांधकामामुळे, आपत्ती-प्रवण क्षेत्राच्या सान्निध्यामुळे नुकसान होण्याची किंवा विस्कळीत होण्याची शक्यता असते त्याला असुरक्षितता असे म्हणतात. शाळेच्या असुरक्षिततेमध्ये कमी जागा, खेळाचे मैदान नसणे, कुंपण नसणे यांचा समावेश होतो. या असुरक्षिततेमुळे आपत्कालीन परिस्थिती आणखी बिकट होते.

असुरक्षिततेचे खालील प्रकारात वर्गीकरण करण्यात येते.

आकृती ४ : आपत्तीच्या विविध प्रकारच्या असुरक्षितता			
भौतिक असुरक्षितता	सामाजिक असुरक्षितता	पर्यावरणीय असुरक्षितता	यंत्रणेतील असुरक्षितता
<ul style="list-style-type: none"> अयोग्य भू-उपयोग, सदोष अभियांत्रिकी कामे आणि वास्तुकला पातळी, दूरस्थ वस्ती, गुंतागुंतीच्या पायाभूत सुविधा आणि गृहनिर्माणासाठी वापरले जाणारे आराखडे आणि साहित्य 	<ul style="list-style-type: none"> साक्षरता, शिक्षण, शांतता आणि सुरक्षा, मूलभूत मानवी हक्कांची अंमलबजावणी, सुशासन प्रणाली, सामाजिक निःपक्षपात, सकारात्मक पारंपरिक मूल्ये, ज्ञान संरचना, रितिरिवाज आणि वैचारिक बांधिलकी आणि एकूणच सामूहिक संघटनात्मक सुरक्षितता. गरिबीचे प्रमाण, राष्ट्रीय आर्थिक, सामाजिक, आर्थिक, पायाभूत सुविधा, संप्रेषण, पुरवठा, वाहतूक, पाणी, सांडपाणी आणि आरोग्यसेवा 	<ul style="list-style-type: none"> नैसर्गिक संसाधनांच्या न्हासाची व्याप्ती आणि स्थिती, कमकुवत पर्यावरणीय प्रणाली, जैवविविधतेचे नुकसान, विषारी आणि घातक प्रदूषकांच्या संपर्कात येणे. 	<ul style="list-style-type: none"> विविध संस्था, विभाग आणि मंत्रालये यांच्यातील संदेश देवाणघेवाण आणि समन्वयाचे प्रमाण, यंत्रणेतील अंतर आणि कमकुवत क्षेत्र प्रणाली.

क्षमता :

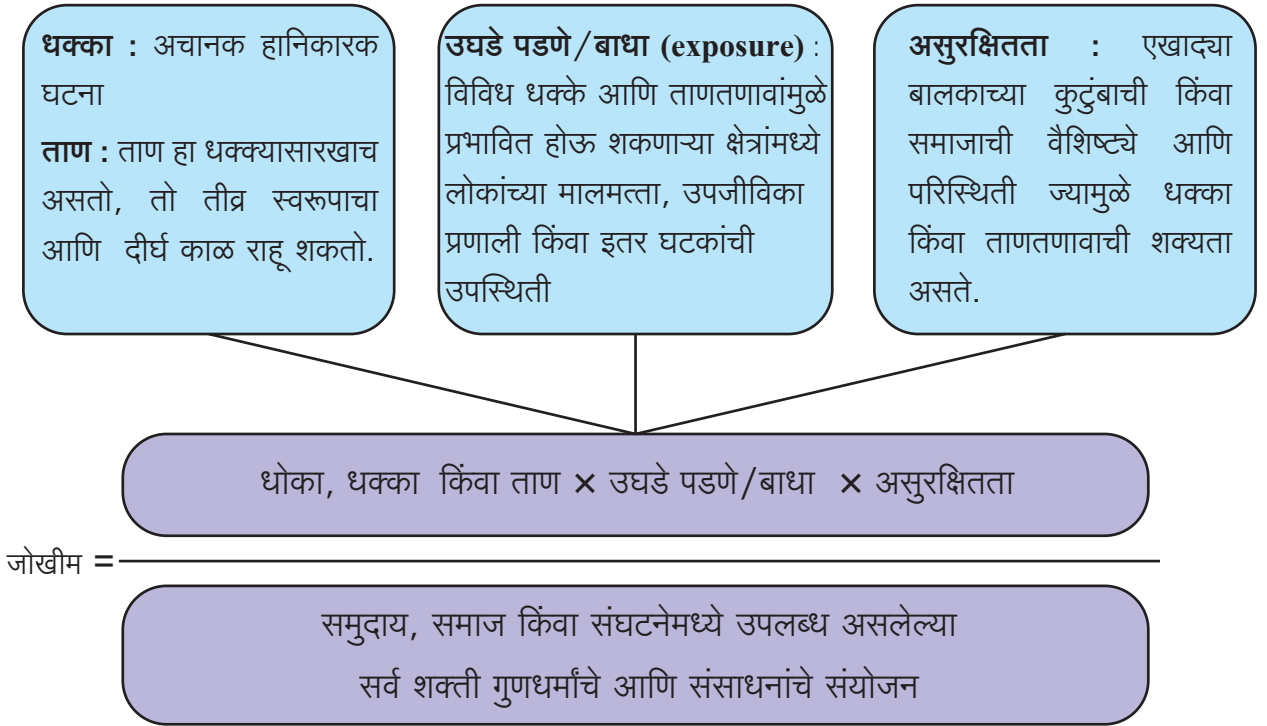
- समाज आणि प्रणाली यांच्या धोक्याच्या परिणामांचा अंदाज घेण्याची, त्यांचा सामना करण्याची, प्रतिकार करण्याची, त्यातून सावरण्याची क्षमता. शाळांच्या क्षमतेमध्ये असलेली संसाधने, साधने आणि ताकद यांचा समावेश होतो. ज्यामुळे त्यांना आपत्तीचा सामना करण्याची, सहन करण्याची, आपत्ती व्यवस्थापन तयारी करण्यासाठी, आपत्ती रोखण्यास, आपत्तीचा प्रभाव कमी करण्यास किंवा आपत्तीतून लवकर सावरण्यास सक्षम केले जाते.

क्षमतेचे खालील प्रकारात वर्गीकरण केले जाते.

- **भौतिक क्षमता** : ज्या लोकांची घरे चक्रीवादळामुळे उद्ध्वस्त झाली आहेत ; पुरामुळे पिके उद्ध्वस्त झाली आहेत ते त्यांच्या घरातील आणि शेतातील वस्तू वाचवू शकतात. काही कुटुंबातील सदस्यांकडे कौशल्य असते, ज्यामुळे ते तात्पुरते किंवा कायमचे स्थलांतरित झाल्यास रोजगार शोधू शकतात.
- **सामाजिक- आर्थिक क्षमता** : बहुतेक आपत्तींमध्ये, लोकांना भौतिक आणि आर्थिकरीत्या नुकसान सहन करावे लागते. ज्या लोकांकडे संसाधने/कौशल्ये आणि आधार (कुटुंब किंवा मित्रांकडून) असतो त्यांची लवकर सावरण्याची क्षमता वाढते.

आकृती ५

सारांश - धोके म्हणजे हानीची शक्यता असते, कारण ते नेहमी चलित असतात. जेव्हा असुरक्षितता असते आणि त्याचा सामना करण्याची क्षमता कमी असते तेव्हा धोके आपत्ती बनतात. जोखीम म्हणजे बाधा आणि असुरक्षितता लक्षात घेत धोक्यामुळे हानी होण्याची शक्यता.

आपत्तीचा परिणाम आणि प्रभाव

- **आपत्तीचा प्रभाव** : संयुक्त राष्ट्रांच्या आपत्ती जोखीम न्युनीकरण कार्यालयाच्या (UNDRR) मते, आपत्तीचा प्रभाव म्हणजे आपत्तीमुळे होणारे परिणाम. या परिणामांमध्ये तात्काळ आणि दीर्घकालीन दोन्ही परिणामांचा समावेश असू शकतो आणि सामान्यतः जीवितहानी, मालमत्तेचे आणि पायाभूत सुविधांचे

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१६)

नुकसान, उपजीविकेतील व्यत्यय आणि एकूण आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय नुकसान या दृष्टीने ते मोजले जातात. आपत्तीचा परिणाम तात्काळ आणि स्थानिक असू शकतो; परंतु तो अनेकदा व्यापक आणि दीर्घकाळ टिकू शकतो. हा परिणाम एखाद्या समुदायाच्या किंवा समाजाच्या स्वतःच्या संसाधनांचा वापर करून सामना करण्याच्या क्षमतेची चाचणी घेऊ शकतो किंवा त्यापेक्षा जास्त असू शकतो. म्हणूनच बाह्य स्रोतांकडून मदतीची आवश्यकता भासू शकते. जीवितहानी, दुखापत, पायाभूत सुविधांचे नुकसान, विस्थापन, आर्थिक परिणाम, पर्यावरणीय न्हास आणि सामाजिक व्यत्यय हे आपत्तीच्या परिणामाचे काही पैलू आहेत.

- **हानी (Damage)** आपत्ती दरम्यान आणि त्यानंतर लगेचच होणारी हानी ही सामान्यतः भौतिक एककांमध्ये मोजली जाते (उदा., चौरस मीटर, संख्या, किलोमीटर रस्ते इ.), प्रभावित क्षेत्रातील भौतिक मालमत्तेचा एकूण किंवा काही अंशी नाश, मूलभूत सेवांमध्ये व्यत्यय आणि उपजीविकेच्या स्रोतांची होणारी हानी यांचा समावेश होतो.
- **नुकसान (Losses)** : नुकसान म्हणजे आपत्तीमुळे होणारे मोजता येणारे नुकसान किंवा नकारात्मक परिणाम, जे बहुतेकदा आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणामांच्या संदर्भात मोजले जातात. या नुकसानांमध्ये आर्थिक, मानवी, सामाजिक, पर्यावरणीय नुकसान आणि मदत आणि पुनर्बांधणीशी संबंधित खर्च यांचा समावेश आहे. नुकसानीचा अंदाज, आपत्तीची तीव्रता आणि परिणाम समजून घेण्यास, मोजण्यास मदत करतो, संवेदनक्षमता निर्माण करणे व असुरक्षितता कमी करणे यांचे एकत्रीकरण करून भविष्यातील जोखीम कमी करण्याच्या धोरणांची माहिती देण्यास मदत करतो.

२.२ आपत्ती जोखीम कमी करण्याच्या मूलभूत संकल्पना

आपत्ती व्यवस्थापन :

- आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे आपत्तींचा परिणाम कमी करण्यासाठी मानवी पैलूंचा विचार करून, विशेषतः तयारी, प्रतिसाद, पुनर्बांधणी या टप्प्यांत प्रभावीपणे काम करण्यासाठी संसाधने आणि जबाबदाऱ्या यांचे आयोजन व व्यवस्थापन करणे.
- आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, २००५ नुसार, 'आपत्ती व्यवस्थापन' ही नियोजन, आयोजन, समन्वय आणि अंमलबजावणी उपाययोजनांची एक सतत आणि एकात्मिक प्रक्रिया आहे.

जी खालील गोष्टींसाठी उपयुक्त आहे :

- कोणत्याही आपत्तीचा धोका रोखणे.
- कोणत्याही आपत्तीला तोंड देण्याची पूर्वतयारी करणे.
- कोणत्याही आपत्तीचा धोका, त्याची तीव्रता, परिणाम कमी करणे.

- संशोधन आणि ज्ञान व्यवस्थापनासह क्षमता निर्माण करणे.
- कोणत्याही धोकादायक आपत्ती परिस्थितीला किंवा आपत्तीला त्वरित प्रतिसाद देणे.
- कोणत्याही आपत्तीच्या परिणामांची तीव्रता किंवा यांचे परिमाण मूल्यांकन करणे.
- संकटकालीन, बचाव आणि मदत करणे.

आपत्ती जोखीम कमी करणे (DRR) हे आपत्ती जोखीम ओळखणे, त्याचे मूल्यांकन करून आपत्ती धोके कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. विशेषतः आपत्ती जोखीम कमी करण्याचा उद्देश संपूर्ण समाजाची सुरक्षितता आणि आपत्ती जोखीम कमी करणे हा आहे, जेणेकरून उर्वरित अथवा येऊ घातलेल्या जोखीम टाळता येतील (प्रतिबंधित केल्या जातील) आणि व्यवस्थापित केल्या जातील. धोक्यांचे प्रतिकूल परिणाम कमी करणे यासाठी तयारी करणे आणि विकास कामे करतेवेळी आपत्ती व्यवस्थापन घटक अंतर्भूत केले जातात. आपत्ती जोखीम कमी करणे हे एक प्रमुख अनुकूलन धोरण म्हणून देखील ओळखले जाते.

युनायटेड नेशन्स इंटरनॅशनल स्ट्रॅटेजी फॉर डिझास्टर रिडक्शन (UNISDR) २००४ नुसार, आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन (DRM) म्हणजे आपत्तीचे धोके ओळखणे, त्यांचे मूल्यांकन करणे आणि कृतीद्वारे आपत्ती जोखीम आणि धोके कमी करणे हा असून त्यासाठी तयारी करणे आणि प्रतिसाद देणे ही प्रक्रिया यात अंतर्भूत आहे. यासाठी विविध योजना, धोरणे आणि कृतींचे संयोजन समाविष्ट असणे आवश्यक असते. आपत्ती व्यवस्थापनाचा महत्त्वपूर्ण उद्देश हा असुरक्षितता कमी करणे, समाज आणि अर्थव्यवस्थांची नैसर्गिक, मानवनिर्मित धोक्यांपासून संवेदनक्षमता वाढवणे हा आहे. आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन (DRM) क्रियांमध्ये संकटांच्या नकारात्मक परिणामांना टाळण्यासाठी (प्रतिबंध) किंवा मर्यादित करण्यासाठी (सौम्यीकरण व तयारी) रचनात्मक व अरचनात्मक उपाययोजना यांचा समावेश होतो.

आपत्ती व्यवस्थापनाकडून आपत्ती जोखीम व्यवस्थापनाकडे

आपत्ती व्यवस्थेबाबतची सामान्य धारणा ही केवळ आपत्कालीन मदत आणि आपत्तीनंतरच्या पुनर्वसनापुरती मर्यादित आहे. यामागचे कारण म्हणजे या टप्प्यांना अधिक प्रसिद्धी, निधीची तरतूद आणि अनेकदा राजकीय पाठिंबा मिळतो. सर्वसाधारणपणे, भविष्यातील आपत्ती टाळण्यासाठी किंवा त्यांचा परिणाम कमी करण्यासाठी घटना घडण्यापूर्वी, निधी वाटप करण्याऐवजी, प्रामुख्याने केवळ घटना घडल्यानंतरच कृती केली जाते. ही परिस्थिती प्रतिबंधात्मक आरोग्य सेवांप्रमाणेच आहे. जिथे उपचारात्मक औषधांसाठी भरपूर निधी उपलब्ध असतो; पण प्रतिबंधात्मक औषधोपचारांकडे दुर्लक्ष होते.

आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन अंमलबजावणीचे तीन प्रमुख टप्पे -

- **आपत्तीपूर्वी** : मानवी, भौतिक आणि पर्यावरणीय हानी टाळण्यासाठी, ती कमी करण्यासाठी आणि आपत्ती आल्यावर या नुकसानीचा प्रभाव कमी होईल याची खात्री करण्यासाठी उपाययोजना करणे.
- **आपत्तीच्या वेळी** : पीडितांच्या गरजा आणि मदतीची पूर्तता सुनिश्चित करून त्यांचे दुःख कमी करण्यासाठी आणि त्यातून दिलासा मिळवण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- **आपत्तीनंतर** : अशी जलद आणि शाश्वत पुनर्बांधणी साध्य करणे, जी मूळ असुरक्षित परिस्थितीची पुनरावृत्ती होऊ देत नाही.

वरील टप्पे समजून घेणे महत्त्वाचे असले तरी, आपत्ती जोखीम कमी करणे आणि व्यवस्थापनामध्ये चार प्रमुख पायऱ्यांचा समावेश आहे. त्या पायऱ्या खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) **पूर्वतयारी (Preparations)** आपत्ती येण्यापूर्वीच नियोजन करणे, मानक कार्यपद्धती (Standard Operating Procedures - SOPs) ठरवणे. प्रतिसादासाठी आवश्यक पावले उचलणे. उदाहरणार्थ, अन्न व पिण्याचे पाणी साठवणे, स्थलांतराची योजना तयार करणे इत्यादी.
- २) **आपत्ती प्रतिसाद (Disaster Response)** म्हणजे आपत्ती घडल्यावर तात्काळ घेतली जाणारी कृती जसे की, शोध व बचाव कार्य, आग विझवणे, अन्न, पाणी व निवारा पुरवणे इत्यादी. तयारीच्या टप्प्यात तयार केलेल्या योजना या प्रतिसादाच्या टप्प्यात प्रत्यक्षात राबवल्या जातात.
- ३) **आपत्ती पुनर्प्राप्ती (Disaster Recovery)** म्हणजे प्रभावित समुदायात पूर्वस्थिती निर्माण करण्यासाठी दीर्घकालीन उपाययोजना राबवणे. यामध्ये 'बिल्ट बॅक बेटर' (Built Back Better) दृष्टिकोनातून, आपत्तीग्रस्त क्षेत्रांमध्ये पुनर्बांधणी, निवारे, आर्थिक पुनरुज्जीवन, उपजीविकेचे साधन पुनर्स्थापना, आरोग्यसेवा आणि मानसिक-सामाजिक पुनर्बल देण्याचा समावेश होतो.
- ४) **आपत्ती निवारण सौम्यीकरण (Disaster Mitigation)** म्हणजे आपत्ती येण्यापूर्वी किंवा नंतर तो संभाव्य धोका टाळण्यासाठी किंवा त्याचा परिणाम कमी करण्यासाठी केलेल्या उपाययोजना. उदाहरणार्थ, धोका व असुरक्षिततेचे मूल्यांकन करणे, रचनात्मक व अरचनात्मक उपाययोजना करणे इत्यादी.

हे सर्व टप्पे एकमेकांशी जोडलेले आहेत हे नमूद करणे महत्त्वाचे आहे. एक मजबूत आपत्ती जोखीम कमी करण्याची योजना या चार टप्प्यांमध्ये समन्वय स्थापित करते.

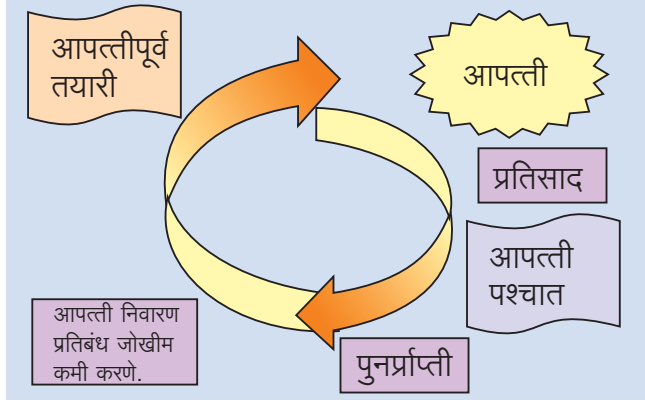
DRM पुढील तत्वांचे पालन करते :

- आपत्ती टाळण्यासाठी जोखीम-सूचित विकासाला प्रोत्साहन देणे.
- शाश्वत विकास नियोजनाद्वारे धोक्यांचे प्रमाण कमी करणे.

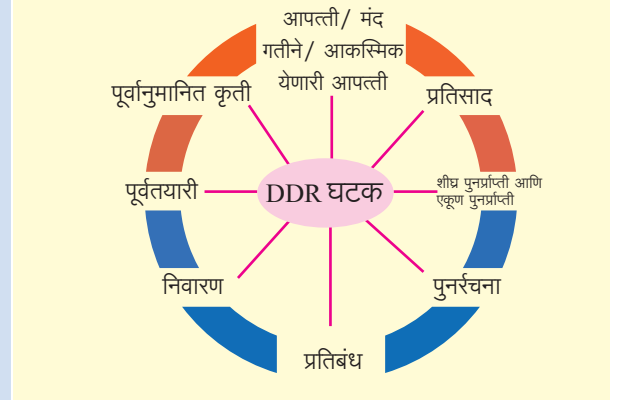

- पूर्वसूचना यंत्रणा मजबूत करणे.
- पूर्वतयारी आणि प्रतिसाद क्षमता वाढवणे.
- संवेदनक्षमता मजबूत करणे : समुदाय, प्रणाली आणि संस्थांची आपत्तींना तोंड देण्याची आणि त्यातून सावरण्याची क्षमता वाढवणे.

आकृती ६

आकृती ७

UNDRR आणि UNICEF दोघेही आपत्ती जोखीम व्यवस्थापनातील वरील बदलाव्यतिरीक्त, आपत्ती जोखीम कमी करण्याच्या खालील पैलूंवर प्रकाश टाकतात.

- १) **बाल-केंद्रित दृष्टिकोन** : आपत्ती जोखीम कमी करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये विद्यार्थ्यांचे संरक्षण, आरोग्य, शिक्षण आणि कल्याण यांना प्राधान्य दिले जाईल याची खात्री करणे. आपत्तींदरम्यान आणि नंतर त्यांच्या विशिष्ट असुरक्षितता ओळखणे.
- २) **समावेशित आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन** : समाजातील सर्व घटकांना, विशेषतः विद्यार्थी आणि दुर्लक्षित आणि असुरक्षित गटांना, आपत्ती जोखीम कमी करण्याशी संबंधित नियोजन आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे.

२.३ हवामान बदलाच्या मूलभूत संकल्पना

हवामानबदल म्हणजे काय आणि त्यासंबंधित शब्दावली

- **हवामान (Climate)** : संयुक्त राष्ट्रांच्या हवामान बदल आराखडा करारानुसार, हवामान म्हणजे एखाद्या प्रदेशातील किंवा जागतिक पातळीवरील दीर्घकालीन सरासरी (सामान्यतः ३० वर्षे किंवा त्याहून अधिक काळ) वातावरणीय स्थिती होय. यामध्ये तापमान, पर्जन्य, आर्द्रता, वारा आणि इतर वातावरणीय घटक समाविष्ट आहेत. हवामान हे Weather पेक्षा वेगळे आहे. वातावरण हे

अल्पकालीन वातावरणीय परिस्थितीचा संदर्भ देते, तर हवामान दीर्घकालीन वातावरणीय बदलांची परिस्थिती नमूद करते.

- हवामान बदल म्हणजे पृथ्वीच्या हवामानातील दीर्घकालीन आणि स्थायिक बदल होय. हवामान बदल पृथ्वीच्या वातावरणातील नैसर्गिक संतुलनात बदल घडवतो. हा बदल नैसर्गिक हवामान चक्रांव्यतिरिक्त असतो आणि सहसा ३० वर्षांपेक्षा जास्त काळात दिसून येतो.
- संयुक्त राष्ट्र हवामान बदल करार (UNFCCC) नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित दोन्ही प्रकारच्या हवामान बदलांना मान्यता देतो. UNFCCC मुख्यत्वे मानवी कृतींना हवामान बदलास जबाबदार ठरवतो. कारण हे बदल मुख्यतः हरितगृह वायू (GHGs) च्या प्रमाणात वाढ होण्यामुळे होत आहेत. कार्बन डायऑक्साइड (CO²), मिथेन (CH⁴) आणि नायट्रस ऑक्साईड (N₂O) हे वायू उष्णता वाढवतात आणि जागतिक तापमानवाढीला कारणीभूत ठरतात. जागतिक तापमानवाढ प्रामुख्याने ऊर्जा निर्मिती, जंगलतोड, वाहतूक, औद्योगिक प्रक्रिया आणि शेतीसाठी जीवाश्म इंधन जाळण्याशी संबंधित आहे. मानवी हस्तक्षेपामुळे पृथ्वीचे तापमान वाढत आहे. पावसाच्या पद्धती बदलत आहेत. चक्रीवादळ, पूर, दुष्काळ यांसारख्या घटनांमध्ये वाढ होत आहे आणि समुद्रपातळी वाढते आहे.

हवामान बदलाचे शालेय व्यवस्थेवर आणि शिक्षणाच्या सातत्यतेवर होणारे परिणाम आणि प्रभाव :

- हवामान बदलामुळे मुलांच्या शिक्षणात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे व्यत्यय येतो. हवामानातील तीव्र घटना शाळांचे नुकसान किंवा त्यांचा नाश करू शकतात. हवामान बदलांमुळे होणारे आजार जसे उष्माघात, पुराच्या दुषित पाण्यामुळे होणारे आजार, आपत्तीमुळे होणाऱ्या इजा, इत्यादी मुलांना शाळेपासून दूर ठेवतात. पाण्याच्या असुरक्षिततेने ग्रस्त असलेल्या भागात पाणी आणण्यासाठी जास्त वेळ खर्च करावा लागतो. दुष्काळाचा थेट परिणाम मुलांच्या शाळेतील उपस्थितीवर होतो. पाणी टंचाईचा मुलींच्या शिक्षणावरही परिणाम होतो. जर स्वच्छता सुविधा अपुरी असतील, तर मासिक पाळीच्या काळात मुली शाळेत जाण्यास इच्छुक नसतात.
- शाळा सुरु असल्या आणि मुले नियमितपणे येत असली, तरी हवामान बदलाचे परिणाम त्यांच्या शिकण्याच्या क्षमतेवर होऊ शकतात. तीव्र उष्णता आणि अपुरी पाण्याच्या पाण्याची व्यवस्था शिकण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी हानिकारक आहेत.

आकृती ८ : मुलांच्या आरोग्य, सामाजिक आणि आर्थिक असुरक्षिततेचे चित्रण

 आरोग्यविषयक असुरक्षितता	 सामाजिक असुरक्षितता	 आर्थिक असुरक्षितता
 पूर (Flood) <ul style="list-style-type: none"> विषारी पदार्थांमुळे अधिक संवेदनशीलता डासांमुळे होणाऱ्या आजारांचा धोका वाढतो (जसे - मलेरिया, डेंग्यू) बुडण्याचा धोका पाण्याद्वारे पसरणाऱ्या आजारांचे उद्रेक (जसे - कॉलरा, अतिसार) 	<ul style="list-style-type: none"> स्थलांतराचा धोका वाढतो शाळा सोडणाऱ्या मुलांची संख्या वाढण्यासोबत एकूण शिक्षणावर परिणाम विद्यमान असलेली सामाजिक असमानता वाढवते. 	<ul style="list-style-type: none"> जीवित मालमत्तेचे आणि उपजीविकेचे नुकसान बालमजुरीमुळे असुरक्षितता वाढणे
 दुष्काळ (Drought) <ul style="list-style-type: none"> निर्जलीकरण, उष्माघात. कुपोषण आणि वाढ खुंटणे पाण्याच्या अभावामुळे आजारांचा धोका मानसिक आरोग्याच्या समस्या 	<ul style="list-style-type: none"> पाणी वितरणावरील अवलंबित्व वाढणे. अन्न, पोषण आणि स्वच्छता यांचे वितरण आणि मदतीत अडचणी शिक्षण, पोषण आणि स्वच्छता यावर परिणाम 	<ul style="list-style-type: none"> पशुधनाचे, पिकांचे आणि उत्पन्नाचे नुकसान सिंचन आणि पाणी वितरणावर जास्त खर्च
 चक्रीवादळ (Cyclone) <ul style="list-style-type: none"> दुखापत किंवा बुडण्याची जोखीम मानसिक आघात रोगाला सहज बळी पडणे पाण्यातून प्रसार होणाऱ्या रोगांचा प्रादुर्भाव 	<ul style="list-style-type: none"> व्यापक विस्थापन, स्थलांतर, बालविवाह घर बांधणी आणि स्वच्छता सुविधांचे नुकसान आरोग्यसेवा आणि शिक्षण यांमध्ये अडथळे 	<ul style="list-style-type: none"> पायाभूत सुविधांचे, शेती आणि किनारपट्टीचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान उपजीविका आणि सेवा क्षेत्रात व्यत्यय
 हवा प्रदूषण (Air Pollution) <ul style="list-style-type: none"> अकाली मृत्यू आणि श्वसनाचे आजार बोधात्मक आणि विकासात्मक प्रभाव प्रतिकूल गर्भधारणेचे विपरीत परिणाम मानसिक आरोग्य विकार 	<ul style="list-style-type: none"> कामाच्या क्षमतेवर परिणाम, रुग्णालयात दाखल होण्याची वारंवारता वाढते आणि उत्पादकतेवर परिणाम आनंदी आयुष्य आणि समाधान बाधा आरोग्य सेवांवरील खर्च वाढतो 	<ul style="list-style-type: none"> कामगिरीतील घट आणि परिसंस्थेचे नुकसान आरोग्य सेवा आणि जीवनशैली यांवर वाढलेला खर्च

२.४ आपत्ती आणि हवामान बदलांचा मुलांवर व शाळांवर होणारा परिणाम

आपत्ती आणि हवामान बदल ही असामान्य/अनियमित (Non-roution) संकटे आहेत. ज्यामुळे उपजीविकेचे नुकसान, संवाद सुविधा आणि वाहतूक विस्कळीत होणे, तसेच पायाभूत आणि गैर-पायाभूत संरचनांचे नुकसान होते. आपत्ती आणि हवामान बदल आरोग्य, अन्न/पोषण, पाणी आणि स्वच्छता, शिक्षण व इतर अत्यावश्यक सेवांवर प्रत्यक्ष परिणाम घडवतात. याचा थेट फटका मुलांच्या आरोग्याला, विकासाला आणि शैक्षणिक हक्कांना बसतो.

त्याचप्रमाणे, आपत्तीमुळे शाळांवरही अनेक प्रकारचे वाईट परिणाम होऊ शकतात. प्रत्येक वेळी आपत्ती थेट शाळेवरच येते असे नाही, तर कधी विद्यार्थ्यांवर, शिक्षकांवर किंवा त्यांच्या कुटुंबीयांवर ही त्यांचा परिणाम होतो. त्यामुळे शाळाही अप्रत्यक्षपणे प्रभावित होतात. काही वेळा हे परिणाम लगेच दिसून येतात, तर काही वेळा दीर्घकाळ टिकू शकतात. शाळेवर अल्पकालीन किंवा दीर्घकालीन परिणाम होऊ शकतात.

गेल्या काही वर्षांत भारतातील शाळांमध्ये मोठ्या आपत्ती घडल्या आहेत, ज्याचा थेट परिणाम विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यावर झाला. उदाहरणार्थ, २००१ मधील भुज भूकंपात ९७१ विद्यार्थ्यांचा मृत्यू झाला. १०५१ जण जखमी झाले. २००४ मध्ये आलेल्या दक्षिण आशिया त्सुनामीमुळे हजारो विद्यार्थी आणि शिक्षकांचा मृत्यू झाला, काही जखमी झाले आणि अनेक जण विविध प्रकारे प्रभावित झाले.

महाराष्ट्रात २०२४ साली अतिवृष्टीमुळे अंदाजे ६६,७०० शाळा, अंगणवाडी आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थी प्रभावित झाले ज्यामध्ये ११ जिल्ह्यांतील शाळांचा २३ दिवसांचा शैक्षणिक वेळ वाया गेला. २००४ साली तमीळनाडू राज्यातील थंजावूर जिल्ह्यातील कुंभकोनममधील एका शाळेत लागलेल्या आगीत ९४ विद्यार्थ्यांचा मृत्यू झाला.

आपत्ती आणि हवामान बदलामुळे शाळांवर होणारे थेट आणि अप्रत्यक्ष परिणाम	
थेट परिणाम	अप्रत्यक्ष परिणाम
<ul style="list-style-type: none">● शाळेच्या इमारती व इतर पायाभूत सुविधांचे नुकसान होणे.● शाळेतील विद्यार्थी, शिक्षक व कर्मचाऱ्यांना इजा होणे.● शाळा सोडणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढणे.	<ul style="list-style-type: none">● शिक्षण व शालेय व्यवस्थेवरील विश्वास कमी होणे.● शिक्षणाच्या गुणवत्तेत घट होणे.● मानसिक तणाव वाढणे.● मानसिक व सामाजिक परिणाम होणे.

तक्ता ३ : महाराष्ट्रातील २०२४ मधील अतिवृष्टीमुळे प्रभावित झालेल्या शाळा, अंगणवाडी आणि महाविद्यालयांची संख्या		
संस्था	प्रभावित सार्वजनिक संस्था	प्रभावित लाभार्थी / व्यक्ती
अंगणवाडी	६५,७७९	३३,६२,३६९
शाळा	६६,७२९	९,३७,७३,८६९
महाविद्यालये	२,२८८	९३,०७,९३७
एकूण	९,३४,७९६	९,८४,४४,९६७

भारतीय राष्ट्रीय शाळा सुरक्षा कार्यक्रम (ISSP) प्रशिक्षण घटकसंच शाळांवर आपत्तींचा कसा परिणाम होतो याचा सविस्तर आढावा देते. नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तींपासून शैक्षणिक संस्था कशा असुरक्षित असतात, यावर यात भर दिला आहे. हे परिणाम मुख्यतः चार प्रकारात विभागले आहेत: भौतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि मानसिक/भावनिक परिणाम.

- १) **जीवित हानी आणि इजा** : भूकंप, पूर, आग यांसारख्या आपत्तीमुळे विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना आणि कर्मचाऱ्यांना जीव गमवावा लागू शकतो किंवा गंभीर इजा होऊ शकते. खास करून आपत्तीप्रवण भागांतील शाळा अशा घटनांपासून असुरक्षित असतात. मोठ्या प्रमाणात हानी होऊ शकते. त्याशिवाय, शाळेतील नॉन-स्ट्रक्चरल धोके जसे की, पडणाऱ्या वस्तू, फुटलेले पाईप्स किंवा आपत्कालीन बाहेर पडण्याच्या मार्गावर अडथळे, इत्यादी गंभीर इजा किंवा जीवित हानीचे कारण बनू शकतात.
- २) **पायाभूत सुविधांचे नुकसान** : चक्रीवादळ, पूर, भूकंप यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तींमुळे शाळेच्या इमारती, वर्गखोल्या, प्रयोगशाळा आणि इतर सुविधांचे मोठे नुकसान होऊ शकते. त्यामुळे शैक्षणिक कामकाजावर बाधा येते. त्यामुळे शाळांच्या पुनर्निर्माणासाठी आणि दुरुस्तीसाठी दीर्घकालीन आव्हानेदेखील निर्माण होतात. काही प्रकरणांमध्ये संपूर्ण शाळा नष्ट होऊ शकतात, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांचे स्थलांतर किंवा विस्थापन होऊ शकते.
- ३) **शिक्षणातील व्यत्यय** : जेव्हा शाळा बाधित होतात किंवा असुरक्षित होतात, तेव्हा विद्यार्थ्यांना जास्त काळासाठी शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते. बालकांना शाळेत जाता न आल्याने शिक्षणात खंड निर्माण होऊ शकतो. विशेषतः ज्या भागांमध्ये वारंवार आपत्तींना सामोरे जावे लागते अशा भागांतील मुलांना त्यांचे शिक्षण वारंवार थांबवावे लागते. ज्यामुळे शैक्षणिक प्रगती संथ होऊ शकते. जोडीला शैक्षणिक असमानता वाढू शकते. मुले मानसिक आघात अनुभवू

शकतात, ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या अभ्यासामध्ये लक्ष केंद्रित करण्यात अधिक अडचणी येऊ शकतात.

- ४) **विद्यार्थी आणि शाळा समुदायावरील मानसिक आणि भावनिक परिणाम :** शालेय समुदाय आणि भौतिक घटकांमधील संवेदनक्षमतेची आणि सक्षमीकरणाच्या कमतरतेमुळे शाळा समुदायांना मानसिक स्थिती सांभाळण्यास जिकीरीचे होऊ शकते. आपत्तींमुळे विद्यार्थ्यांवर आणि शाळेच्या कर्मचाऱ्यांवर दीर्घकालीन भावनिक आणि मानसिक परिणाम होतो. आपत्तीचा अनुभव घेणे, प्रियजनांना गमावणे किंवा विनाश पाहणे, यामुळे मानसिक आरोग्यावर परिणाम होऊ शकतो. ज्यामुळे चिंता, नैराश्य आणि पोस्ट-ट्रॉमॅटिक स्ट्रेस होऊ शकतो. शाळा मुलांच्या भावनिक आरोग्याला सांभाळण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात; परंतु आपत्तीच्या परिस्थितीत शाळांना मानसिक समर्थनाची आवश्यकता भासते.
- ५) **विस्थापन आणि रोजगार गमावणे :** आपत्तीनंतर कुटुंबे आपले रोजगार गमावू शकतात. संपूर्ण समुदाय विस्थापित होऊ शकतो. कुटुंबांना स्थलांतर करणे भाग पडल्याने किंवा मुलांना कुटुंबाची मदत करण्यासाठी सामील करून घेतल्याने शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्याही कमी होऊ शकते. मुले शाळेबाहेर राहण्याने त्यांच्या शिक्षणावर व्यत्यय येऊन निरंतरता खंडित होते.
- ६) **विद्यार्थ्यांचे आणि शिक्षकांचे विस्थापन :** आपत्ती आणि हवामान बदलामुळे अनेक वेळा कुटुंबे आणि समाज विस्थापित होतात. पूर, चक्रीवादळ किंवा दुष्काळ यांसारख्या कारणामुळे कुटुंबांना स्थलांतर करावे लागल्यास, मुलांना आपली शाळा सोडावी लागते. शिक्षकांनाही आपले ठिकाण सोडावे लागते. यामुळे शैक्षणिक प्रक्रिया खंडित होते.
- ७) **शाळेच्या सेवांमध्ये व्यत्यय :** आपत्तीच्या काळात आणि नंतर शाळेच्या मूलभूत सेवांमध्ये, जसे की-स्वच्छ पाणी, स्वच्छता आणि आहार यामध्ये व्यत्यय येऊ शकतो. यामुळे शाळांना प्रभावीपणे कार्य करण्यास अडचण येते. ज्याचा विद्यार्थ्यांच्या आरोग्य आणि कल्याणावर परिणाम होतो. अनेक वेळा, शाळेतील या सेवा बंद होण्यामुळे असुरक्षित शैक्षणिक वातावरण निर्माण होऊन मुलांना शाळा सोडावी लागते किंवा अपुऱ्या सुविधा असलेल्या शाळांमध्ये जावे लागते.
- ८) **वंचित गटांची असुरक्षितता :** कमी उत्पन्न किंवा वंचित कुटुंबातील दिव्यांग मुले आणि मुली आपत्तीच्या वेळी अधिक असुरक्षित होतात. आपत्ती नंतर, सुरक्षित जागांचा अभाव, प्रवासाची किंवा दळणवळणाची कमतरता किंवा सामाजिक आणि आर्थिक आव्हाने यामुळे या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात सहभागी होण्यात अधिक अडचणी येतात. आपत्तीच्या काळात आणि नंतर, या विद्यार्थ्यांना सुरक्षा, शिक्षण आणि आवश्यक संसाधनांपर्यंत मर्यादित प्रवेश मिळतो. भारत सरकारच्या (NDMA) शाळा सुरक्षा धोरणाद्वारे आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन (DRM) अधिक

समावेशक असावे. या गटांच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण कराव्यात यावर जोर दिला जात आहे.

मुले ही प्रौढांपेक्षा वेगळी शारीरिक रचना, सवयी आणि गरजा असलेली असल्यामुळे आपत्तींप्रति अधिक संवेदनशील असतात. शालेय विद्यार्थी आपला बहुतांश वेळ शाळेत घालवतात, त्यामुळे शाळेची सुरक्षितता आणि शाळेशी संबंधित घटकांची क्षमता याचा आपत्ती जोखमीवरील संवेदनशीलतेवर थेट परिणाम होतो. म्हणूनच प्रत्येक शाळा आपत्ती-प्रतिकारक असावी. शाळा समुदायाला आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण दिले जावे. विविध आपत्तींशी संबंधित सराव आणि अनुकरण नियमितपणे करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. शाळेने तयार केलेल्या आणि संपूर्ण शाळा समुदाय व इतर संबंधित घटकांनी मिळून विकसित केलेल्या शाळा आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन आराखड्याची निरंतर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

२.५ सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा उपक्रमाची जागतिक, राष्ट्रीय व राज्य स्तरावरील संकल्पनांशी सुसंगती

सुरक्षित आणि शाश्वत शाळा प्रणालीच्या अंमलबजावणीसाठी अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय उपक्रम उपलब्ध आहेत. ह्योगो फ्रेमवर्क (२००५-२०१५) आणि सेन्डाई फ्रेमवर्क फॉर डिझास्टर रिस्क रिडक्शन (२०१५-२०३०), राष्ट्रीय शिक्षण धोरण-२०२०, शिक्षण हक्क कायदा २००९, राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन धोरण-२००५, इत्यादी शाळा समुदायासह संपूर्ण समाजात संवेदनक्षमतेची संस्कृती निर्माण करण्यावर भर देतात.

शाळा व महाविद्यालये ही संवेदनक्षमता निर्माण करणाऱ्या व्यवस्थेचा पाया मानली गेली आहे. त्यामुळे शाळांना सुरक्षा, संवेदनक्षमता आणि शाश्वततेची केंद्रस्थाने म्हणून रूपांतरित करण्यासाठी व्यापक संधी आणि जबाबदारी उपलब्ध होत आहेत.

या विभागामध्ये आपण शालेय सुरक्षा, संवेदनक्षमता आणि शाश्वततेबाबत उपलब्ध असलेली आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरावरील धोरणे, आराखडे, कायदे, मार्गदर्शक सूचना, योजना, कार्यक्रम आणि न्यायालयीन आदेश याविषयी माहिती जाणून घेऊया.

२.५.१. जागतिक आराखडे जागतिक संदर्भ

□ संयुक्त राष्ट्रांचे बालहक्क परिषदेचे करारपत्र १९८९ : सन १९८९ मध्ये स्वीकारलेला संयुक्त राष्ट्रांचा बालहक्क करार हा जगातील सर्व बालकांना मानवी हक्क देणारा पहिला आंतरराष्ट्रीय कायदेशीर करार आहे. या करारानुसार, प्रत्येक बालकाला पुरेसे अन्न, पाणी, निवारा आणि शिक्षण मिळण्याचा हक्क आहे. आपत्तीच्या प्रसंगी त्यांना अत्याचार, दुर्लक्ष, लैंगिक शोषण किंवा तस्करीपासून सुरक्षित राहण्याचा हक्क आहे. बालकांचे संगोपन हे सुरक्षित व साहाय्यकारी

वातावरणात होणे गरजेचे आहे. वय आणि अपरिपक्व मानसिक समज यामुळे आपत्तीच्या वेळी मुले अधिक असुरक्षित आणि संवेदनशील असतात.

- **सेन्डाई फ्रेमवर्क फॉर डिझास्टर रिस्क रिडक्शन (२०१५-२०३०)** : १८ मार्च, २०१५ रोजी जपानमधील सेन्डाई येथे पार पडलेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या तिसऱ्या जागतिक आपत्ती जोखीम कमीकरण परिषदेमध्ये स्वीकारलेले हे फ्रेमवर्क २०१५ ते २०३० या कालावधीसाठी आहे. यामध्ये सात उद्दिष्टे आणि चार प्राथमिक कृतिक्षेत्रे निश्चित करण्यात आली आहेत. ज्यांचा उद्देश नवीन आपत्ती जोखीम टाळणे आणि विद्यमान जोखीम कमी करणे हा आहे.

आकृती १० : सेन्डाई फ्रेमवर्कची सात उद्दिष्टे (Seven SFDRR Targets)

उद्दिष्ट क्र.	सेन्डाई फ्रेमवर्क- उद्दिष्ट (SFDRR Targets)
उद्दिष्ट - १	२०२०-२०३० या कालावधीत दर १ लाख लोकसंख्येमागे आपत्तीमुळे होणारा जागतिक मृत्युदर, २००५-२०१५ च्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या कमी करणे.
उद्दिष्ट - २	२०२०-२०३० या कालावधीत आपत्तीग्रस्त लोकसंख्येचे प्रमाण २००५-२०१५ च्या तुलनेत कमी करत २०३० पर्यंत लक्षणीयरीत्या कमी करणे.
उद्दिष्ट - ३	२०३० पर्यंत, आपत्तीमुळे होणारे थेट आर्थिक नुकसान हे एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या (GDP) तुलनेत कमी करणे.
उद्दिष्ट - ४	२०३० पर्यंत आरोग्य व शैक्षणिक संस्था यांसह अत्यावश्यक पायाभूत सुविधांवरील आपत्तीजन्य नुकसान, सेवा विस्कळीत होण्याचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या कमी करणे. त्यांची लवचीक संवेदनक्षमता वाढवणे.
उद्दिष्ट - ५	२०२० पर्यंत स्थानिक व राष्ट्रीय आपत्ती जोखीम कमीकरण धोरणे स्वीकारणाऱ्या देशांची संख्या वाढवणे.
उद्दिष्ट - ६	२०३० पर्यंत विकसनशील देशांना या फ्रेमवर्कच्या अंमलबजावणीसाठी पुरेसे व शाश्वत पाठबळ देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य अधिक मजबूत करणे.
उद्दिष्ट - ७	२०३० पर्यंत बहु-धोका तात्काळ इशारा प्रणाली व आपत्ती जोखीमविषयक माहिती व मूल्यांकन यावर प्रवेश आणि उपलब्धता वाढवणे.

आपत्ती धोका कमी करण्याच्या चार प्राधान्य कृती

- आपत्ती जोखीम समजून घेणे.
- आपत्ती जोखीम व्यवस्थापनासाठी शासन यंत्रणा मजबूत करणे.
- संवेदनक्षमता वाढवण्यासह आपत्ती धोका कमी करण्यावर गुंतवणूक करणे.

- प्रभावी प्रतिसादासाठी आपत्ती पूर्वतयारी वाढवणे. पुनर्बांधणी, पुनर्वसन व पुनर्रचनेसाठी 'बिल्ड बॅक बेटर' (Build Back Better) संकल्पनेची अंमलबजावणी करणे.

या प्राधान्य कृतींच्या माध्यमातून २०१५ ते २०३० या १५ वर्षांच्या कालावधीत आपत्तीचा धोका आणि माणसांचे जीवन, उपजीविका, आरोग्य तसेच व्यक्ती, व्यवसाय, समुदाय आणि देशांच्या आर्थिक, भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय मालमत्तांवर होणारे नुकसान लक्षणीयरीत्या कमी करणे हे उद्दिष्ट आहे.

शाश्वत विकास ध्येय (Sustainable Development Goals - SDGs)

जागतिक स्तरावर शाश्वत विकासासाठी एकूण १७ उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत. जी आपल्या पुढील पिढ्यांच्या सर्वांगीण व शाश्वत विकासावर केंद्रित आहेत. या उद्दिष्टांचा मुख्य हेतू गरिबी निर्मूलन, पर्यावरण संरक्षण आणि मानवी कल्याणाची वाढ करणे हा आहे.

विशेषतः : SDG-३ (संपूर्ण आरोग्य), SDG - ४ (गुणवत्तापूर्ण शिक्षण), SDG - ११ (सुरक्षित व शाश्वत शहरे) आणि SDG - १३ (जागतिक हवामान कृती) ही उद्दिष्टे सर्व वयोगटांतील मुलांच्या एकूण कल्याणाशी थेट संबंधित आहेत.

शाश्वत विकास ध्येय आणि शालेय सुरक्षिततेची त्याचा संबंध

- शाश्वत विकास ध्येय ३ : चांगले आरोग्य आणि कल्याण सर्व वयोगटांतील जनतेला आरोग्य सेवा मिळावी आणि त्यांची काळजी घेतली जावी यासाठी हे उद्दिष्ट आहे. सुरक्षित शालेय परिसर विद्यार्थ्यांचे, शालेय कर्मचाऱ्यांचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य राखण्यास मदत करतो.
- शाश्वत विकास ध्येय ४ : गुणवत्तापूर्ण शिक्षण
सर्वांसाठी समावेशक आणि समान संधी असलेले गुणवत्तापूर्ण शिक्षण सुनिश्चित करणे यासाठी हे उद्दिष्ट आहे. शाळेतील सुरक्षिततेचा थेट संबंध शिक्षणाच्या गुणवत्तेशी आहे. हिंसाचार, छळ किंवा असुरक्षित परिस्थितीपासून मुक्त वातावरणात विद्यार्थी व शिक्षक शिकण्यावर लक्ष केंद्रित करू शकतात.
- शाश्वत विकास ध्येय ४.७ : २०३० पर्यंत सर्व विद्यार्थ्यांना शाश्वत विकासासाठी आवश्यक ज्ञान आणि कौशल्य प्राप्त करून देणे, ज्यामध्ये शाश्वत जीवनशैली, मानवी हक्क, लिंग समता, शांतता व अहिंसक संस्कृतीचा प्रसार, जागतिक नागरिकत्व आणि सांस्कृतिक विविधतेची मूल्ये समाविष्ट आहेत.
- शाश्वत विकास ध्येय ४.अ : अशा शैक्षणिक सुविधा निर्माण करणे व सुधारित करणे जे बालकेंद्रित, अपंग व लिंग-संवेदनशील असतील आणि सर्वांसाठी सुरक्षित, अहिंसक, समावेशक व प्रभावी शिक्षणाचे वातावरण प्रदान करतील.

- शाश्वत विकास ध्येय ११ : शाश्वत शहरे व समुदाय समावेशक, सुरक्षित, संवेदनक्षम शाश्वत शहरे व समुदाय विकसित करणे. शाळेतील सुरक्षिततेमुळे संपूर्ण समाजाच्या सुरक्षिततेत आणि आपत्ती काळात संवेदनक्षमतेत भर पडते.
- शाश्वत विकास ध्येय १३: हवामान कृती हवामान बदल व त्याचे परिणाम याविरुद्ध तातडीने उपाययोजना करणे. हवामान साक्षर आणि आपत्ती-प्रतिरोधक शालेय पायाभूत सुविधा आणि शिक्षणामुळे विद्यार्थी पर्यावरणीय आव्हानांना सामोरे जाण्यास सज्ज होतात.

खाली दिलेली तक्त्याच्या स्वरूपातील माहिती शालेय सुरक्षिततेची सर्व शाश्वत विकास ध्येयांशी व्यापक सुसंगती आणि हेतू स्पष्ट करते :

शाश्वत विकास ध्येय	ध्येयाचे शीर्षक व वर्णन	शालेय सुरक्षिततेशी निगडित लक्ष्य/सूचकांक
लक्ष्य - १	गरिबी निर्मूलन - सर्व प्रकारचे दारिद्र्य संपवणे.	१.४, १.५
लक्ष्य - ३	चांगले आरोग्य आणि कल्याण - सर्वांना निरोगी जीवन व कल्याण मिळवून देणे.	३.३, ३.ड
लक्ष्य - ४	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण - सर्वांसाठी समावेशी व समतोल गुणवत्तेचे शिक्षण सुनिश्चित करणे.	४.१, ४.७, ४.अ
लक्ष्य - ६	स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता - सर्वांसाठी पाणी व स्वच्छता उपलब्ध करून देणे व त्याचे शाश्वत व्यवस्थापन.	६.२, ६.४, ६.अ, ६.ब
लक्ष्य - ९	उद्योग, नवोन्मेष आणि पायाभूत सुविधा - लवचीक पायाभूत सुविधा निर्माण करणे, समावेशी व शाश्वत औद्योगिकीकरण प्रोत्साहित करणे.	९.१, ९.४, ९.अ
लक्ष्य - १०	असमानता कमी करणे - देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर असमानता कमी करणे.	१०.३, १०.७
लक्ष्य - ११	शहरे व समुदाय टिकाऊ करणे - शहरे व मानवी वसाहती समावेशक, सुरक्षित, लवचीक व शाश्वत बनवणे.	११.५, ११.६, ११.ब, ११.क
लक्ष्य - १२	जबाबदार उत्पादन व उपभोग - शाश्वत वापर व उत्पादन पद्धती सुनिश्चित करणे.	१२.५, १२.८

शाश्वत विकास ध्येय	ध्येयाचे शीर्षक व वर्णन	शालेय सुरक्षिततेशी निगडित लक्ष्य/सूचकांक
लक्ष्य - १३	हवामान कृती - हवामान बदलाचा मुकाबला करण्यासाठी तातडीने उपाययोजना करणे.	१३.१, १३.३, १३.ब
लक्ष्य - १६	शांती, न्याय आणि मजबूत संस्था - शांततापूर्ण व समावेशक समाज निर्माण करणे, सर्वांसाठी न्याय प्रवेश उपलब्ध करून देणे.	१६.१, १६.७
लक्ष्य - १७	भागीदारीतून उद्दिष्टपूर्ती - अंमलबजावणीसाठी संसाधन बळकट करणे व जागतिक भागीदारी वाढवणे.	१७.१६, १७.१७, १७.१८, १७.१९

२.५.२. भारतीय संस्थात्मक धोरणे आणि यंत्रणा : भारतीय संदर्भ

□ राष्ट्रीय बाल धोरण, २०१३

राष्ट्रीय बाल धोरण २०१३ हे भारतातील प्रत्येक बालकाच्या कल्याणावर लक्ष केंद्रित करते. सर्व बालकांना जीवन, अस्तित्व, विकास, शिक्षण, संरक्षण आणि सहभाग यांचा हक्क बाल धोरणात स्पष्टपणे नमूद केला आहे. या धोरणात बालकांच्या गरजा आणि हक्कांना सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे. बालकांच्या सर्वोत्तम हिताचा विचार प्रथम केला गेला पाहिजे. हा नियम केवळ सरकारला नव्हे, तर न्यायालये, शाळा आणि इतर संस्था यांच्यावरही लागू होतो. तसेच हे सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक संस्थांनाही लागू आहे.

या धोरणाचा एक मुख्य भाग म्हणजे बालकांना असुरक्षितता व शोषणापासून संरक्षण देणारे सुरक्षित वातावरण तयार करणे, हे धोरण विशेषतः असुरक्षित आणि अवघड परिस्थितीत असलेल्या बालकांचे हक्क व संरक्षण सुनिश्चित करण्यावर भर देते. ज्यासाठी त्यांच्या गरजेनुसार विशेष संरक्षणात्मक उपाययोजना सुचवते. याव्यतिरिक्त, राष्ट्रीय बालधोरण मान्य करते की, सर्व बालकांचे संरक्षण व सुरक्षितता ही समाजाच्या समृद्धीचा महत्त्वाचा घटक आहे. राष्ट्रीय बाल धोरण बालकांना हानीपासून मुक्त अशा वातावरणात वाढता यावे यासाठी सामूहिक कृती आणि उत्तरदायित्वाची मागणी करते, जेणेकरून प्रत्येक बालक त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचू शकेल.

आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, २००५

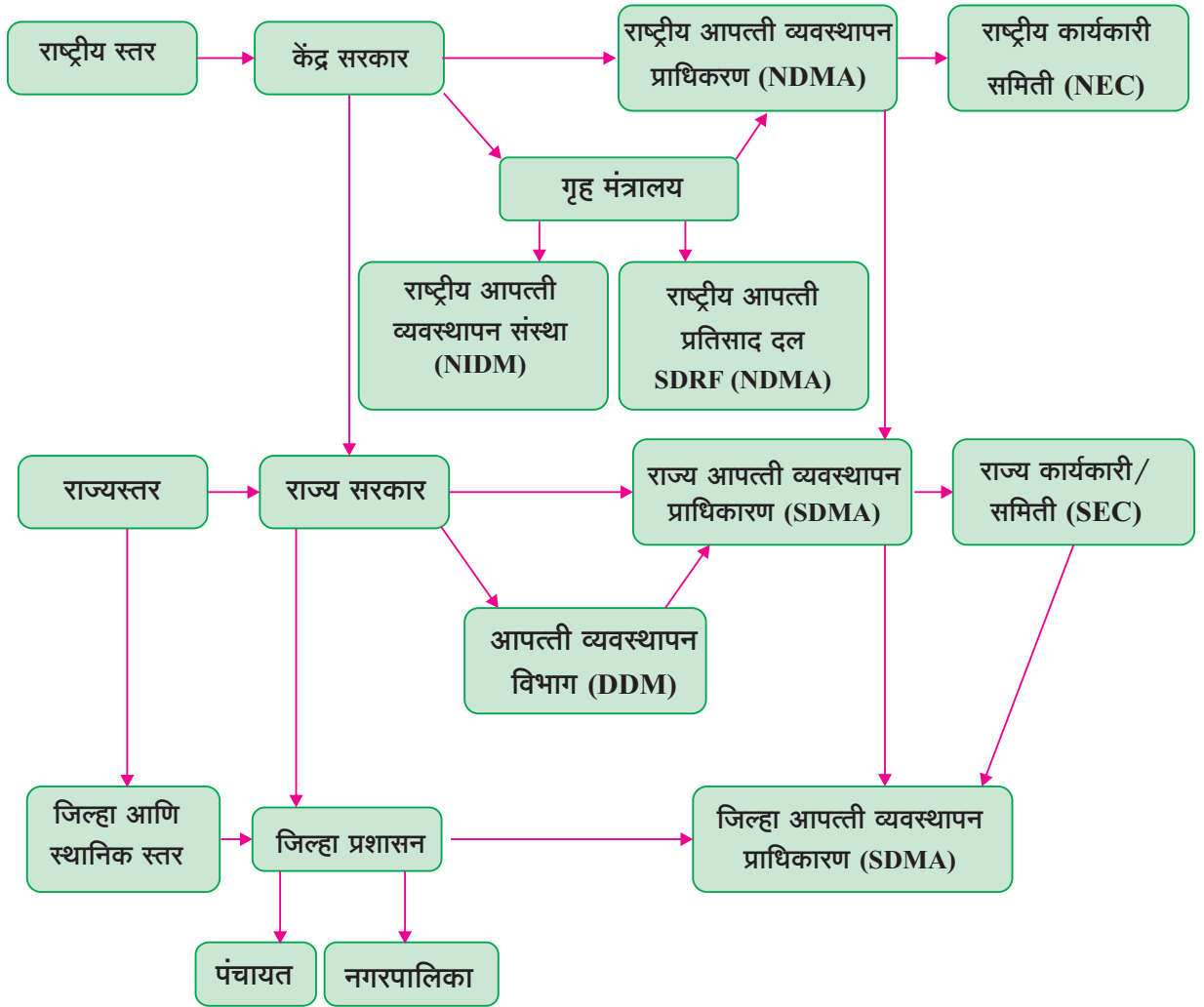
राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, २००५ आपत्ती व्यवस्थापनासाठी राष्ट्रीय, राज्य, जिल्हा आणि स्थानिक स्तरावर संस्थात्मक, कायदेशीर, आर्थिक आणि समन्वय यंत्रणांची स्थापना करतो. राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन संस्थेच्या माध्यमातून, शाळा व विद्यार्थी यांच्यासह सर्व संबंधित गटांमध्ये सुरक्षा जागरूकता वाढवण्यास प्राधान्य देते.

आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, २००५ अंतर्गत आपत्ती जोखीम कमी करण्यासाठी खालील संस्थात्मक व्यवस्थांची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

भारतामधील आपत्ती व्यवस्थापनासाठी भारतीय संस्थात्मक रचना

आपत्ती व्यवस्थापनाच्या सर्वांगीण समन्वयाची जबाबदारी गृह मंत्रालयाकडे असते. मंत्रिमंडळ सुरक्षा समिती आणि राष्ट्रीय संकट व्यवस्थापन समिती या आपत्ती व्यवस्थापनासंदर्भातील उच्चस्तरीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी असलेल्या प्रमुख समित्या आहेत. राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण ही संस्था राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा मंजूर करण्याची आणि त्याच्या अंमलबजावणीस सुलभ करण्याची जबाबदारी पार पाडते. ही आकृती राष्ट्रीय पातळीवरील आपत्ती व्यवस्थापनासाठी मूलभूत संस्थात्मक संरचनेचे योजनात्मक दृश्य दाखवते.

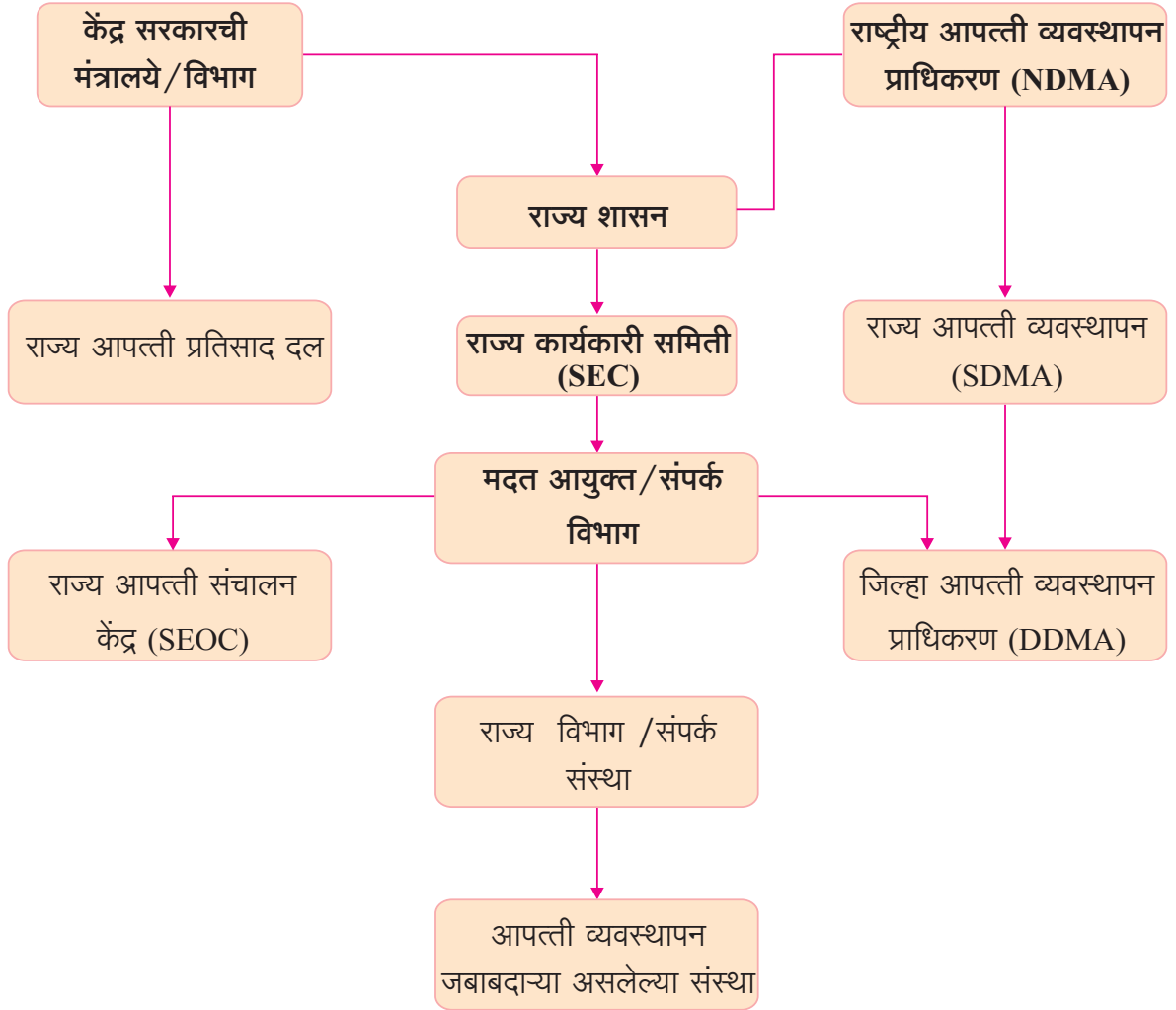
हे चित्र केवळ आपत्ती व्यवस्थापनासाठी समन्वय, निर्णय प्रक्रिया आणि संवाद यासाठीची संस्थात्मक मार्ग रेषा दर्शवते आणि त्यातून कोणतीही आदेश साखळी सूचित केली जात नाही.

राज्यस्तरीय आपत्ती व्यवस्थापन मूलभूत संस्थात्मक रचना

राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन धोरण, २००९

- राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन धोरण, २००९ मध्ये शाळा व शैक्षणिक संस्थांमध्ये रचनात्मक तसेच अरचनात्मक सुरक्षेची गरज अधोरेखित करण्यात आली आहे.
- तंत्र-कायदेशीर रचना या प्रकरणातील कलम ६.४.१ मध्ये शालेय इमारतींना राष्ट्रीय प्राधान्य देण्यात शालेय इमारती/वसतिगृहांची भूकंपरोधक वैशिष्ट्यांसह रचना करण्याची व त्यांना योग्य अग्निसुरक्षा उपायांनी सुसज्ज करण्याची तरतूद केली आहे.
- क्षमता विकास या प्रकरणात कलम १०.२.२ अंतर्गत, धोरणात सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये (शाळांसह) आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण देण्यावर भर दिला आहे.
- कलम १०.६.१ मध्ये, माध्यमिक शिक्षणाच्या केंद्रीय आणि राज्य मंडळांमार्फत अभ्यासक्रमात आपत्ती व्यवस्थापन विषयाचा समावेश करण्याचा उल्लेख आहे.

शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९

शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ (RTE Act) हा भारतात दर्जेदार शिक्षणासोबतच शालेय सुरक्षितता, आपत्ती प्रतिकारकता आणि शाश्वततेसाठी मजबूत पाया घालतो. या कायद्यानुसार शाळेचे स्थान, गुणवत्ता, मुलांची सुरक्षितता, शाळेची आपत्तीच्या वेळी तग धरून राहण्याची क्षमता आणि दीर्घकालीन टिकाव यासाठी काही किमान मानके ठरवली आहेत.

- **कलम ८** नुसार, प्रत्येक मुलाला मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण मिळाले पाहिजे. यामध्ये योग्य पायाभूत सुविधा, सुरक्षित वातावरण आणि आवश्यक साधनांची उपलब्धता असणे गरजेचे आहे.
- **कलम १९** मध्ये शाळेच्या इमारतीसाठी काही विशिष्ट नियम सांगितले आहेत जसे की, सुरक्षित बांधकाम, सर्वांना प्रवेश सुलभ रचना आणि पाणी, स्वच्छतागृहे व स्वच्छता सुविधा, जे शारीरिक सुरक्षितता आणि सर्व समावेशकता सुनिश्चित करतात.
 - ◆ या कायद्यात मुलांसाठी मैत्रीपूर्ण आणि भेदभाव मुक्त वातावरण तयार करण्यावर भर दिला आहे, जेणेकरून त्यांना मानसिक किंवा शारीरिक इजा होणार नाही आणि त्यांचे मूलभूत हक्क अबाधित राहतील.
 - ◆ हे सर्व उपाय शाळांना आपत्तींचा सामना करण्यासाठी सक्षम करतात आणि अशा वेळेस शिक्षण चालू ठेवण्यास मदत करतात.

या तत्वांचा शैक्षणिक व्यवस्थेत समावेश करून, RTE अधिनियम शाळांची भूमिका शाश्वत उपक्रमांना प्रोत्साहन देणारी ठरवतो. विद्यार्थ्यांना शाश्वत भविष्य घडवण्यासाठी आवश्यक ज्ञान व मूल्ये मिळवून देतो.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण - २०२० (NEP २०२०)

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP २०२०) शाळेतील सुरक्षितता आणि हरित उपक्रम (Green Initiatives) यांचा शिक्षणपद्धतीत (राष्ट्रीय व राज्य अभ्यासक्रम) समावेश करण्यावर भर देते. याद्वारे 'विद्यार्थी सुरक्षित वातावरणात वाढावेत, त्यांच्यामध्ये शाश्वतता, जबाबदार नागरिकत्व व एकविसाव्या शतकासाठीची कौशल्ये यांची शिकवण समाविष्ट व्हावी' हा उद्देश सफल करणे हा आहे. हे धोरण विद्यार्थ्यांसाठी शारीरिक, मानसिक व भावनिक सुरक्षितता, आरोग्य व कल्याण यांसह सुरक्षित, समावेशक आणि पोषक वातावरण तयार करण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते. याशिवाय, आपत्ती व्यवस्थापन, प्राथमिक उपचार आणि शाश्वत विकासाशी संबंधित विविध मुद्द्यांवर मूलभूत प्रशिक्षण अधिक मजबूत करण्याची शिफारसही या धोरणात करण्यात आली आहे.

भारताचे सर्वोच्च न्यायालय : सुरक्षित शाळांवरील निर्णय (२००९, २०१७)

१३ एप्रिल, २००९ रोजी, भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांना राष्ट्रीय इमारत संहिता २००५ (National Building Code of India, 2005) मध्ये नमूद केलेल्या सुरक्षितता उपाययोजना सर्व शासकीय आणि खाजगी शाळांमध्ये लागू कराव्यात याबाबत आदेशित केले आहे.

तामिळनाडूतील कुंभकोनम येथील जुलै, २००४ मध्ये झालेल्या आगीत अनेक विद्यार्थ्यांचे झालेले दुर्दैवी मृत्यू लक्षात घेऊन, एक जनहित याचिका ऐकताना न्यायालयाने स्वतः शालेय सुरक्षिततेसाठी बहुपर्यायी आणि वेळेच्या मर्यादेत पूर्ण होणारी कृतियोजना जाहीर केली.

या निर्णयामध्ये खालील मुख्य मुद्द्यांचा समावेश आहे :

- शाळांमध्ये अग्निसुरक्षेचे उपाय (बिंदू ३.१, पृष्ठ २३)
- शिक्षक व इतर शालेय कर्मचाऱ्यांना आवश्यक प्रशिक्षण (बिंदू ३.२, पृष्ठ २५)
- शाळा इमारतीसाठी आवश्यक बांधकाम निकष (बिंदू ३.३, पृष्ठ २७)
- शासनमान्यता, परवानगी व प्रमाणपत्रे (बिंदू ३.४, पृष्ठ २९)
- सन २०१७ मध्ये भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने अविनाश मेहरोत्रा विरुद्ध भारत संघ या प्रकरणात दिलेल्या निर्णयात केंद्र आणि राज्य सरकारांसाठी खालील महत्त्वाच्या सूचनांचा समावेश केला आहे.
 - ◆ देशभरातील सर्व मुलांना सुरक्षित शैक्षणिक वातावरण मिळवून देणे हे सरकारचे कर्तव्य आहे.
 - ◆ प्रत्येक जिल्ह्याचे शिक्षणाधिकारी हे 'प्रमुख समन्वयक अधिकारी' म्हणून नेमावेत. त्याच्याकडे जबाबदारी, अधिकार आणि कार्यसत्ता असावी. जेणेकरून राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाच्या शालेय सुरक्षितता धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन सुनिश्चित करता येईल.
 - ◆ राष्ट्रीय शालेय सुरक्षितता मार्गदर्शक तत्त्वांतील सर्व नियम काटेकोरपणे पाळण्याचे निर्देश देण्यात यावेत.
 - ◆ मुलांच्या सुरक्षिततेसाठी एक विशेष मार्गदर्शक पुस्तिका तयार करावी. स्थानिक गरजेनुसार रूपांतरित करावी आणि तिचे पालन केले जावे.
 - ◆ नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींविषयी कार्यक्रम आखावा, ज्यामध्ये शिक्षक, विद्यार्थी आणि स्थानिक समुदायाचा सहभाग असावा.
 - ◆ नवीन शाळा इमारत बांधताना राष्ट्रीय बांधकाम मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करणे बंधनकारक असावे.

राष्ट्रीय शाळा सुरक्षा मार्गदर्शक तत्त्वे, २०१६

- राष्ट्रीय शाळा सुरक्षा मार्गदर्शक तत्त्वे शालेय सुरक्षिततेची व्याख्या 'घर ते घर' असा दृष्टिकोन ठेवून करतात. मुलांना त्यांच्या घरापासून शाळेपर्यंत आणि पुन्हा घरी परत येईपर्यंत सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून देणे.
- ही मार्गदर्शक तत्त्वे विद्यार्थी, शिक्षक आणि शाळेतील इतर कर्मचाऱ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी एक सविस्तर आराखडा देतात. यामध्ये नैसर्गिक आपत्ती, मानवनिर्मित धोके आणि दैनंदिन सुरक्षेच्या समस्यांना सामोरे जाऊन सुरक्षित, आपत्ती प्रतिकारक आणि सर्वसमावेशक वातावरण निर्माण करणे यावर यामध्ये भर दिला आहे.

या मार्गदर्शक तत्त्वांचे मुख्य घटक खालीलप्रमाणे आहेत :

- ◆ **संस्थात्मक तयारी** : शाळांनी व्यवस्थापन समित्यामार्फत स्थानिक धोके लक्षात घेऊन शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजना तयार कराव्यात.
- ◆ **पायाभूत सुविधा सुरक्षितता** : शाळा इमारतींचे सुरक्षित बांधकाम, असुरक्षित इमारतींचे मजबुतीकरण आणि स्वच्छ पाणी, स्वच्छतागृहे, अग्निसुरक्षेची साधने यांसारख्या मूलभूत सुविधा व्यवस्थित ठेवणे हे महत्त्वाचे आहे.
- ◆ **क्षमता विकास** : शिक्षक, विद्यार्थी आणि कर्मचाऱ्यांसाठी सुरक्षा उपाय, प्राथमिक उपचार व आपत्ती प्रतिसाद यावर नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम घेणे बंधनकारक आहे.
- ◆ **जागरूकता आणि शिक्षण** : विद्यार्थ्यांमध्ये सुरक्षिततेचे भान निर्माण करण्यासाठी आणि जीवन वाचवणाऱ्या कौशल्यांचे शिक्षण देण्यासाठी सुरक्षा शिक्षण अभ्यासक्रमात समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.
- ◆ **आपत्कालीन प्रतिसाद** : आग, भूकंप यांसारख्या आपत्कालीन परिस्थितींना तोंड देण्यासाठी नियमित सराव घ्यावेत आणि तात्काळ संवाद साधण्यासाठी प्रभावी यंत्रणा तयार ठेवाव्यात.
- ◆ **समावेशकता आणि समानता** : अपंग विद्यार्थी किंवा इतर संवेदनशील गटांसाठी विशेष उपाय करण्यात यावेत, जेणेकरून सर्वांपर्यंत सुरक्षा उपाय पोहोचण्याजोगे बनतील.

प्रधानमंत्री आपत्ती जोखीम कमीकरण १० बिंदूंची विषयपत्रिका (PM १० पॉइंट विषयपत्रिका)

भारतीय प्रधानमंत्र्यांची १० बिंदूंची विषयपत्रिका आपत्ती जोखीम कमी करण्यासाठी सातत्यपूर्ण विकास योजना आणि सुरक्षित समुदाय यासाठी आपत्ती प्रतिकारकतेवर जोर देते. या विषयपत्रिकेमध्ये शाळा नियोजन आणि व्यवस्थापनामध्ये आपत्ती जोखीम कमी करण्याच्या विविध उपक्रमांचे महत्त्व अधोरेखित करते.

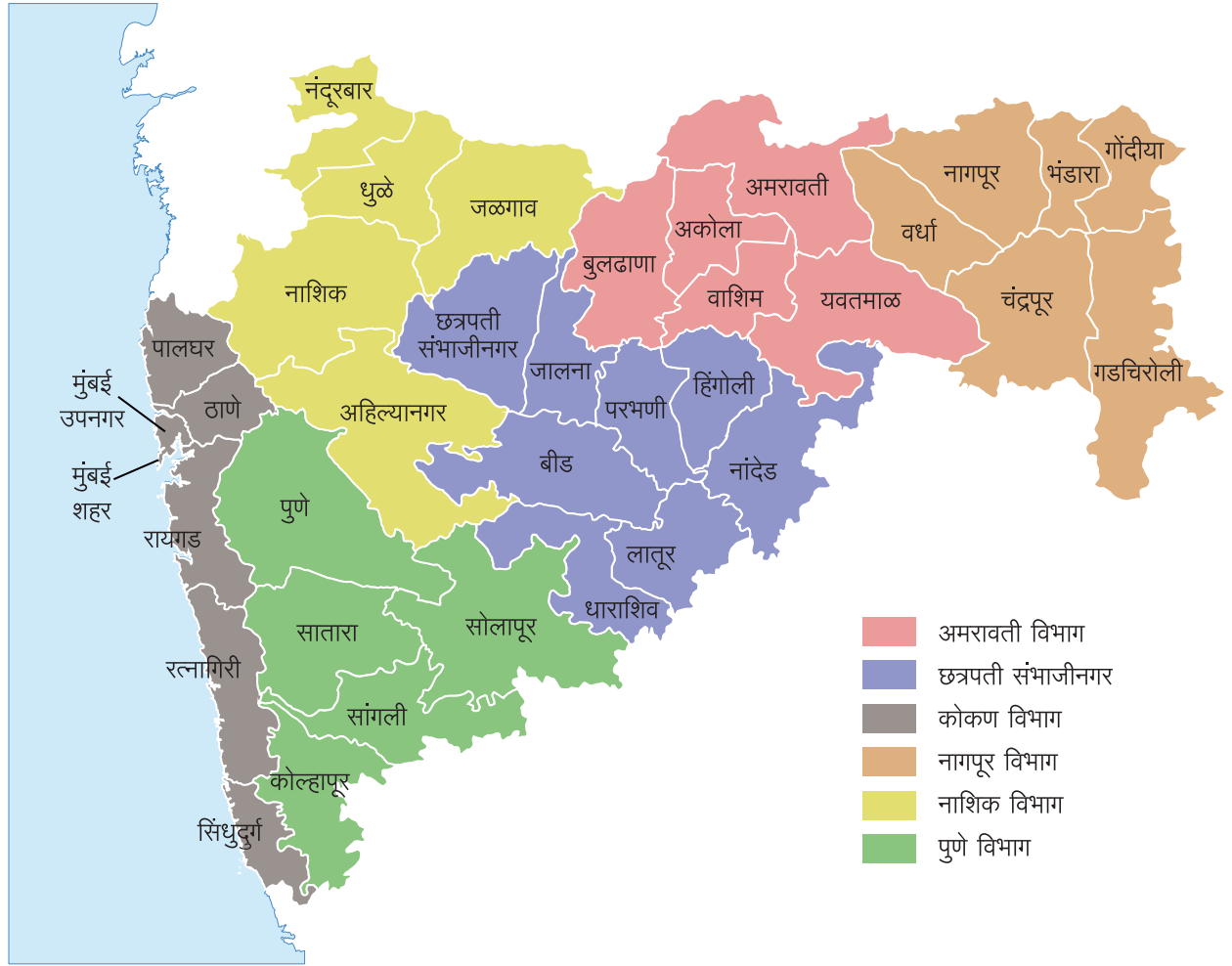
ही विषयपत्रिका विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेला, संकटांच्या काळात शिक्षणाचे सातत्य राखण्याला व आपत्तीपूर्व तयारीसाठी समुदायांचा विकास करण्याला प्राधान्य देते. ही विषयपत्रिका शाळांना सुरक्षित ठिकाणांमध्ये रूपांतरित करवून विद्यार्थ्यांना आपत्तीपूर्व तयारी आणि प्रतिसादाबद्दल शिक्षण देऊन, सुरक्षेची संस्कृती लहान वयापासून विकसित करते.

प्रधानमंत्र्यांच्या १०-बिंदूंच्या विषयपत्रिकाचे शालेय सुरक्षिततेसाठीचे अर्थ पुढीलप्रमाणे आहेत :

- **सर्व विकास जोखीम - संवेदनशील असावा :** शाळेची पायाभूत सुविधा आपत्ती - प्रतिरोधक डिझाइनसह बांधकाम करणे. सुरक्षित ठेवणे. ज्यामुळे शाळांना भूकंप, पूर किंवा चक्रीवादळांसारखे धोके सहन करता येतील.
- **जोखीम मूल्यांकन करण्यावर काम करणे :** शाळांसाठी सर्वसमावेशक जोखीम मूल्यांकन करवून आपत्ती आणि धोके कमी करणे.
- **आपत्तीप्रवण क्षेत्रांमध्ये प्रतिकारकतेसाठी गुंतवणूक करणे :** आपत्तीप्रवण प्रदेशांमधील शाळांचे असुरक्षित बांधकामाचे मजबूतीकरण, आपत्कालीन साधनसंपत्ती उपलब्ध करणे आणि कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देऊन त्यांची क्षमता विकसित करणे.
- **स्थानिक क्षमता आणि उपक्रम तयार करणे :** शाळांमध्ये आणि समुदायांमध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना आपत्ती व्यवस्थापनावर प्रशिक्षण देणे, रंगीत तालीम कार्यशाळांद्वारे शाळा आणि समुदायांची प्रतिकारक्षमता वाढवते.
- **जलद सूचना आणि तयारीवर लक्ष केंद्रित करणे :** शाळांमध्ये प्रभावी आणि विश्वासार्ह सूचना प्रणाली स्थापित करणे, जेणेकरून विद्यार्थ्यांचे आणि कर्मचाऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी वेळेवर कार्यवाही केली जाऊ शकेल.
- **स्थानिक क्षमता आणि कौशल्यांचा उपयोग करणे :** समुदाय स्तरावर शाळा आणि विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढवणे, जसे की, पालक आणि स्थानिक आपत्ती प्रतिसाद पथकांचा समावेश करणे. यामुळे शाळा आपत्कालीन परिस्थितींचा सामना करण्यासाठी उत्तम प्रकारे तयार होतील.

२.५.३ महाराष्ट्र राज्य योजना आणि यंत्रणा - महाराष्ट्र संदर्भ

महाराष्ट्र राज्य आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा (२०२३)

राज्य आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा मुलांसाठी शाळेतील सुरक्षिततेच्या अंमलबजावणीचे महत्त्व अधोरेखित करते. हा आराखडा संबंधित विभाग, इतर भागीदारांसोबत कार्य करण्यासाठी मार्गदर्शन करतो. ज्यायोगे मुलांना धोके आणि आपत्तींना सामोरे जाण्याची संधी कमी करता येईल. त्यांना सुरक्षित भविष्य अनुभवता येईल. शालेय विद्यार्थी आपत्ती जोखमीचे मूल्यांकन आणि व्यवस्थापन करण्यात सहभागी होऊ शकतील. राज्य आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा सर्व शाळांसाठी शाळा सुरक्षा योजना सक्षम आराखडा विकसित करण्याचा सल्ला देते. विशेषतः दुर्गम ठिकाणी असलेल्या शाळांवर अधिक लक्ष देण्याची आवश्यकता अधोरेखित करतो.

महाराष्ट्र राज्य हवामान बदल कृतिआराखडा (SAPCC) २०२०-२०३०

महाराष्ट्र राज्य हवामान बदल कृती आराखड्यानुसार शाळा या उष्णतेच्या लाटा, पूर, तीव्र हवामान

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (३७)

घटकांमुळे होणाऱ्या हवामानजन्य जोखमींसाठी संवेदनशील असल्याचे निर्देशित करतो. यामधील प्रमुख शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत :

- **हवामान-प्रतिरोधक पायाभूत सुविधा** : हवामानाशी संबंधित संकटांना तोंड देण्यासाठी शाळांच्या इमारती सक्षम करणे व सुरक्षित शिक्षणासाठी अनुकूल अशा संरचना विकसित करणे.
- **क्षमता विकास व जनजागृती** : विद्यार्थी, शिक्षक व शाळेतील कर्मचाऱ्यांना हवामान धोके व त्यावर उपाययोजना याविषयी शिक्षित करणे.
- **हवामान शिक्षणाचा समावेश** : हवामान बदल, आपत्ती जोखीम कमी करणे. शाश्वत संबंधित विषय शालेय अभ्यासक्रमात समाविष्ट करून पुढील पिढ्यांना सक्षम करणे.
- **आपत्कालीन तयारी** : शाळा आपत्ती व्यवस्थापन योजना तयार करणे. नियमितपणे सराव मोहिमा राबवणे.
- **हरित उपक्रम** : शाळांनी पावसाचे पाणी संकलन, ऊर्जा कार्यक्षम उपाय, कचरा व्यवस्थापन अशा पर्यावरणपूरक पद्धती स्वीकाराव्यात, जे हवामान अनुकूलनाच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत आहेत.

महाराष्ट्र मुख्यमंत्री स्वच्छ व सुंदर शाळा उपक्रम

मुख्यमंत्री स्वच्छ व सुंदर शाळा हा उपक्रम महाराष्ट्र राज्याच्या मुख्यमंत्र्यांनी सुरू केलेला आहे, ज्याचा उद्देश स्वच्छ, सौंदर्यपूर्ण आणि विद्यार्थी-स्नेही शालेय परिसर घडवणे हा आहे. या उपक्रमाचा मुख्य भर शाळांमध्ये सुविधा सुधारण्यावर, हरित आणि स्वच्छ परिसर राखण्यावर आणि विद्यार्थी व शिक्षकांमध्ये अभिमानाची व जबाबदारीची भावना निर्माण करण्यावर आहे.

या उपक्रमांतर्गत शाळांनी कचरा विलगीकरण, वृक्षारोपण मोहिमा, नवीन व अपारंपरिक ऊर्जास्रोतांचा वापर यांसारख्या शाश्वत पद्धती स्वीकाराव्यात असे सुचवले जाते.

शाळांमध्ये नीटनेटक्या वर्गखोल्या, कार्यक्षम पिण्याच्या पाण्याची सोय आणि स्वच्छ शौचालये उपलब्ध करून देणे हे आरोग्य, विद्यार्थ्यांचे मानसिक व शारीरिक कल्याण आणि समावेशकता या महत्त्वाच्या बाबी लक्षात घेऊन केले जाते.

प्रधानमंत्री स्कूल्स फॉर रायझिंग इंडिया (PM SHRI) प्रमुख उपक्रम

प्रधानमंत्री स्कूल्स फॉर रायझिंग इंडिया हा भारत सरकारचा एक प्रमुख धोरणात्मक उपक्रम आहे. महाराष्ट्रातील सुमारे ५०० शाळांमध्ये हा उपक्रम राबवला जात असून, त्या आधुनिक सुविधांनी सज्ज, शाश्वतता, नवोपक्रम आणि समावेशी शिक्षण यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या आदर्श शाळा म्हणून विकसित केल्या जात आहेत. या शाळा गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची आदर्श केंद्र ठरावीत, असा हेतू असून त्यात आधुनिक अध्यापन पद्धती, कौशल्य विकास आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाचा समावेश यांवर भर दिला जातो. पर्यावरणीय शाश्वततेवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात येते. पर्यावरणपूरक पायाभूत सुविधा, पाणी संवर्धन, नवीन व अपारंपरिक ऊर्जास्रोतांचा वापर या उपक्रमांव्यतिरिक्त, महाराष्ट्र

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (३८)

राज्य शासनाने विविध कायदे अमलात आणले आहेत, जे शाळांमधील सुरक्षितता आणि आपत्ती प्रतिरोधकता सुनिश्चित करतात.

माझी वसुंधरा अभ्यासक्रम आणि आनंददायी पर्यावरणीय शिक्षण कार्यक्रम

माझी वसुंधरा अभ्यासक्रम हा महाराष्ट्र शासनाचा पर्यावरणीय शिक्षणासाठीचा एक उपक्रम आहे, जो विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण जागरूकता निर्माण करण्यासाठी तयार करण्यात आला आहे. पर्यावरण व हवामान बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन आणि इतर भागीदार संस्था यांच्या सहकार्याने शिक्षणाच्या माध्यमातून मुलांमध्ये हरित मूल्यांची जोपासना करण्यासाठी 'माझी वसुंधरा अभ्यासक्रम' या नावाने एक आगळा-वेगळा उपक्रम राबवण्यात येत आहे. हा अभ्यासक्रम अनुभवाधारित व आनंददायी शिक्षणावर भर देतो. विद्यार्थ्यांना स्थानिक पर्यावरणाशी प्रत्यक्ष सृजनात्मक कृतींमधून सहभागी होण्यास प्रवृत्त करतो. अभ्यासक्रमाची रचना भूमी (पृथ्वी), वायू (हवा), जल (पाणी), अग्नी आणि आकाश या पंचतत्त्वांवर आधारित असून, निसर्गाशी सखोल नाते निर्माण करून शाश्वत जीवनशैलीचे मूल्य लहान वयातच रुजवण्याचे उद्दिष्ट आहे.

शाळांमध्ये पर्यावरण शिक्षण समाविष्ट करून, हा उपक्रम विद्यार्थ्यांना जबाबदार पर्यावरण संरक्षक म्हणून घडवण्याचा प्रयत्न करतो. आनंददायी शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत खालील थीम आधारित कृती आणि उपक्रम राबवले जातात :

- जैवविविधतेचे संवर्धन
- घनकचरा व्यवस्थापन आणि वैयक्तिक व सामाजिक आरोग्य
- जलसंपत्ती व्यवस्थापन
- ऊर्जा, वायूप्रदूषण आणि हवामान बदल

शालेय शिक्षणातील सुरक्षितता, समावेश आणि शाश्वततेसाठी कायदे आणि नियमावली

सुरक्षित, समावेशक आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी कायदे, नियम एकत्रितपणे सुनिश्चित करतात. शैक्षणिक सातत्य, शिक्षक व विद्यार्थ्यांचे संरक्षण, कल्याण, तसेच शाळांची शाश्वतता यांची काळजी घेतली जाते. हे कायदे भौतिक पायाभूत सुविधा सशक्त करणे आणि भविष्यातील गरजांसाठी सक्षम शिक्षण प्रणाली घडवणे यावर भर देतात.

संबंधित कायदे आणि नियमावली :

- महाराष्ट्र बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण अधिकार अधिनियम नियमावली, २०११
- महाराष्ट्र खाजगी शाळा कर्मचारी सेवा अटी नियमन अधिनियम, १९७७ आणि नियम, १९८१
- महाराष्ट्र स्वयं-अर्थसहाय्यित शाळा (स्थापना व नियमन) अधिनियम, २०१२
- महाराष्ट्र खाजगी शाळा (स्थापना व नियमन) अधिनियम, २०१२

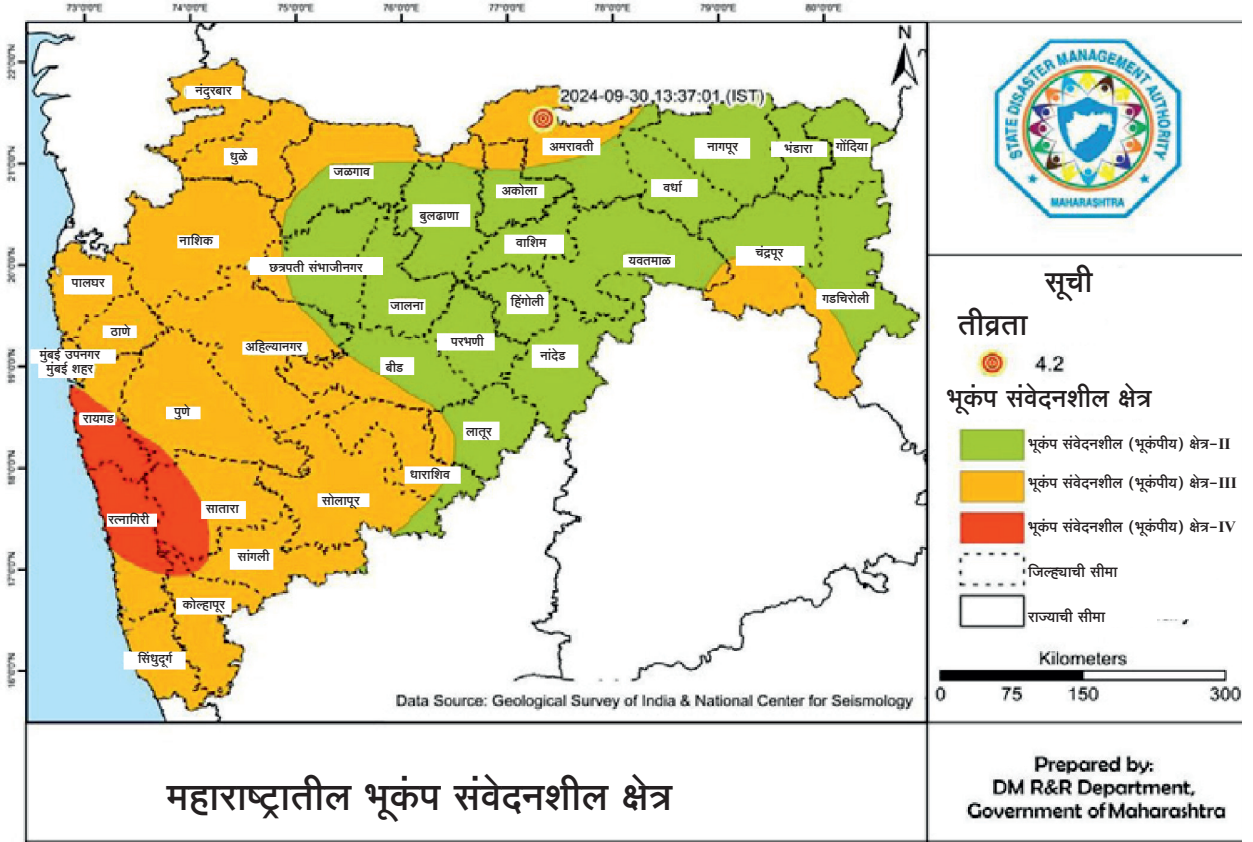
३. सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळांचा दृष्टिकोन

३.१ महाराष्ट्रातील शाळांमधील आपत्ती आणि असुरक्षितता

महाराष्ट्र राज्यामध्ये विविध हवामानविषयक आपत्ती आहेत, जसे की-चक्रीवादळ, दुष्काळ, भूकंप, पूर, उष्णतेची लाट, भूस्खलन इत्यादी. राज्यात आगीच्या दुर्घटना, रासायनिक अपघात, वाढत्या रस्ते अपघातांसारख्या इतर अनेक आपत्तीही उद्भवत असतात. खालील आपत्ती या विभागाच्या कार्यक्षेत्राशी थेट संबंधित आहेत.

१) भूकंप	२) भूस्खलन	३) पूर	४) चक्रीवादळ
५) उष्णतेच्या लाटा	६) विजांचा कडकडाट	७) आग	८) रस्ते सुरक्षा
९) इमारत कोसळणे	१०) अणु व रासायनिक धोका		

तथापि, या आपत्तींची व्याप्ती मालमत्ता, पायाभूत सुविधा व सेवांच्या संपर्कावर आणि धोक्यांपासून लोकांची असुरक्षितता यांवर अवलंबून असते. तसेच 'सेंडाई फ्रेमवर्कसह इतर DRR आराखडे' आपत्तींना प्रतिकार करण्याची संस्कृती निर्माण करण्याचे समर्थन करतात. शाळा, समाजात संस्कृती निर्माण करण्याचे केंद्र म्हणून काम करतात. म्हणून, शाळांना आपत्ती प्रतिकारक केंद्रांमध्ये रूपांतरित केले पाहिजे.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (४०)

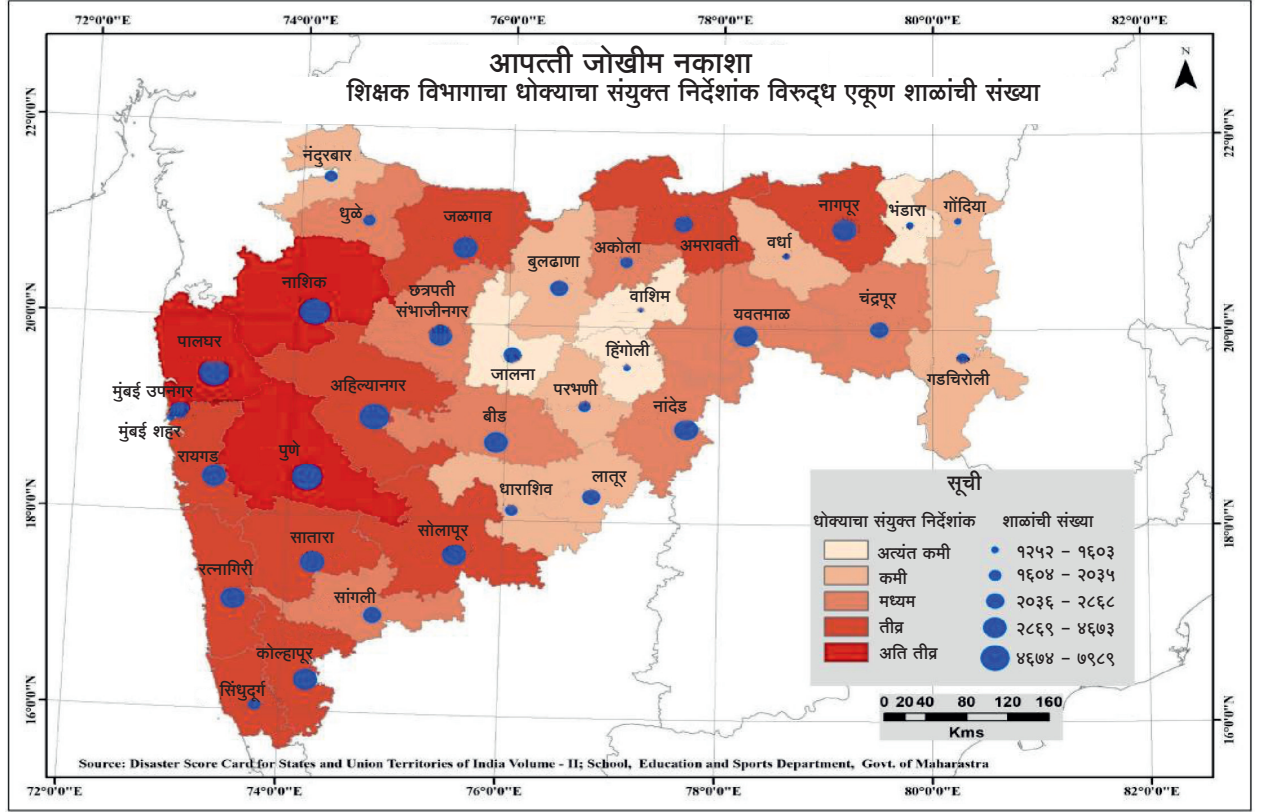
महाराष्ट्रातील शाळांचे धोका, जोखीम आणि असुरक्षितता विश्लेषण (HRVA)

शालेय शिक्षण आणि क्रीडा विभागाद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या स्वतःच्या आणि खाजगी मालकीच्या राज्यभर असलेल्या मालमत्तेच्या संसाधनांचे निरीक्षण करण्याची जबाबदारी आहे. यामध्ये शैक्षणिक साहित्य, वाहतूक वाहनांसह १,१०,००० हून अधिक शाळा आणि संबंधित मालमत्तांचा समावेश आहे. विभागाचे कामकाज विविध धोक्यांमुळे असुरक्षित आहे. राज्यातील शहरी आणि ग्रामीण भागातील शाळा त्या जिल्ह्यातील आपत्तींमुळे असुरक्षित आहेत. काही जिल्हे इतरांपेक्षा जास्त धोकाप्रवण आहेत. त्यामुळे तेथील शाळांची असुरक्षितता अधिक जटिल आहेत. विभागांच्या मालमत्ता, कार्ये आणि त्यांची असुरक्षितता खालील नकाशामध्ये दर्शवली आहे. जरी हे जिल्हानिहाय असुरक्षिततेचे एकंदर सामान्यीकरण असले तरी, स्थानिक पातळीवर असुरक्षितता मापन आवश्यक आहे. मूल्यमापनावर आधारित हस्तक्षेप करता येऊ शकतात. हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विभागाच्या कार्यक्षेत्रात येणाऱ्या शाळांव्यतिरिक्त हा विभाग अनुदानित आणि विना अनुदानित अशा अनेक खाजगी शाळांचीही देखरेख करतो. याव्यतिरिक्त, काही शाळांची मालकी शासनाच्या विविध विभागांची आहे जसे की, जिल्हा परिषद, स्थानिक संस्था, शहरी विकास आणि आदिवासी विकास विभाग, समाजकल्याण, इत्यादी. या विभागाच्या अखत्यारीत येणाऱ्या सर्व शालेय विद्यार्थ्यांची सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी या विभागांशी समन्वय आवश्यक आहे.

तक्ता ५ : जिल्हानिहाय संयुक्त आपत्ती धोका निर्देशांक

जिल्हे	श्रेणी	शाळांची संख्या
अमरावती, मुंबई, नागपूर, नाशिक, पुणे, ठाणे	अत्यंत उच्च	२८०६४
अहिल्यानगर, जळगाव, कोल्हापूर, रायगड, रत्नागिरी, सातारा, सोलापूर, सिंधुदुर्ग, लातूर	उच्च	२९२६९
अकोला, छत्रपती संभाजीनगर, बीड, चंद्रपूर, धुळे, नांदेड, सांगली, यवतमाळ	मध्यम	२३६४८
बुलढाणा, भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली, हिंगोली, जालना, धाराशिव, नंदुरबार, परभणी, वर्धा, वाशीम	कमी आणि अत्यंत कमी	२२१०५

वरील संयुक्त आपत्ती धोका नकाशानुसार ठाणे (४,६५० शाळा), नाशिक (५, ४४० शाळा), नागपूर (३,९८७ शाळा) आणि पुणे (७,९५६ शाळा) उच्चतम आपत्ती धोका या जिल्ह्यांमध्ये शाळांची संख्या देखील सर्वाधिक आहे. शिवाय, हे जास्त लोकसंख्येचे क्षेत्र असल्याने या जिल्ह्यांमध्ये शाळेतील प्रवेशाचे प्रमाण राज्यात सर्वाधिक आहे. यामुळे विभागासाठी राज्यातील हे सर्वात महत्त्वाचे जिल्हे आहेत. उदाहरणार्थ, पुणे हे भूकंप, पूर, भूस्खलन या सर्व घटनांना बळी पडू शकते आणि विद्यार्थी आणि कर्मचाऱ्यांसाठी धोका निर्माण करू शकते. शिवाय इतर घटना जसे की, दंगली, मोर्चे, चेंगराचेंगरी सारख्या घटना घडल्या आहेत. ज्यामुळे शाळेच्या कामकाजात अडथळा येऊ शकतो. शाळेच्या सुरक्षिततेला धोका निर्माण होऊ शकतो.

राज्यातील सहा जिल्हे अति उच्च श्रेणीत आणि आठ जिल्हे उच्च श्रेणीत आहेत. राज्यातील एकूण शाळांपैकी ५३ टक्के शाळा या १४ जिल्ह्यात आहेत. त्याचप्रमाणे, मध्यम श्रेणीत आठ जिल्हे आणि निम्न आणि अतिनिम्न श्रेणीत १२ जिल्हे आहेत म्हणजेच उर्वरित ४७ टक्के शाळा या जिल्ह्यांत आहेत.

३.२ सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा म्हणजे काय आणि त्याचे घटक :

एक सुरक्षित आणि संवेदनक्षम शाळा म्हणजे नैसर्गिक आपत्ती, संघर्ष किंवा इतर आपत्कालीन परिस्थितींसारख्या संकटांपूर्वी, दरम्यान आणि नंतर प्रभावीपणे कार्य करत राहू शकते. सुरक्षित शाळा केवळ विद्यार्थी आणि कर्मचाऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठीच नव्हे, तर कमीत कमी व्यत्ययासह शिक्षण अखंड/निरंतर राहू शकते याची खात्री करतात. क्षमतापूर्ण आणि संवेदनक्षम शाळा समुदायाला प्रोत्साहन देतात.

सुरक्षित आणि संवेदनक्षम शाळा विकास हा केवळ एक वेळेचा प्रयत्न नसून, एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. सुरक्षित आणि संवेदनक्षम शाळा बालकेंद्रित आणि सर्व धोक्यांच्या दृष्टिकोनाचे पालन करतात. ज्यामध्ये सतत उपक्रम, कृती असतात. शिक्षण विभागाच्या प्रणालीमध्ये शाळा स्तरावरील सुरक्षितता, संवेदनक्षमता निर्माण करणे, स्वच्छता, हरितता आणि शाश्वततेची स्थिती काळानुसार नोंदवण्याची तरतूद आहे (तपशीलवार अहवाल सादरीकरणासाठी कृपया परिशिष्ट १ पाहा). स्वच्छ विद्यालय पुरस्कार स्वच्छ, हरित आणि जलकार्यक्षम शाळा घडाव्यात यासाठी प्रोत्साहन देतो जे शालेय स्तरावरील हवामान घटनांना संवेदनक्षमता प्रदान करते.

व्यवस्थापन समितीची स्थापना व्यापक संवेदनक्षम, सुरक्षित आणि शाश्वत शाळा योजना तयार करणे, सुरक्षित शनिवार उपक्रमांची अंमलबजावणी शाळा व्यवस्थापन समित्यांचे सक्षमीकरण आणि विद्यार्थी-शिक्षकांच्या नेतृत्वाखालील कृती या उपक्रमांतर्गत प्रमुख उपक्रम आहेत. या उपक्रमांद्वारे, शालेय स्तरावरील सुरक्षा आणि संवेदनक्षमता उपक्रमांसह, अशी अपेक्षा आहे की, विद्यार्थी त्यांच्या पालकांपर्यंत, कुटुंबांपर्यंत आणि त्यांच्या परिसरातील समुदायांपर्यंत सुरक्षितता, संवेदनक्षमता आणि शाश्वत पद्धती पोहोचवतील. हवामान अनुकूल शिक्षण आणि सुरक्षिततेबरोबरच, सुरक्षितता, सुधारित वॉश सुविधांचा लाभ घेणे, बाल संरक्षण (इजा प्रतिबंध, गैरवापर, लिंग समभाव), पोषण आणि अशक्तपणा प्रतिबंध आणि मानसिक आरोग्य, रस्ता सुरक्षा इत्यादी समस्या आवश्यक आहेत. हळूहळू शालेय स्तरावरील उपक्रमांमध्ये त्यांचा समावेश केला जाईल.

तांत्रिक घटक आणि त्यांच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास करण्यापूर्वी सुरक्षित, संवेदनक्षम आणि शाश्वत शाळांची प्रमुख वैशिष्ट्ये समजून घेऊया.

१) सुरक्षा आणि संरक्षण :

- शाळांना भौतिक पायाभूत सुविधा भूकंप, पूर, वादळ यांसारख्या नैसर्गिक धोक्यांना तोंड देण्यासाठी व विभाग २.१ मध्ये सूचीबद्ध केलेल्या सर्व प्रकारच्या धोक्यांना तोंड देण्यासाठी तयार करणे.
- शाळेत विविध संकटांसाठी प्रभावी आपत्कालीन तयारी योजना बनवणे.

- शाळेतील समुदायाला आपत्कालीन परिस्थितीत सुरक्षा उपाय आणि मानसिक आधार प्रदान करण्यासाठी तयार करणे.

२) संवेदनक्षमता, आपत्ती जोखीम कमी करणे आणि शाश्वतता :

- शाळांनी त्यांच्या शालेय विकास योजनेत व्यापक आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन योजना बनवणे आणि स्थानिक सरकारच्या योजनेत समाविष्ट करणे.
- शाळांमध्ये आपत्ती जोखमींबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी विविध उपक्रम/कार्यक्रम राबवून शालेय समुदायाला आपत्तीसाठी तयार करणे.
- विद्यार्थ्यांना आपत्ती संवेदनक्षमता, पुनर्प्राप्ती समजून घेण्यास आणि योग्य प्रतिसाद देण्यासाठी तयार करण्यास मदत करणे.
- शाळेत स्वच्छ, हरित आणि शाश्वत पायाभूत सुविधा, असंरचनात्मक घटकांपासून सुरक्षापद्धती राबवणे. या घटकांची प्रभाविता शाळेला कार्बन आणि पाण्याचा परिणाम करणाऱ्या पर्यावरणीयदृष्ट्या जागरूक उपक्रमांचा सराव करण्यास मदत करणे.

३) शिक्षणातील सातत्य :

- संकटाच्या काळात शिक्षणप्रणाली स्वतःला जलदगतीने अनुकूल बनवून शिक्षणातील सातत्य टिकवून ठेवतात. उदा. ऑनलाइन शिक्षण अथवा समुदाय-आधारित शिक्षण यांसारख्या पर्यायी पद्धती राबवून.
- शाळांना आपत्तीनंतर लगेच शिक्षण देण्यासाठी तयार करणे. जेणेकरून प्रभावित मुले जसे की, विस्थापित विद्यार्थ्यांचे शिक्षण वाया जाणार नाही.

४) मानसिक सामाजिक आधार :

- आपत्ती घटनांनंतर मुले आणि शिक्षकांना मानसिक समुपदेशन दिले जाते.
- विद्यार्थी आणि कर्मचाऱ्यांसाठी संवेदनक्षमता आणि मानसिक आधार वाढवण्यासह शाळांच्या माध्यमातून आपत्ती पुनर्प्राप्तीसाठी वाव देणे.

५) समावेशकता आणि समानता :

- सुरक्षित शाळा सर्व मुलांना (दिव्यांग आणि वंचित गटांतील विद्यार्थ्यांसह) आपत्कालीन परिस्थितीतदेखील संरक्षण मिळेल. शिक्षणाची समान संधी मिळेल याची खात्री करतील.
- शाळा सामाजिक बंध मजबूत करण्यासाठी आणि दुर्बल समुदायांना आधार देण्यासाठी समुदाय-आधारित प्रयत्नांवर भर देतील.

सुरक्षित शाळा	संवेदनक्षम शाळा	शाश्वत शाळा
सुरक्षित शाळा म्हणजे 'अशा शाळा जिथे विद्यार्थ्यांसाठी घरापासून शाळेपर्यंत आणि शाळेतून परत त्यांच्या घरापर्यंत एक सुरक्षित वातावरण निर्माण करतात. यामध्ये भौगोलिक, हवामान उत्पत्तीच्या मोठ्या प्रमाणात 'नैसर्गिक धोके, मानव प्रेरित धोके, साथीचे रोग, हिंसाचार तसेच अधिक वारंवार आणि लहान प्रमाणात आग, वाहतूक, इतर संबंधित आपत्कालीन परिस्थिती, विद्यार्थ्यांच्या जीवनावर प्रतिकूल परिणाम करू शकणाऱ्या पर्यावरणीय धोक्यांपासून संरक्षण, इ. समाविष्ट आहे.	'संवेदनक्षम शाळा' म्हणजे अशी शैक्षणिक व्यवस्था (आणि त्यांच्या पायाभूत रचना) ज्यांची नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींचा सामना करण्याची क्षमता असते. तसेच त्या विविध संकटांशी जुळवून घेऊन त्यातून सावरण्यासाठी क्षमता ठेवतात. या प्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांचे कल्याण आणि त्यांच्या शिक्षणाची सातत्यता सुनिश्चित होते.	शाश्वत शाळा म्हणजे अशा शाळा ज्या स्वच्छ, हरित आणि कार्यक्षम प्रणालींचा वापर करतात. नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांचा अवलंब करतात. पर्यावरणावर होणारा परिणाम कमी करण्यासाठी शाश्वत उपाययोजना अमलात आणतात. या शाळा संकटाच्या काळातही शाळेचे कार्य अखंड आणि शाश्वतपणे सुरू राहिल याची खात्री देतात.

सुरक्षित शाळा संरचनात्मक आणि असंरचनात्मक दोन्ही प्रकारे सुरक्षित असतात. आपत्ती किंवा संकटाच्या परिस्थितीतही त्यांच्या सेवा अखंड राहतील याची खात्री त्या करतात. सुरक्षित शाळांना स्थानिक धोक्यांची स्पष्ट समज असते. त्यांच्या कार्यक्षमतेने स्थानिक आपत्तींचे मूल्यांकन करू शकतात. त्यांच्या रहिवाशांच्या आणि वापरकर्त्यांच्या सुरक्षिततेशी तडजोड न करता स्थानिक धोक्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी त्यांच्याकडे वाढीव क्षमता आणि प्रणाली असतात. तयारीच्या उपाययोजना तसेच प्रभावी संरचनात्मक आणि असंरचनात्मक उपाय या शाळांसाठी मुख्य कृती आहेत.

सुरक्षित शाळा का महत्त्वाची आहे

- सुरक्षित शाळा किंवा आपत्ती प्रतिरोधक शाळा विद्यार्थी, शिक्षक आणि कर्मचाऱ्यांचे नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित धोक्यांपासून संरक्षण करतात.
- सुरक्षित शाळा शालेय समुदायाची संवेदनक्षमता वाढवून आणि क्षमता बांधणी करून शालेय समुदायाची धोके कमी करतात.
- सुरक्षित शाळा असंरचनात्मक उपाययोजना कार्यक्षमतेने अमलात आणतात.
- आपत्ती दरम्यान शाळांना सुरक्षित निवारा म्हणून वापरला जातो. या तात्पुरत्या निवारा केंद्रांत समुदायाला अन्न, पाणी, स्वच्छता आणि स्वच्छता सेवा आणि इतर आवश्यक सेवा प्रदान केल्या जाऊ शकतात

- आपत्ती प्रतिरोधक शाळा सर्वांच्या शारीरिक, सामाजिक-भावनिक आणि मानसिक कल्याणाला प्रोत्साहन देऊन सुसंवादाचे वातावरण तयार करतात.

आपत्ती प्रतिरोधक शाळांचे प्रमुख घटक

□ आपत्ती प्रतिकारक

शाळेतील सर्व कर्मचारी, विद्यार्थी स्थानिक धोक्यांबद्दल जागरूक व प्रशिक्षित असतात. कोणत्याही संकटादरम्यान सुरक्षित संकटकालीन मार्ग आणि आपत्कालीन परिस्थितीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग याबद्दल त्यांना चांगली माहिती असते. कर्मचारी आणि विद्यार्थी प्राथमिक उपचार किट, अग्निशामक यंत्रांचा वापर आणि संकटकालीन कवायतींबद्दल जागरूक असतात. अशा परिस्थितीला सामोरे जाण्याच्या दृष्टीने प्रशिक्षित असतात.

□ असंरचित सुरक्षा

आपत्ती प्रतिरोधक शाळांमधील टीव्ही स्क्रीन, शेल्व, कपाटे आणि इतर हलवता येणाऱ्या वस्तू छतावरील, मजल्यावरील, भिंतीवर अतिरिक्त बिजागरी, बोल्टसह सुरक्षित केल्या जातात. जेणेकरून त्या वस्तू खाली पडून कोणीतीही आपत्ती होणार नाही.

□ स्ट्रक्चरल सेफ्टी

सुरक्षित शाळांत नैसर्गिक आणि मानवी प्रेरित धोक्यांना (आग आणि इतर स्थानिक धोक्यांसह) तोंड देणाऱ्या आपत्ती प्रतिरोधक शाळांची रचना केली जाते. समग्र शिक्षा अभियंत्यांच्या मदतीने आपत्ती प्रतिरोधक शाळा पायाभूत सुविधा मजबूत करतात. नवीन शाळा स्थानिक आपत्ती जोखीम लक्षात घेऊन निर्माण केल्या जातात. उदाहरणार्थ, भारतीय मानक ब्युरो (BIS १८९३) (भाग १): २०१६ संरचनांच्या भूकंप प्रतिरोधक निकषांची अंमलबजावणी.

□ शाळांकडून आपत्ती प्रतिरोधक कृती

- ◆ शाळा स्वतः सुरक्षा तपासणी करतात; जसे की, इलेक्ट्रिक सुरक्षा लेखापरीक्षण
 - इलेक्ट्रिशियनद्वारे विद्युत प्रणालीची तपासणी.
 - अग्निसुरक्षा लेखापरीक्षण : आगीचे संभाव्य स्रोत तपासणे आणि शाळेतील ज्वलनशील वस्तू ओळखणे.
- ◆ विद्यार्थी आणि शिक्षकांना वाचवण्यासाठी शाळा वेळेवर असंरचनात्मक सुरक्षा उपाययोजना अमलात आणतात. जसे की - (i) बाहेर पडण्याचा मार्ग म्हणून वापरला जाणारा मार्ग, पायऱ्या सुनिश्चित करणे. (ii) रसायनशास्त्र प्रयोगशाळा; रसायने साठवण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या बाटल्या सुरक्षित आणि तुटण्यापासून संरक्षित करणे. (iii) खोल्यांच्या भिंतींना आरसा बसवणे. (iv) पंखे आणि विद्युत उपकरणे सुरक्षित करणे आणि (v) अग्निसुरक्षा उपाय राबवणे.

- ◆ शाळा अग्निशामक यंत्राची वेळोवेळी तपासणी करतात. रिफिलिंग सुनिश्चित करतात; शिक्षक आणि इतर कर्मचाऱ्यांना अग्निशामक यंत्रांच्या वापरासाठी प्रशिक्षित करतात.
- ◆ शाळा रस्ता सुरक्षा सुनिश्चित करतात. प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही बाजूंना स्पीड ब्रेकर, (IRC 099 कोडनुसार) शाळेच्या प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही बाजूंना ५०-६० मीटर अंतरावर (IRC 067 कोडनुसार) स्पीड ब्रेकर बसवण्यासाठी साईन बोर्ड लावतात. शाळा रस्ता सुरक्षा शिक्षण आणि पद्धतींना प्रोत्साहन देत राहतात. शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांसाठी स्पष्ट ड्रॉप ऑफ आणि पिकअप झोनसह शाळा सुरक्षा क्षेत्र बनवून ते अमलात आणतात.
- ◆ शाळांमध्ये पुरेशा, अद्ययावत आणि आवश्यक औषधांसह प्रथमोपचार पेटी आहे.
- ◆ जोखीम नोंदवही विकसित करून, ती दर्शनी भागात प्रदर्शित करून शाळा धोक्याचे मापन करतात.
- ◆ शाळा आपत्ती व्यवस्थापन किट ठेवतात (ज्यात किमान (i) स्ट्रेचर (ii) शिडी (iii) जाड दोरी (iv) टॉर्च व प्रथमोपचार पेटी (v) तात्पुरता निवारा तंबू आणि ताडपत्री असावी).
- ◆ आपत्ती किंवा आपत्कालीन परिस्थितीत शिक्षणातील सातत्य सुनिश्चित करण्यासाठी शाळा पर्यायी वर्गखोल्या (सुरक्षित आणि सुरक्षित जागा) तयार ठेवतात.
- ◆ शाळा संकटकालीन योजना विकसित करतात आणि योग्य चिन्ह आणि प्रवेशासह मोक्याची ठिकाणे प्रदर्शित करतात.
- ◆ शाळा ज्या प्रकारच्या आपत्तींसाठी संवेदनशील आहेत, त्याविषयी नियमितपणे सराव प्रशिक्षण घेतात.
- ◆ शाळा आपत्ती धोका व्यवस्थापन आराखडा अद्ययावत करतात आणि तो शाळा विकास आराखड्यात समाविष्ट केला जातो.
- ◆ शाळा स्थानिक आपत्कालीन व्यवस्थापन अधिकाऱ्यांशी समन्वय साधतात; जेणेकरून शाळेचा त्यांच्या तयारी व प्रतिसाद योजनांमध्ये समावेश होईल.
- ◆ शाळा टांगती पोस्टर्स आणि शैक्षणिक साहित्याद्वारे तीव्र हवामान स्थिती (उष्णता, चक्रीवादळ, पूर इ.) आणि इतर स्थानिक आपत्ती (भूकंप, साप चावणे, कुत्रा चावणे इ.) संदर्भातील काय करावे आणि काय टाळावे याबाबत माहिती देतात.
- ◆ आपत्कालीन संपर्क क्रमांक व संबंधित आपत्कालीन सेवा (जसे की-पोलीस, रुग्णवाहिका, रुग्णालय/प्राथमिक आरोग्य केंद्र/सरकारी रुग्णालय अग्नी सौम्यीकरण दल, जिल्हा आपत्कालीन संचालन केंद्र इ.) यांचे संपर्क क्रमांक सूचना फलकावर लावले जातात.

- ◆ धोकादायक वस्तू व रसायने जसे की-आम्ल, जंतुनाशक, ज्वलनशील वस्तू, रसायन प्रयोगशाळेतील घातक रसायने यांची योग्य लेबलिंग करून सुरक्षित पद्धतीने साठवणूक केली जाते.
- ◆ पात्र अधिकाऱ्यांकडून दिले गेलेले आपत्ती व्यवस्थापन कोर्सेस विद्यार्थी आणि शिक्षक दोघांनी पूर्ण करणे व त्यासाठी नोंदणी करणे हे शाळा सुनिश्चित करतात.
- ◆ शाळा भूकंप स्मरण/परावर्तन/पालन दिन (२६ जानेवारी), आंतरराष्ट्रीय आपत्ती धोका कमी करण्याचा दिन (१३ ऑक्टोबर), जागतिक त्सुनामी जनजागृती दिन (५ नोव्हेंबर) आणि इतर संबंधित कार्यक्रमांचे आयोजन करतात.

सौम्यीकरण

□ आपत्ती जोखीम कमी करण्यासाठी विद्यार्थ्यांचा सहभाग

- १) धोक्यांचे शोध घेण्याच्या (hazard hunting) सरावात भाग घेणे.
- २) प्रथमोपचार, अग्निशामक यंत्राचा वापर, तीव्र हवामान स्थिती (उष्मा, चक्रीवादळ, पूर) व स्थानिक आपत्ती (भूकंप, साप चावणे, कुत्रा चावणे) दरम्यान काय करावे व काय टाळावे हे शिकणे. मोठ्या विद्यार्थ्यांना (CPR) आणि प्रथमोपचार कौशल्यांचे प्रमाणपत्र मिळवता येते. याची सविस्तर माहिती या पुस्तिकेच्या दुसऱ्या भागात दिलेल्या सुरक्षित शनिवार उपक्रमात उपलब्ध आहे.
- ३) विद्यार्थ्यांनी सराव प्रशिक्षणामध्ये पुढाकार घेऊन जबाबदारी स्वीकारणे.
- ४) शाळा सुरक्षा व सुरक्षिततेशी संबंधित अभ्यासक्रमांमध्ये नाव नोंदवणे.
- ५) आपत्ती धोका कमी करण्याच्या घटकांतर्गत शाळेतील सुरक्षिततेसाठी विद्यार्थ्यांच्या 'टीम' सह एक उप-समिती तयार करणे.

□ आपत्ती प्रतिरोधक शाळांसाठी मानके :

- ◆ राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण शाळा सुरक्षा धोरण २०१६ नुसार, धोका कमी करण्याच्या रणनीतीचा भाग म्हणून आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा/आपत्कालीन प्रतिसाद आराखडा/शाळा सुरक्षा आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे.
- ◆ शाळेने निरावसन आराखडा (जमा होण्याचे ठिकाण, पलायनासाठी मार्गदर्शक चिन्हे, बाहेर जाण्याचे मार्ग) तयार करून तो प्रथमदर्शनी भागात लावणे. पलायन व आपत्कालीन बाहेर पडण्याचे मार्ग संबंधित मानकांनुसार स्पष्टपणे दर्शवलेले असावेत.
- ◆ शाळा बांधकाम करताना भारतातील राष्ट्रीय इमारत कोड (National Building Codes of India) आणि CGDCR (Comprehensive General Development Control Regulations) बद्दल जागरूकता असावी.

- ◆ भारतीय मानक IS 1893 (भाग १) : 2016 भूकंप प्रतिरोधक रचना डिझाइनसाठी निकष (सामान्य तरतुदी व इमारतींसाठी) आणि IS 4326:2009 भूकंप प्रतिरोधक डिझाइन व बांधकामासाठी आचारसंहिता यांची माहिती असावी.
- ◆ IS 15498:2004 या भारतीय मानकांची माहिती असावी, जे कमी उंचीच्या घरांची व इतर इमारतींची चक्रीवादळ प्रतिकार क्षमता सुधारण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करते.
- ◆ भारतीय मानक IS : 875 (भाग ३) ची माहिती असावी; जे भूकंपाव्यतिरिक्त इमारतींवरील डिझाइन लोड्ससाठी संहिता प्रदान करते.
- ◆ महाराष्ट्र अग्निसुरक्षा आणि जीवन सुरक्षितता उपाय कायदा, २०२३ (प्रथम प्रकाशित २००६ मध्ये) आणि त्याचे नियम २००९ यांची माहिती असावी.

संकटकालीन जोखीम नोंदणी आणि आपत्ती जोखीम कमीकरण कृतिआराखडा तयार करणे. शालेय विकास योजनेत त्याचे एकत्रीकरण करणे हे सुरक्षित शाळांसाठी महत्त्वाचे उपाय आहेत. आपत्ती व्यवस्थापन आणि जोखीम कमी करण्याबाबत शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समिती (उपसमित्या, शालेय सुरक्षा केंद्र शिक्षक आणि समवयस्क शिक्षकांसह) चे प्रशिक्षण आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त, तयारी सुनिश्चित करण्यासाठी शाळांनी नियमितपणे नमुना प्रात्यक्षिके आयोजित केली पाहिजेत.

संवेदनक्षम हवामान प्रतिसाद देणारी शाळा :

- **संवेदनक्षम शाळा** : 'संवेदनक्षम शाळा' म्हणजे अशी शैक्षणिक व्यवस्था (आणि त्यांची पायाभूत रचना) ज्यांची नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींचा सामना करण्याची क्षमता असते. त्या विविध संकटांशी जुळवून घेऊन त्यातून सावरण्याची क्षमता ठेवतात. या प्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांचे कल्याण आणि त्यांच्या शिक्षणाची सातत्यता सुनिश्चित होते.

संवेदनक्षम/हवामान प्रतिरोधक शाळांचे प्रमुख घटक

- **सर्व हवामानातील संवेदनक्षमता** : हवामान-संवेदनक्षम शाळा ही अशी शाळा असते, जी संपूर्ण वर्षभराच्या हवामानाचा विचार करून, मुलांसाठी अनुकूल शिक्षणाचे वातावरण निर्माण करण्यासाठी स्वतःची संवेदनक्षमता विकसित करते. शाळेची इमारत तापमानातील तीव्र चढ-उतार व हवामानातील टोकाच्या घटना यांपासून शालेय समुदायाला सुरक्षित ठेवले जाते.
- **शाश्वत इमारत** : शाळेकडे शाश्वत साहित्य वापरून बांधलेली शाश्वत इमारत असते. ज्यामध्ये योग्य दिशाभान, प्रकाशाचे प्रभावी नियोजन, नैसर्गिक वायुवीजन व थंडावा देणाऱ्या प्रणालींचा समावेश केला जातो. जे संवेदनक्षमता वाढवतात आणि कार्बन उत्सर्जन कमी करतात.
- **शिक्षण आणि शाश्वततेच्या पद्धती** : हवामान-संवेदनक्षम शाळा शाश्वत पर्यावरण जोपासते, विद्यार्थ्यांना जागतिक तापमानवाढ आणि हवामान बदलामुळे उद्भवणाऱ्या समस्यांचे आकलन

करून त्यांना त्या समस्यांशी लढण्यासाठी आवश्यक ज्ञान व साधने उपलब्ध करून देते.

- **शाळांद्वारे संवेदनक्षम कृती** : उष्णतेच्या तीव्रतेपासून संरक्षण मिळावे म्हणून उन्हाळ्यात शाळेच्या वेळापत्रकात आवश्यक ते बदल केले जातात.
 - ◆ शाळेच्या इमारतींना, विशेषतः छतांना उष्णतारोधक रंगाने रंगवले जाते.
 - ◆ उष्णतारोधक मोजेक फिनिशिंग आणि छतावर ग्रीन रूफ/बाग तयार केली जाते. उष्णता कमी करणाऱ्या परंतु इमारतीला नुकसान न करणाऱ्या वेलींना भिंतींवर वाढवले जाते. योग्य जलरोधकता सुनिश्चित केली जाते.
 - ◆ उन्हापासून बचावासाठी टेरेसवर पांढऱ्या टाईल्स वापरून उच्च सौर परावर्तक निर्देशांक (SRI) मिळवणारा मोजेक तयार केला जातो.
 - ◆ उघड्या जागांमध्ये गवतयुक्त आवरण (grass pavers) व अर्ध-संधारणीय (Semi Permeable) आवरणे वापरली जातात.
 - ◆ चक्रीवादळ आणि जोरदार वाऱ्यादरम्यान हानी होऊ नये म्हणून तात्पुरत्या संरचना, सैल लटकलेले धातूचे फलक, उघडी वायर्स इ. घटक सुरक्षितरीत्या बांधले जातात.
 - ◆ शाळेच्या सीमा भिंतीला हवामानरोधक सुरक्षा दिली जाते आणि चक्रीवादळ व पुराच्या वेळी कोसळू नये म्हणून मजबूत पाया दिला जातो.
 - ◆ पूरप्रवण भागांमध्ये वर्गखोल्या आणि आवश्यक सुविधा (पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृहे इ.) उंच जागांवर बांधल्या जातात.
 - ◆ शाळांमध्ये २४ ऑक्टोबर-आंतरराष्ट्रीय हवामान कृती दिन, ०५ जून-पर्यावरण दिन आणि इतर संबंधित दिवस साजरे केले जातात. हे दिन शाळा अधिक संवेदनक्षम आणि जागरूक बनवण्यास हातभार लावतात. यासोबत भूतकाळातील आपत्तींच्या स्मृतीदिनांचाही समावेश करता येतो.

महत्त्वाचा दिन	तारीख	महत्त्वाचा दिन	तारीख
जागतिक आर्द्रभूमी दिन	२ फेब्रुवारी	आंतरराष्ट्रीय ध्रुवीय अस्वल दिन	२७ फेब्रुवारी
जागतिक वन्यजीव दिन	३ मार्च	आंतरराष्ट्रीय नद्यांसाठी कृती दिन	१४ मार्च
राष्ट्रीय बायोडिझेल दिन	१८ मार्च	जागतिक चिमणी दिन	२० मार्च
आंतरराष्ट्रीय वन दिन	२१ मार्च	जागतिक जल दिन	२२ मार्च
जागतिक आरोग्य दिन	७ एप्रिल	पृथ्वी दिन	२२ एप्रिल
जागतिक स्थलांतरित पक्षी दिन	मे महिन्यात दुसरा शनिवार	जैवविविधता दिन	२२ मे

महत्त्वाचा दिन	तारीख	महत्त्वाचा दिन	तारीख
बाईक टू वर्क डे	मे महिन्यात तिसरा शुक्रवार	जागतिक पर्यावरण दिन	५ जून
जागतिक महासागर दिन	८ जून	संयुक्त राष्ट्र वाळवंट आणि दुष्काळविरोधी जागतिक दिन	१७ जून
जागतिक लोकसंख्या दिन	११ जुलै	आंतरराष्ट्रीय वाघ दिन	२९ जुलै
जागतिक हत्ती दिन	१२ ऑगस्ट	ओझोन स्तर संरक्षण आंतरराष्ट्रीय दिन	१६ सप्टेंबर
झिरो एमिशन दिन	२१ सप्टेंबर	वाहनमुक्त दिवस	२२ सप्टेंबर
जागतिक निवास दिन	ऑक्टोबर मधील पहिला सोमवार	आंतरराष्ट्रीय आपत्ती जोखीम कमी करणारा दिवस	१३ ऑक्टोबर
शाश्वततेचा दिवस	ऑक्टोबर मधील चौथा बुधवार	आंतरराष्ट्रीय हवामान कृती दिन	२४ ऑक्टोबर
युद्ध व सशस्त्र संघर्षातील पर्यावरण शोषण प्रतिबंध दिन	६ नोव्हेंबर	जागतिक मृदा दिन	५ डिसेंबर
आंतरराष्ट्रीय पर्वत दिन	११ डिसेंबर		

□ हवामान बदलाला प्रतिसाद देणाऱ्या शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग

- १) हवामान बदलांचा स्थानिक परिसंस्थेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करतात. उपग्रह चित्रांच्या मदतीने जंगलांची, हिमनद्या (ग्लेशिअर्स), जमिनीचा वापर व भूपृष्ठ आच्छादन यामधील बदलांचा अभ्यास करून हवामान बदलाचे परिणाम समजून घेतात.
- २) टोकाच्या हवामानाच्या घटनांमध्ये स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी आवश्यक ती खबरदारी घेतात.
- ३) शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली व विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वाखाली 'हवामान पथक तयार करतात. या पथकामार्फत हवामान व संवेदनक्षमता घटकांवर आधारित उपक्रमांद्वारे शाळा एक संवेदनक्षमता शाळा बनवण्याचे प्रयत्न करतात.

□ शाळेतील संवेदनक्षमता निर्माण मानके

- १) शाळा भौगोलिक परिस्थिती व जागेच्या गरजांनुसार निष्क्रीय रचना तंत्र अवलंबते, ज्यात इमारतीची दिशा निर्धारण, थर्मल वस्तुमान, उष्णतारोधक सामग्री व काच लावणे यांचा समावेश असतो.

- २) उघड्या जागा (जसे की, पादचारी मार्ग) झाडांच्या सावलीने आच्छादित केल्या जातात. झाडांची लावणी अशा प्रकारे केली जाते की, ती उन्हाळ्यातील तीव्र उन्हापासून (प्रामुख्याने सकाळी ११ ते दुपारी २ दरम्यान) इमारतीला किंवा कठीण पृष्ठभागांना सावली देईल. उष्णता कमी करण्यासाठी ओपन पेव्हर्स वापरले जाऊ शकतात.
- ३) लिंटलची खोलीही खिडकीच्या उंचीच्या अर्ध्या भागाइतकी ठेवली जाते, जेणेकरून हिवाळ्यात सूर्यकिरण आत येऊ शकतील आणि उन्हाळ्यात ते रोखले जातील.
- ४) दक्षिण व पश्चिम बाजूच्या सर्व खिडक्यांवर छज्जे, उभे फिन्स किंवा बॉक्स शेडिंग दिले जाते.
- ५) शाळेची सीमा भिंत मजबूत पायावर उभी करण्यात येते. पूरस्थितीत पाणी वाहून जाण्यासाठी व्यवस्था केलेली असते.
- ६) शाळेच्या इमारतीसाठी स्थानिक व शाश्वत सामग्री जसे की, फ्लाय अॅश, बांबू, कोटा दगडाची फरशी, बेला दगड, चुना आणि कमी VOC (Volatile Organic Compound) असलेले रंग वापरले जातात. जे पर्यावरणाला कमी नुकसान पोहोचवतात.
- ७) पूरप्रवण गावांमध्ये किंवा शहरी भागांमध्ये वर्गखोल्या व अन्य सुविधा (पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृहे इत्यादी) उंच पायाभूत पातळीवर बांधल्या जातात. भिंती व छतांची जलरोधकता सुनिश्चित केली जाते.
- ८) किनारी भागांमध्ये, माइल्ड स्टीलच्या जागी रोजन-प्रतिरोधक स्टील वापरणे आवश्यक असते. दरवाजे व खिडक्या लाकडी असाव्यात.
हवामान संवेदनक्षमतेसाठी घेतलेल्या उपाययोजनाची सातत्यपूर्ण अंमलबजावणी आणि नियमित देखभाल करणे अत्यावश्यक आहे. शिक्षक आणि शाळा समुदायांनी पर्यावरणीय शाश्वतता व हवामान बदल यांची प्रभावीपणे माहिती देणाऱ्या अध्यापन पद्धतींचा अवलंब करणे अपेक्षित आहे. शाळा स्तरावरील शिक्षक, प्रशासक, विद्यार्थी प्रतिनिधी इ. या व्यतिरिक्त, शालेय स्तरावरील भागधारकांना हवामान बदलाविरुद्ध उपाययोजना राबविण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञान देऊन सक्षम केले पाहिजे.

□ **शाश्वत शाळा** : 'शाश्वत शाळा म्हणजे अशा शाळा ज्या स्थानिक हवामानाला अनुकूल रचना वापरतात. जेणेकरून ते आरामदायी राहतील आणि हवामानाशी संबंधित व्यत्यय कमी करतील. ते त्यांचे कार्बन फुटप्रिंट कमी करण्यावर, ऊर्जा वाचवण्यावर आणि विद्यार्थ्यांना हवामान बदलाबद्दल शिकवण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. या शाळा शालेय जीवनातील सर्व पैलू, अध्ययन घटकांपासून ते आवश्यक गोष्टी हाताळण्यापर्यंत, शाश्वततेच्या प्रयत्नांमध्ये विद्यार्थी, शिक्षक आणि समुदायाला देखील सहभागी करतात'. सर्व शाळा शाश्वततेच्या पद्धतींना सराव व अभ्यासक्रमात सहभागी करतात. शालेय समुदायामध्ये शाश्वततेबद्दल जागरूकता वाढवितात. शाळा त्यांच्या शिक्षण

सुविधा, शाळा प्रशासन आणि समुदाय भागीदारीद्वारे शाश्वततेसाठी संपूर्ण संस्थात्मक दृष्टिकोन अवलंबवितात. शाश्वततेच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणीय पैलूंसाठी ज्ञान आणि कौशल्यांना प्रोत्साहन देतात.

□ शाश्वत शाळा का महत्त्वाची आहे ?

- ◆ शाश्वत शाळा विद्यार्थ्यांना आणि समुदायाला हवामान बदलाच्या जटिल स्वरूपाबद्दल आणि शाळा सतत सुरु ठेवण्यासाठी योगदान देण्यास सक्षम करणाऱ्या कृतींबद्दल जागरूक करतात.
- ◆ शाश्वत शाळा स्वच्छ पाणी, हवेची उपलब्धता प्रदान करून, उष्णतेचा ताण कमी करून विद्यार्थी, कर्मचाऱ्यांचे आरोग्य आणि कल्याण सुधारण्यास मदत करतात. यामुळे विद्यार्थ्यांना अधिक जबाबदार नागरिक बनण्यास मदत होऊ शकते.
- ◆ शाश्वत शाळा ऊर्जा आणि पाण्याचा कार्यक्षमतेने वापर करतात, कचरा कमी करून शाश्वत साहित्य आणि बांधकाम पद्धती वापरून शाळेचा नकारात्मक पर्यावरणीय प्रभाव कमी करू शकतात.

□ शाश्वततेची मूलतत्त्वे/घटक

- ◆ शाळांच्या शाश्वतता घटकांमध्ये पाणी, कचरा, ऊर्जा व्यवस्थापन, जमीनीचा वापर, जैवविविधता, हवेची गुणवत्ता आणि पर्यावरणपूरक संसाधने यांचा समावेश आहे. ते खालीलप्रमाणे दर्शविले आहेत.

१) जल व्यवस्थापन :

- ◆ शाळा पाण्याच्या वापरावर लक्ष ठेवते. पाण्याचा अतिवापर कमी करण्यासाठी पावले उचलते.
- ◆ पुरेशा स्वच्छता आणि पाण्याच्या सुविधा पुरविल्या जातात. ज्यामुळे स्वच्छ पाण्याची उपलब्धता आणि योग्य स्वच्छता सुनिश्चित होते.
- ◆ शाळा जलसंधारण उपाय राबवते.
- ◆ शाळा पावसाचे पाणी साठवण्याच्या तंत्रांद्वारे पाणी सक्रियपणे गोळा करते व वापरते.
- ◆ गोड्या पाण्याच्या स्रोतांवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी शाळेत पाण्याच्या पुनर्वापर पद्धतींना प्रोत्साहन दिले जाते.
- ◆ शाळा विद्यार्थ्यांना जलसंधारण प्रकल्प आणि उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करतात.
- ◆ शाळा नियतकालिक जलसंधारण लेखा करते. जलसंधारणाद्वारे दिलेल्या शिफारसी अंमलात आणते. 'शाळेला, पाणी कार्यक्षम शाळा म्हणून मान्यता मिळविण्यास प्रयत्न करते.

२) हवेची गुणवत्ता :

- ◆ शाळेच्या आवारात हरित आच्छादन (हिरवाई) राखून ताजी हवा मिळण्याची खात्री केली जाते.
- ◆ विद्यार्थी आणि कर्मचारी यांच्यासाठी स्वच्छ आणि सुरक्षित वातावरण ठेवण्यासाठी वायू प्रदूषणाची पातळी सातत्याने तपासली जाते.
- ◆ शाळा श्वसनक्षम कणांच्या पातळ्यांचे मूल्यांकन करून त्या नियंत्रणात ठेवते, जेणेकरून हवा स्वच्छ राहिल.
- ◆ मध्यान्ह भोजन तयार करताना स्वच्छ व स्वयंपाकघरात कमी प्रदूषण करणाऱ्या पद्धतीचा वापर केला जातो. त्यामुळे शाळेतील वायू प्रदूषण कमी होईल.
- ◆ शाळा, वाहनांचे प्रदूषण कमी करण्यासाठी पर्यावरणपूरक वाहतुकीचा (सायकल, सार्वजनिक वाहतूक इ.) वापर करण्यास प्रोत्साहन देते.
- ◆ वर्गखोल्यांमध्ये योग्य वायुवीजन राखले जाते. ताजी हवा सतत मिळत राहिल आणि घाण वायू निर्माण होणार नाही याची काळजी घेते.
- ◆ हवा गुणवत्ता सुधारण्यासाठी विद्यार्थी-नेतृत्वाखालील उपक्रम व प्रकल्पांद्वारे शाळा पुढाकार घेते.

३) कचरा व्यवस्थापन :

- ◆ शाळा निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे प्रमाण नोंदवते. ते प्रमाण कमी करण्यासाठी प्रयत्न करते, जेणेकरून एकूण कचरा उत्पादनात घट होईल.
- ◆ प्रभावी व्यवस्थापन व कचऱ्याच्या योग्य विल्हेवाटीसाठी कचरा संकलन प्रणाली शाळेमध्ये कार्यान्वित करण्याचा प्रयत्न करते.
- ◆ शाळा घनकचऱ्याचा पुनर्वापर आणि पुनर्निर्मिती यास प्रोत्साहन देते. 'कचरा कमी करा आणि शक्यतो पुनर्वापर करा' हा संदेश समुदायामध्ये प्रसारित करते.
- ◆ घनकचऱ्याची पर्यावरण पूरक आणि जबाबदारीने विल्हेवाट लावली जाते व कचरा व्यवस्थापनातील सर्वोत्तम पद्धतींचे पालन केले जाते.
- ◆ शाळा कचरा व्यवस्थापन उपक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांचा सक्रीय सहभाग घेते आणि त्यांना कचरा कमी करण्यासंदर्भातील शाश्वत प्रकल्पांमध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रेरित करते.
- ◆ संपूर्ण वर्षभर शाळा समुदायामध्ये कचरा व्यवस्थापनाच्या सवयी पाळल्या जातात.
- ◆ शाळेला स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडून कचरामुक्त किंवा शून्य कचरा शाळा म्हणून मान्यता प्राप्त करता येते.

४) ऊर्जा :

- ◆ शाळा स्वतःच्या ऊर्जा वापराचे नियमितपणे निरीक्षण करते. सर्व शालेय उपक्रमांमध्ये ऊर्जा वापर कमी करण्यासाठी प्रयत्न करते.
- ◆ सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा यांसारख्या नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांचा वापर शाळेच्या पायाभूत सुविधा व कार्यपद्धतींमध्ये केला जातो.
- ◆ प्रकाश, उष्णता व थंडावा यांसाठी ऊर्जेचा कार्यक्षम वापर करून बचत करण्याचे उपाय राबवले जातात.
- ◆ शाळा ऊर्जेचा वापर कमी करण्यासाठी कार्यक्षम पद्धती आणि तंत्रज्ञान अवलंबते.
- ◆ विद्यार्थी व शिक्षक ऊर्जा संरक्षण प्रकल्पांमध्ये सहभागी होतात, ज्यामुळे ऊर्जा बचतीची जाणीव व सवयी विकसित होतात.
- ◆ ऊर्जा कार्यक्षम पद्धतींचा अवलंब करणाऱ्या शाळा सदस्यांना प्रोत्साहन दिले जाते व गौरव केला जातो.
- ◆ स्थानिक प्रशासनामार्फत शाळेला ऊर्जा कार्यक्षम शाळा म्हणून मान्यता प्राप्त करता येते.

५) जमीन आणि जैवविविधता :

- ◆ शाळा पर्यावरणपूरक आरोग्यदायी वातावरणासाठी हिरवळीच्या जागेसाठी जमीन राखून ठेवली जाते.
- ◆ शाळेच्या आवारात वृक्ष आवरण वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. जे जैवविविधता व परिसंस्थेला समृद्ध करते.
- ◆ शाळेच्या परिसरातील जमिनीचा उपयोग पर्यावरणीय समतोल राखण्यासाठी सक्षमपणे केला जातो.
- ◆ शाळा विविध वनस्पती आणि प्राणी प्रजातींना प्रोत्साहन देऊन जैवविविधतेचा प्रचार करते.
- ◆ मातीचे संरक्षण करण्यासाठी शाश्वत उपाययोजना राबवल्या जातात. ज्यामध्ये हानिकारक कीटकनाशकांचा वापर कमी करणे यांचा समावेश असतो.
- ◆ शाळा जैवविविधता संबंधित उपक्रमांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होते. विद्यार्थ्यांना स्थानिक वनस्पती, प्राणी संवर्धन व जतन करण्यासाठी शिकवते व सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करते.
- ◆ शाळा वनस्पती, प्राणी आणि कीटक यांची नोंद ठेवणारी जैवविविधता नोंदवही ठेवते. स्थानिक प्रशासनाकडून त्यासाठी गौरवण्यात येते.

६) पर्यावरणपूरक संसाधने आणि कामकाज

- ◆ शालेय इमारतींच्या बांधकाम आणि नूतनीकरणामध्ये शाश्वत आणि पर्यावरणपूरक साहित्याचा वापर केला जातो.
- ◆ इमारत वर्गखोल्यांची कार्यक्षमता पर्यावरणीय आणि शैक्षणिक गरजा प्रभावीपणे पूर्ण केल्या जातात याची खात्री करण्यासाठी मूल्यांकन केले जाते.
- ◆ शाळा एक सुरक्षित क्षेत्र म्हणून अबाधित राहते. ज्यामध्ये सर्व विद्यार्थी आणि कर्मचाऱ्यांसाठी सुरक्षित वातावरण प्रदान करण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाते.
- ◆ शालेय इमारती, पायाभूत सुविधांचे दीर्घायुष्य आणि सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी नियमित देखभाल केली जाते.
- ◆ विद्यार्थी आणि कर्मचारी पायाभूत सुविधा सुधारणा प्रकल्पांमध्ये सहभागी होतात. शाश्वत आणि सहाय्यक शिक्षण वातावरण तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.

□ शाश्वत शाळांसाठी विद्यार्थ्यांचा सहभाग

- १) **पाणी वाचवा** : विद्यार्थ्यांचा पाणी जतन करण्याच्या प्रकल्पात सहभाग असतो, जसे की, पाणी वाया जाण्यापासून बचाव करणे. जल लेखा उपक्रम आयोजित करणे. पावसाचे पाणी संकलनास प्रोत्साहन देणे. पाणी जतन करण्यासाठी सोपे उपाय व कृतींचा प्रचार करणे.
- २) **हवेची गुणवत्ता सुधारणे** : विद्यार्थी स्वच्छ हवेच्या प्रचारासाठी विविध उपक्रमांत भाग घेतात जसे की, वृक्षारोपण, पर्यावरणपूरक वाहतूक वापरणे, हवेची गुणवत्ता तपासणे, हवेचे प्रदूषण वाढवणाऱ्या मुद्द्यांबद्दल जनजागृती निर्माण करणे.
- ३) **कचरा व्यवस्थापन करणे** : विद्यार्थी शाळा आणि त्यांच्या समुदायाला पुनर्वापर आणि कचरा कमी करण्याच्या उपक्रमांमध्ये मदत करतात. जसे की, कचरा छाननी करणे, सामग्रीचा पुनर्वापर करणे आणि ज्ञानाचा प्रसार करणे.
- ४) **ऊर्जा जतन करणे** : विद्यार्थी ऊर्जा बचतीच्या प्रकल्पांमध्ये सहभागी होतात. जसे की, जेव्हा वीज वापरण्याची गरज नसेल तेव्हा दिवे बंद करणे.
- ५) **जैवविविधतेला पाठिंबा देणे** : विद्यार्थी हरित जागांमध्ये झाडे लावतात, त्यांचे सवर्धन करतात. स्थानिक वनस्पती आणि प्राण्यांबद्दल अधिकचे ज्ञान मिळवतात.
- ६) **पर्यावरणपूरक संसाधनांचा वापर करणे** : विद्यार्थी शाश्वत सामग्री वापरणाऱ्या प्रकल्पांमध्ये सहभागी होतात. शाळेच्या सुविधांना अधिक पर्यावरणपूरक बनवण्याचे कार्य करतात.

तक्ता ६ : हरित आणि शाश्वत शाळांचे चार परिमाण आहेत.	
क्षेत्र (Dimension)	निष्पत्ती (Outcome)
शालेय व्यवस्थापन	शाळेकडे हरित आणि शाश्वत शाळा घडवण्याचे स्पष्ट नियोजन आहे. ही दृष्टी संपूर्ण शाळा समुदायाला आहे. सहभागी निर्णय प्रक्रियेद्वारे आणि सक्रिय सहभागातून हवामान बदलाचा सामना करण्यासाठी, संसाधनांचे कार्यक्षम व्यवस्थापन करण्यासाठी, संवेदनक्षमता वाढवण्यासाठी आणि शाश्वत उपायांच्या प्रोत्साहनासाठी प्रेरित करते.
सुविधा आणि संचालन	शाळेने हवामान-प्रतिरोधक उपायांमुळे आणि आपत्कालीन तयारी सुधारल्यामुळे धोका कमी केला आहे. शाळेत शाश्वत उपायांची (जसे की - ऊर्जा व पाणी वापर, कचरा व्यवस्थापन, कार्यक्षम ऊर्जेचा वापर आणि इतर संसाधनांचा कार्यक्षम वापर) अंमलबजावणी केली जाते. विद्यार्थ्यांना शाळेच्या प्रगतीचे निरीक्षण करण्यासाठी सहभागी करून घेतले जाते.
शिक्षण व अध्यापन	अभ्यासक्रमामध्ये आपत्ती धोका कमी करणे, शाश्वतता आणि हवामान बदल या सदंर्भाने घटक समाविष्ट केले आहेत. जे सर्वांगीण विद्यार्थी विकासासाठीची बांधिलकी दर्शवते. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या समुदायाशी संलग्न होण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये प्रदान करते. (यासाठी - आनंददायी शिक्षण आणि - माझी वसुंधरा - अभ्यासक्रमाचा विचार करावा.)
समुदाय सहभाग	शाळा, हवामान बदल आणि आपत्कालीन तयारी यावर संपूर्ण समुदायात जनजागृती करतात. विद्यार्थ्यांना सक्षम करून आणि विविध भागधारकांना सहभागी करून मोहिमा आयोजित करतात. सामायिक जबाबदारी आणि शाश्वत पद्धतींचा प्रचार करतात. जेणेकरून लवचिकता आणि शाश्वततेची संस्कृती निर्माण होईल.

३.२.१ आपत्ती जोखीम कमी करणे : शाळांची संरचनात्मक व अप्रत्यक्ष सुरक्षितता

आपत्तींचे प्रतिकूल परिणाम अनेक वेळा टाळता येत नाहीत, पण स्थानिक पातळीवरील विविध रणनीती आणि उपायांद्वारे त्याची तीव्रता परिणामकारकता लक्षणीयरीत्या कमी करता येते. या रणनीती आणि उपायांना 'सौम्यीकरण उपाययोजना' असे म्हणतात. सौम्यीकरण उपाययोजना म्हणजे अशा कृती ज्या आपत्तीजन्य घटनांचे नुकसान कमी करतात किंवा टाळतात. यामध्ये अभियांत्रिकी तंत्रज्ञान आणि आपत्ती-प्रतिरोधक बांधकाम यांचा समावेश असतो. तसेच अभियांत्रिकी नसलेली साधने व सार्वजनिक जनजागृती यांचाही समावेश होतो.

शाळाधारित आपत्ती जोखीम कमी करण्यासाठी दोन प्रकारच्या सुरक्षितता उपाययोजना असतात. संरचनात्मक आणि असंरचनात्मक. या उपाययोजना केवळ शाळेच्या परिसरापुरत्याच मर्यादित नसून त्यापलीकडेही प्रभावी असतात. संरचनात्मक सुरक्षितता ही मुख्यतः इमारतीच्या

रचनेशी आणि बांधकामाशी संबंधित असते. असंरचनात्मक सुरक्षितता ही शाळेमधील व शाळेबाहेरील सर्व वस्तूंची, व्यवस्थांशी व प्रक्रियांशी संबंधित असते.

□ **संरचनात्मक सुरक्षितता** : एका इमारतीचे संरचनात्मक घटक स्वतः इमारतीचे वजन, आत असलेली माणसे व वस्तू आणि निसर्गाच्या शक्ती यांचा भार सहन करतात. भार वहन करणाऱ्या घटकांमध्ये उभे स्तंभ, आडवे स्तंभ आणि बांधकामामध्ये सामाईक भिंतींचाही समावेश होतो. शाळांनी नैसर्गिक आपत्तींचा सामना करण्यासाठी स्वतःची संरचनात्मक ताकद तपासून घेणे आवश्यक आहे. जसे की, भूकंप, पूर, चक्रीवादळ, त्सुनामी किंवा इतर संभाव्य आपत्ती. अशा सुरक्षिततेचे प्रमाणपत्र संबंधित सरकारी प्राधिकरण किंवा अभियंता यांच्याकडून मिळालेले असावे. शाळा प्रशासन स्वतः संरचनात्मक उपाय अमलात आणण्यास जबाबदार नसेल, तरीही ते सद्यःस्थितीची माहिती संबंधित आणि सक्षम अधिकाऱ्यांना देऊ शकतात. पुढील संरचनात्मक उपायांसाठी शाळा स्थानिक प्रशासन व संसाधन उपलब्ध करणाऱ्यांशी सल्ला मसलत करून अंमलबजावणीसाठी मागणी करू शकतात.

□ **संरचनात्मक उपाययोजना** :

- १) इमारतीचे व शाळेच्या परिसराचे नियमित मूल्यांकन/लेखापरीक्षण करणे.
- २) इमारतीची नियमित देखभाल. (विशेषतः पाणी व कीटकांमुळे होणाऱ्या नुकसानीपासून)
- ३) छप्पराधारित रचनेला योग्यरीत्या जोडणे.
- ४) वर्गखोल्यांचा वापर नव्याने नियोजित करणे.
- ५) नवीन सुविधा बांधताना जागेची निवड व व्यवहार्यता तपासणी करणे.
- ६) स्थानिक परिस्थितीशी सुसंगत आपत्ती-प्रतिरोधक रचना करणे.
- ७) आपत्ती-प्रतिरोधक बांधकाम करणे.
- ८) बांधकामाभोवती जाळी किंवा सुरक्षित भिंत तयार करणे.
- ९) जुन्या घटकांचे संरक्षण करून, कोसळणे टाळेल असे पाहणे.
- १०) असुरक्षित संरचना काढून टाकणे.
- ११) संरचना सुरक्षित जागी हलवणे.
- १२) मजले किंवा पाया पूरपातळीपेक्षा उंच करणे.
- १३) सुरक्षाभिंतीचे बांधकाम.
- १४) सुरक्षा बंकर किंवा खंदक उभारणे.
- १५) पर्यावरणपूरक बांधकाम पद्धतींचे पालन करणे.

□ **असंरचनात्मक सुरक्षितता** : इमारतीचे जे घटक इमारतीचा भार वहन करत नाहीत, त्यांना 'असंरचनात्मक घटक' असे म्हणतात. यामध्ये सामान्यतः छताचे फॅन्स सिलिंग्ज, दिवे, खिडक्या, कार्यालयीन उपकरणे, संगणक, फाईल्स, वातानुकूलक, विद्युत उपकरणे, फर्निचर, शेल्फवरील किंवा भिंतींवर लावलेल्या वस्तू इत्यादींचा समावेश होतो. अशा घटकांब्यतिरिक्त, काही गोष्टी या शाळेच्या परिसरात किंवा बाहेरही असतात. जसे की, उघडी विहीर, कुंपणाचा अभाव, आधारासाठी ग्रीप बार नसणे. या गोष्टी थेट भूकंपजन्य धोक्याचे कारण नसल्या, तरी विद्यार्थ्यांच्या व कर्मचाऱ्यांच्या सुरक्षेस धोका निर्माण करतात. आपत्तीसमयी असुरक्षितता वाढवतात. काही आपत्तींच्या प्रसंगी, अशा असंरचनात्मक घटकांची पकड सैल होऊ शकते. ते जागेवरून हलू शकतात, पडू अथवा उलटू शकतात. ज्यामुळे जखमा, जीवितहानी, मालमत्तेचे नुकसान आणि शाळेच्या कामकाजात व्यत्यय येऊ शकतो. शाळांमधील अशा असंरचनात्मक घटकांमुळे शाळेच्या परिसरात व बाहेरही गंभीर धोके निर्माण होऊ शकतात.

□ **शाळेतील असंरचनात्मक धोके कमी करण्याचे पाच महत्त्वाचे उपाय :**

- १) फर्निचर व वस्तूंची जागा बदलणे, धोक्याच्या ठिकाणी असलेल्या वस्तू सुरक्षित ठिकाणी हलवणे.
- २) असंरचनात्मक घटक व फर्निचर सुरक्षितपणे जोडणे. उदाहरणार्थ, कपाटे भिंतीला घट्ट बसवणे, विद्युत उपकरणे योग्यरीत्या बसवणे इ.
- ३) शाळेबाहेरील असंरचनात्मक धोके लक्षात घेऊन उपाय करणे. उघड्या विहिरी झाकणे, कुंपण उभारणे इत्यादी.
- ४) अभियंते आणि देखभाल कर्मचाऱ्यांचा सल्ला घेणे. योग्य तांत्रिक उपायांसाठी संयुक्त चर्चा व अंमलबजावणी.
- ५) वापरकर्त्यांच्या वर्तनात बदल व सुरक्षेची जाणीव निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे. जसे की, कचऱ्याचे योग्य व्यवस्थापन (पाणी साचू न देणे), शिस्तबद्धपणे हालचाल करणे (विशेषतः एकत्र गटाने चालताना) इत्यादी.

तक्ता ७ : असंरचनात्मक धोके तपासणी यादी (Non-Structural Hazard Hunt List)

शाळेचे नाव : दिनांक :
 इमारतीचे नाव : नोंद करणारे :
 खोलीचे नाव : युडायस क्रमांक :

अ.क्र.	संभाव्य धोका	वस्तू अस्तित्वात आहे का?	वस्तू हलवावी/सुरक्षित करावी लागेल का?	टिप्पण्या/नोंदी
		होय	नाही	होय
बाह्य वास्तू घटक				
१)	दगडी भिंतीवरील प्लॅस्टर	☐	☐	☐
२)	तडे गेलेले प्लास्टरचे तुकडे	☐	☐	☐
३)	तुटलेले छत	☐	☐	☐
फर्निचर व उपकरणे				
४)	पुस्तकांची कपाटे	☐	☐	☐
५)	संचय कॅबिनेट	☐	☐	☐
६)	कपाटे	☐	☐	☐
७)	नस्ती कॅबिनेट	☐	☐	☐
८)	प्रयोगशाळेची उपकरणे	☐	☐	☐
९)	संगणक उपकरणे	☐	☐	☐
१०)	ब्लॉक/ग्रीन बोर्ड	☐	☐	☐
११)	छताला लावलेले पंखे	☐	☐	☐
१२)	अग्निशमन यंत्र	☐	☐	☐
१३)	संचयन रॅक्स/कपाटे	☐	☐	☐
१४)	ध्वनिवर्धन उपकरणे	☐	☐	☐
१५)	स्वयंपाकघर उपकरणे	☐	☐	☐
१६)	प्रिंटर/फोटोकॉपी/संगणक	☐	☐	☐
१७)	हलणारे लाकडी विभाजक	☐	☐	☐
१८)	लाकडी फलक	☐	☐	☐

अ.क्र.	संभाव्य धोका	वस्तू अस्तित्वात आहे का ?	वस्तू हलवावी/सुरक्षित करावी लागेल का ?	टिप्पण्या/नोंदी
		होय	नाही	होय
१९)	दिवे	☐	☐	☐
२०)	कूलर	☐	☐	☐
२१)	पाण्याची टाकी	☐	☐	☐
२२)	फुलांची कुंडी	☐	☐	☐
२३)	छप्पर	☐	☐	☐
२४)	लटकते प्रदर्शन साहित्य	☐	☐	☐
२५)	लटकते हिटर/एसी	☐	☐	☐
२६)	वायरिंग, पाईप फिटिंग	☐	☐	☐
भिंतीवर लावलेले घटक				
२७)	शेल्फ/फळ्या	☐	☐	☐
२८)	चित्राचे फ्रेम	☐	☐	☐
२९)	भिंतीवरील कपाटे	☐	☐	☐
३०)	भिंतीवर लावलेली उपकरणे	☐	☐	☐
३१)	एलसीडी दूरदर्शन संच	☐	☐	☐
३२)	वॉल माउंटेड पाणी फिल्टर (एक्वागार्ड) भिंतीवरील पाणी शुद्धीकरण यंत्र	☐	☐	☐
३३)	खिडक्या/काचेचे दरवाजे	☐	☐	☐
इतर				
३४)	मत्स्यालय (Aquarium)	☐	☐	☐
एकूण 'होय' व 'नाही'		☐	☐	☐

शाळा वरील स्वरूपात सर्व खोल्या (कोणत्याही प्रकारच्या खोल्या, सभागृह इत्यादी जे शाळा परिसरात वापरले जातात) यांची माहिती संकलित करतील.

ही संकलित माहिती एकत्र करून एकसंध स्वरूपात सादर केली जाईल. तिचा उपयोग शाळेच्या आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्यासाठी केला जाईल.

शाळेचा आपत्ती जोखीम कमी करण्याचा आराखडा (School Disaster Risk Reduction Plan) खालील उपाययोजनांच्या पर्याय-सूचीमधून शिफारस केलेल्या उपाययोजना स्वीकारेल.

□ विशिष्ट असंरचनात्मक उपाययोजना :

- १) छत व दिवे दुरुस्त करणे.
- २) छप्पर, मजले आणि खिडक्या दुरुस्त करणे.
- ३) बाह्य दरवाजे बाहेरच्या दिशेने उघडतील अशा पद्धतीने बसविणे.
- ४) आपत्कालीन समयी बाहेर पडण्याचे मार्ग तयार करणे.
- ५) फर्निचर अशा प्रकारे लावणे की, ज्यामुळे बाहेर पडण्याचा मार्ग व अडचण निर्माण होणार नाही. कोणाच्याही अंगावर वस्तू पडणार नाहीत.
- ६) हीटिंग, वायूवीजन, वातानुकूलन, पाण्याच्या टाक्या, पंखा आणि दिवे योग्य प्रकारे सुरक्षित करणे.
- ७) उंच व/किंवा जड फर्निचर व उपकरणे भिंतीला घट्टपणे जोडणे.
- ८) पूरापासून संरक्षणासाठी साहित्य शैक्षणिक सामग्री व दस्तऐवज कपाट उंचावर ठेवणे.
- ९) बाहेर पडण्याच्या व स्थलांतराच्या मार्गावर सूचना फलक लावणे.
- १०) बाहेर पडण्याचे मार्ग नेहमी मोकळे ठेवणे.
- ११) अग्निशमन यंत्रणा नेहमी कार्यक्षम ठेवणे.
- १२) दिव्यांगांसाठी प्रवेश योग्य रॅम्प बसवणे.
- १३) जिऱ्यावर रेलिंग्स/ग्रॅब बार्स बसवणे.
- १४) वर्ग खोल्यांमध्ये पुरेशी व योग्य प्रकाश व्यवस्था तयार करणे व बसवणे.
- १५) वर्ग खोल्यांमध्ये योग्य व पुरेशी वायूवीजन आणि थंडावा मिळावा यासाठी रचना करावी करणे व यंत्रणा बसवणे.

३.२.२ शाळा एक आपत्कालीन निवारा केंद्र

आपत्तीच्या काळात जसे की, पूर, चक्रीवादळ, भूकंप किंवा साथीचे रोग या दरम्यान भारतात अनेकदा शाळांचा वापर तात्पुरता निवारा केंद्रांसाठी केला जातो. ही पद्धत विस्थापित लोकांना तात्पुरता आसरा देण्यासाठी फार उपयोगी ठरते. शाळा सहज उपलब्ध असतात. त्यांच्याकडे अनेक खोल्या, मोकळी जागा, पाणी आणि स्वच्छतेच्या सोयी उपलब्ध असतात. त्यामुळे अशा आपत्कालीन परिस्थितीत त्या आश्रय देण्यासाठी तयार स्वरूपातच उपलब्ध होतात. स्थानिक

प्रशासन आणि आपत्ती व्यवस्थापन संस्था शाळांचा निवारा म्हणून वापर करतात. या निवाऱ्यांमधून अन्न, पाणी आणि वैद्यकीय मदत पुरवली जाते. लोकांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण केल्या जातात. शाळांमुळे विशेषतः मुले, महिला आणि वृद्ध लोक यांसारख्या संवेदनशील गटांना सुरक्षित व सुसंस्कृत वातावरण मिळते, जे त्यांच्या संरक्षणासाठी महत्त्वाचे असते.

शाळा निवारा केंद्र म्हणून वापरताना येणाऱ्या अडचणी :

- १) **बांधकामावर ताण :** शाळांचा निवारा म्हणून जास्त काळ वापर झाल्यास, इमारतीच्या सुविधा खराब होतात. यामुळे नंतर त्या शैक्षणिक वापरासाठी योग्य राहत नाहीत. राष्ट्रीय मार्गदर्शक सूचनांनुसार, शाळांमध्ये राहत असलेले लोक आणि संसाधनांचा वापर यामुळे शिक्षणात व्यत्यय येतो आणि इमारतींची स्थितीही बिघडते.
- २) **स्वच्छता आणि आरोग्याचे प्रश्न :** जास्त लोक एकाच ठिकाणी राहात असल्याने शाळेतील स्वच्छतागृह आणि स्वच्छता व्यवस्था अपुरी ठरते. त्यामुळे आजार पसरण्याचा धोका वाढतो आणि आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात.
- ३) **शाळा बंद पडणे आणि शिक्षणात अडथळा :** जेव्हा शाळा निवारा केंद्र म्हणून वापरल्या जातात, तेव्हा वर्ग चालवणे थांबते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण थांबते. काही भागात, विशेषतः पूरग्रस्त भागात, शाळा सतत निवारा म्हणून वापरल्या जात असल्याने, मुलांचे शिक्षण खंडित होते.
- ४) **सुरक्षेची चिंता :** बाहेरून आलेल्या लोकांच्या उपस्थितीमुळे शाळेतील मुलांची सुरक्षा धोक्यात येऊ शकते. त्यामुळे अशा परिस्थितीत शाळांचे शिक्षणासाठीचे सुरक्षित वातावरण जपणे फार गरजेचे आहे, असे राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये सांगितले आहे.

चित्र १३ : निवारा केंद्र म्हणून वापरलेल्या शाळांची काही उदाहरणे

- **चक्रीवादळ (Nisarga, 2020) :** निसर्ग चक्रीवादळाच्या काळात, मुंबई महानगरपालिकाने (BMC) शाळा तात्पुरत्या निवारा केंद्रांसाठी नियुक्त केल्या होत्या, जेणेकरून रहिवाशांना सुरक्षित जागा मिळावी.
- **पूर व भूकंप :** कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्रात दरवर्षी येणाऱ्या अतिवृष्टी आणि पुरामुळे, शाळांचा तात्पुरत्या निवाऱ्यांसाठी वापर केला जातो.
- **कोविड-१९ महामारी :** कोविड महामारीच्या काळात, संपूर्ण भारतातील शाळा विलगीकरण केंद्र व स्थलांतरित कामगारांसाठी निवारा गृहांमध्ये रूपांतरित करण्यात आल्या होत्या.

□□□

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (६३)

४. सुरक्षित, संवेदनक्षम महाराष्ट्र आणि शाश्वत शाळा उपक्रमाची अंमलबजावणी

४.१. शाळा व्यवस्थापन समितीची निर्मिती-

प्रत्येक शाळेत व्यवस्थापनासाठी एक शाळा व्यवस्थापन समिती स्थापन आहे. ही समिती आपत्तीपूर्व, आपत्तीवेळी व आपत्तीनंतरच्या उपाययोजनांची आखणी आणि अंमलबजावणी करेल.

तक्ता ८ : शाळा व्यवस्थापन समितीची रचना	
शाळेचा प्रकार	समितीमध्ये समाविष्ट सदस्य
प्राथमिक शाळा (इयत्ता पहिली ते पाचवी)	<ul style="list-style-type: none"> ● बालमंत्री मंडळ किंवा मीनाराजू मंचातील किमान ६ विद्यार्थी. ● प्रत्येक वर्गातून २ प्रतिनिधी-एकूण १०. ● शाळा व्यवस्थापन समितीचे (SMC) अध्यक्ष ● शाळा सुरक्षा प्रमुख शिक्षक ● मुख्याध्यापक - १ ● एकूण सदस्य - १९
माध्यमिक शाळा (इयत्ता पहिली ते आठवी)	<ul style="list-style-type: none"> ● बालमंत्री मंडळ किंवा मीनाराजू मंचातील किमान ६ विद्यार्थी. ● प्रत्येक वर्गातून २ प्रतिनिधी-एकूण १६. ● SMDC अध्यक्ष-१. ● शाळा सुरक्षा प्रमुख शिक्षक-१. ● मुख्याध्यापक - १ एकूण सदस्य - २५
उच्च माध्यमिक शाळा (इयत्ता नववी व दहावी आणि अकरावी बारावी)	<ul style="list-style-type: none"> ● बालमंत्री मंडळ किंवा मीनाराजू मंचातील किमान ६ विद्यार्थी. ● प्रत्येक वर्गातून ४ प्रतिनिधी-एकूण १६. ● SMDC अध्यक्ष- १. शाळा सुरक्षा प्रमुख शिक्षक-१. ● मुख्याध्यापक - १ ● एकूण सदस्य - २५

शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्यांची निवड प्रक्रिया :

शाळेचे मुख्याध्यापक आणि शाळा व्यवस्थापन समितीचे अध्यक्ष यांना शाळेतील सुरक्षा प्रमुख शिक्षकाची निवड शाळेने त्यांचा अनुभव, आपत्ती व्यवस्थापन, प्राथमिक मदत आणि पर्यावरणीय बदलांवरील प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या निकषांच्या आधारावर केली पाहिजे. याव्यतिरिक्त, विद्यार्थ्यांचे प्रतिनिधी निवडताना शाळांनी खालील प्रक्रिया निवडा अमलात आणावी.

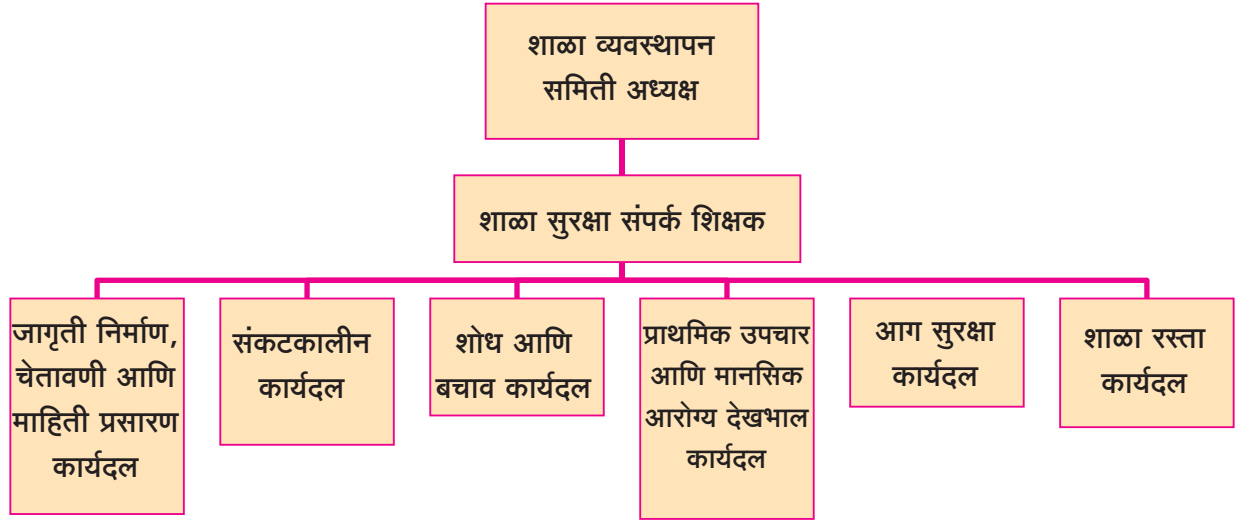
- १) प्रत्येक वर्गातून एक किंवा दोन विद्यार्थी प्रतिनिधी निवडावा. ही निवड लोकशाही पद्धतीने करावी.
- २) एकाच शाळेच्या परिसरामध्ये अनेक शाळा कार्यरत असतील, तर प्रत्येक शाळेसाठी वेगळी समिती तयार करावी. स्थानिक परिस्थितीवर आधारित शाळा एकापेक्षा जास्त SDMC तयार करू शकतात.
- ३) सर्व निवडलेल्या प्रतिनिधींची संयुक्त बैठक घेतली पाहिजे, ज्यात शाळा आपत्ती व्यवस्थापन समितीचे कार्य, गट/विभागानुसार कार्यप्रणाली, भूमिका आणि जबाबदाऱ्या स्पष्ट केल्या जातील.
- ४) स्वयंसेवक निवड प्रक्रिया जाहीर केली पाहिजे, ज्यात इच्छुक विद्यार्थ्यांनी अर्ज करावेत. एकमताने आणि बिनाविरोध निवड झाली, तर ती उत्तम. (निवडीसाठी किमान एक किंवा दोन दिवसांचा कालावधी द्यावा.)
- ५) एका वर्गातून दोनपेक्षा जास्त नावे सुचवली गेली, तर त्या सदस्याची निवड हात वर करून मतदानाद्वारे केली जावी.
- ६) सर्व निवडलेल्या स्वयंसेवक सदस्यांची यादी प्रसिद्ध केली जावी.
- ७) शाळेचा मुख्याध्यापक आणि सुरक्षा प्रमुख शिक्षक सर्व सदस्यांचे स्वागत शाळेच्या वतीने करावे.
- ८) निवडलेले सदस्य, त्यांची पदे आणि छायाचित्रे असलेली एक प्रदर्शन फलक शाळेच्या मुख्य ठिकाणी लावावा.
- ९) SDMC ची महिन्याला एक बैठक घेतली जावी. ज्यामध्ये शाळेच्या विविध समितींसोबत समन्वय साधला जाईल. आपत्ती आणि तयारीच्या क्रियाकलापांवर आधारित SDMC एकापेक्षा जास्त बैठका घेऊ शकते.
- १०) SDMC सदस्यांनी त्यांना दिलेल्या कार्याची देखरेख, अंमलबजावणी, मूल्यांकन आणि योग्य उपाययोजना सुचवली पाहिजे.
- ११) शाळेतील सुरक्षा प्रमुख शिक्षक शाळेच्या संपूर्ण सुरक्षित, संवेदनक्षम आणि शाश्वत शाळेची योजना अमलात आणण्यासाठी मार्गदर्शन करतील.

शाळा आपत्ती संदर्भातील उद्दिष्टे :

- १) आपत्ती व्यवस्थापन आणि शाळेची सुरक्षा, संवेदनक्षम आणि शाश्वततेविषयी समज सुधारण्यासाठी सर्वसमावेशक दृष्टिकोनातून काम करणे.
- २) शिक्षक आणि शाळा प्रशासनाच्या क्षमतांचा विकास करणे. ज्यामुळे ते शाळेत आपत्ती व्यवस्थापन उपाययोजना अंमलात आणू शकतील. (संपूर्ण शाळा समुदायाचे प्रशिक्षण, धोका, आपत्ती, असुरक्षितता आणि क्षमता विश्लेषण, इत्यादीबाबत).
- ३) शाळा समुदायाला संपूर्ण सुरक्षित, संवेदनक्षम आणि शाश्वत शाळेची योजना तयार करण्यात सक्षम करणे.
- ४) शाळेतील शिक्षक आणि प्रशासनाची संवाद क्षमता वाढवणे. विशेषतः हस्तपुस्तिका आणि सुरक्षित साधनांचा संच वापरून शाळेच्या सर्वांगीण सुधारणेसाठी उपयोग करणे.
- ५) शाळा व्यवस्थापन समिती अंतर्गत तयार झालेल्या कार्य दलांना त्यांच्यावर असलेल्या विशिष्ट कार्यांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि मूल्यांकन करणे. कृपया यासाठी परिशिष्ट ३.४.१ आणि ३.४.२ पाहा.

चित्र १४ : शाळा व्यवस्थापन समिती आणि उप-समिती/कार्यदल रचना

४.२. सर्वसमावेशक सुरक्षित, संवेदनक्षम व शाश्वत शाळा आराखड्याची निर्मिती

राष्ट्रीय शाळा सुरक्षितता कार्यक्रमाने एक तपशीलवार शाळा आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्याचा नमुना तयार केला आहे. हा नमुना राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेकडून स्वीकारण्यात आला आहे. हा नमुना स्थानिक स्तरावर उपयुक्त आहे. विविध भागधारकांच्या गरजा लक्षात घेऊन या नमुन्यात आणखी सुधारणा करण्यात आलेल्या आहेत. त्या नमुन्यात अंमलबजावणीसाठी उपयुक्त

अशा तपासणी यादी व नमुना प्रपत्रांचाही समावेश आहे.

१) शाळेची ओळख

- शाळेचा परिचय (परिशिष्ट ३.१ मध्ये दिलेल्या नमुन्यात)
- आराखड्याचा हेतू व उद्दिष्टे
- शाळेचे भौगोलिक स्थान (शाळेचा नकाशा समाविष्ट करावा)
- मार्गदर्शक सूचना :
 - ◆ या विभागात परिशिष्ट ३.१ मध्ये दिलेल्या तपशीलानुसार शाळेबाबतची माहिती दिली जाते. शाळेच्या परिचयात शाळेचे नाव, पत्ता, संपर्क तपशील व भौगोलिक स्थान यांसारखी मूलभूत माहिती समाविष्ट करण्यात यावी. यामध्ये शाळेच्या पायाभूत सुविधांची माहिती जसे की, इमारतींची संख्या, वर्गखोल्या व इतर सोयीसुविधा यांचा समावेश असतो.
 - ◆ या आराखड्याचा उद्देश, याचा उपयोग करणारे भागधारक, तसेच आराखड्याची अंमलबजावणी, पुनरावलोकन व अद्ययावत करण्यासाठी जबाबदार असणाऱ्या सदस्यांची माहितीदेखील या विभागात नमूद केली जावी.
 - ◆ शाळेचा नकाशा या विभागात समाविष्ट करता येतो.

२) धोके, जोखीम व असुरक्षिततेचा आढावा

- असंरचनात्मक मूल्यांकन (हे सर्व शिक्षक आणि काही निवडक विद्यार्थ्यांसोबत गटा-गटाने केले जाऊ शकते) (परिशिष्ट ३.२ मध्ये दिलेल्या नमुन्याचा संदर्भ घ्यावा.)
- संरचनात्मक मूल्यांकन (नोंदणीकृत स्थापत्य अभियंता किंवा परवाना प्राप्त बांधकाम निरीक्षक यांचे कडून करणे आवश्यक) (अनुबंध ३.३.१ व ३.३.२ मध्ये नमुने दिले आहेत)
- शाळेच्या परिसराबाहेरील संभाव्य धोक्यांची ओळख (रस्ता सुरक्षा, औद्योगिक धोका, रासायनिक धोका, उघड्या नाल्यांमुळे येणारे पूर इ.)
- शाळेला प्रभावित केलेल्या पूर्वीच्या आपत्तींचा/अपघातांचा माहितीसंच.
- शाळेच्या आवारातील असुरक्षित ठिकाणांची ओळख.
- महत्त्वाच्या निरीक्षणांचा सारांश व निवारणासाठी आवश्यक उपाययोजना.
- मार्गदर्शक सूचना :
 - ◆ या घटकात शाळेतील संरचनात्मक व असंरचनात्मक घटकांमधून निर्माण होणाऱ्या संभाव्य धोक्यांची आणि असुरक्षित भागांची ओळख करून दिली जाते. धोके आपल्या आजूबाजूला असतात. काही धोके विषाणू, परजीवी किंवा बुरशीमुळे निर्माण होतात. काही गॅस किंवा द्रव स्वरूपात असतात. आग ही शाळा किंवा समुदायामधील एक सामान्य धोका आहे.

◆ धोके बऱ्याच वेळा खराब रचना, जुनी किंवा चुकीची बसवलेली उपकरणे यांमुळे होतात. विद्यार्थ्यांनी शाळेतील सर्व संभाव्य धोके ओळखावेत तसेच शाळेवर परिणाम करणाऱ्या स्थानिक समुदायातील संभाव्य धोक्यांचाही विचार करावा. धोका शोधण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी व शाळा व्यवस्थापन समितीने खालील कृतींचे पालन करावे :

- १) विद्यार्थ्यांना हा उपक्रम काय आहे हे समजावून सांगावे आणि त्यांच्या हातात तपासणी यादी द्यावी.
- २) यादीत दिलेल्या प्रत्येक कृतीसाठी योग्य पावले उचलण्याबाबत सूचना द्याव्यात.
- ३) प्रत्येक कृती पूर्ण केल्यावर विद्यार्थ्यांनी संबंधित चौकटीत टिक मार्क करावे.
- ४) अखेरीस, विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या वर्गाची सुरक्षिततेची एकूण गुणसंख्या तपासावी.

□ परिशिष्ट २ मध्ये दिलेल्या वर्गनिहाय/खोलीनिहाय. 'धोका शोधण्याची मोहीम' या नमुन्याचा वापर करावा. हा नमुना भरण्यापूर्वी असंरचनात्मक सुरक्षितता तपासणीसाठी भरलेली यादी जवळ ठेवावी.

□ **धोका शोधताना पुढील व्यक्तींचे सहकार्य घ्यावे :**

- ◆ शाळा प्रशासनातील सदस्य (शारीरिक शिक्षण शिक्षकांसह)
- ◆ जवळच्या अग्निशमन केंद्रातील अधिकारी.
- ◆ आरोग्य सेवा पुरवठादार (डॉक्टर/नर्स/आरोग्य सेवक/आशा कार्यकर्ती).
- ◆ जवळच्या पोलीस ठाण्याचा अधिकारी.
- ◆ सार्वजनिक बांधकाम विभाग, सर्व शिक्षा अभियान, नगरपालिका/जिल्हा परिषदचे अभियंते या सर्व व्यक्ती शाळेच्या इमारतीमधील संरचनात्मक व असंरचनात्मक कमतरता ओळखण्यात मदत करू शकतात. ही समिती शाळेच्या बाहेरील रस्ता, वाहतूक व औद्योगिक धोके, रासायनिक धोके यांचीही ओळख करू शकते.

□ **'धोका शोधा' उपक्रम पुढील संभाव्य धोके ओळखण्यास मदत करतो :**

- ◆ चुकीच्या ठिकाणी असलेले वीज पॅनेल.
- ◆ उघडे वीज पॅनेल किंवा जीवंत तारांचे धोके.
- ◆ चुकीची ठेवलेली कपाटे किंवा फर्निचर.
- ◆ आपत्कालीन मार्गातील अडथळे.
- ◆ भूकंपाच्या वेळी कोसळू शकणाऱ्या वस्तू (काचेची तावदाने, फुलदाण्या इ.)

३) आपत्तीपूर्व तयारी

या विभागात खालील बाबींचा समावेश आहे.

- शाळा आपत्ती व्यवस्थापन समितीची स्थापना :
 - ◆ गाभा समिती स्थापना तसेच आपत्तीच्या विविध टप्प्यांमध्ये त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या.
- उपसमित्यांची स्थापना व त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांची निश्चिती (आपत्तीपूर्व, आपत्तीदरम्यान आणि आपत्तीनंतर) : शाळेत पुढील गट असू शकतात
 - ◆ जनजागृती, इशारा व माहिती प्रसारण गट
 - ◆ संकटकालीन गट
 - ◆ शोध व बचाव गट (फक्त शिक्षकच या टीमचे सदस्य असतील)
 - ◆ अग्निसुरक्षा गट
 - ◆ प्रथमोपचार गट
 - ◆ शाळा रस्ता सुरक्षा समिती किंवा शाळा वाहतूक समिती.

(गट तयार करण्यासाठी आणि तपशीलवार जबाबदाऱ्यांसाठी कृपया अनुबंध ३.४.१ आणि ३.४.२ पाहावेत.)

- **मार्गदर्शक सूचना** : या विभागाचा मुख्य उद्देश आपत्तीपूर्व तयारी वाढवणे आणि बळकट करणे हा आहे. आपत्तींसाठी योग्य तयारी असल्यास जीवितहानी व जखमी होण्याचे प्रमाण कमी करता येते, विशेषतः भूकंपासारख्या आपत्तींसाठी, ज्याचा पूर्वसूचना कालावधी नसतो. मात्र पूर व चक्रीवादळांसारख्या आपत्तींमध्ये पूर्वसूचना प्रणाली उपलब्ध असते, त्यामुळे प्रतिसादासाठी थोडा वेळ मिळतो. मुले म्हणजे आपल्या उज्ज्वल भविष्यातील नागरिक आहेत. त्यांना सुरक्षित व शिकण्यासाठी पोषक वातावरण मिळणे आवश्यक आहे. आपत्तीच्या वेळी योग्य प्रतिसाद देता येईल, यासाठी त्यांची तयारीही महत्त्वाची आहे.

यासाठी प्रत्येक शाळेने शाळा स्तरावर व्यवस्थापन समिती स्थापन करावी.

तसेच, कार्यकारी कार्यदल/टास्क फोर्स नेमावा, जे आपत्ती व्यवस्थापनासाठी योग्य आणि समर्पक योजना तयार करतील व त्या प्रभावीपणे राबवतील.

शाळेतील हे कार्यदल शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी व विद्यार्थ्यांमधून तयार करण्यात येतील. शोध व बचाव कार्यदलात विद्यार्थ्यांचा समावेश करणे योग्य नाही.

□ संसाधन यादी (Resource Inventory)

- ◆ शाळेच्या आवारातील उपलब्ध संसाधनांची यादी : आपत्तीच्या प्रसंगी प्रभावी प्रतिसादासाठी उपयोगात येणारी संसाधने (अनुबंध ३.५ मध्ये यादी दिली आहे.)
- ◆ शाळेच्या आसपास १ ते ५ किमी अंतरात असलेली बाह्य संसाधनांची ओळख व यादी :
 - आपत्कालीन उपचारांसाठी जवळचे रुग्णालय/आरोग्य केंद्र
 - पोलीस ठाणे
 - अग्निशमन केंद्र
 - शाळेतील उपलब्ध क्षमतेचे मूल्यमापन (अनुबंध ३.६ नुसार)
- ◆ मुख्याध्यापकांच्या खोलीत महत्त्वाचे दूरध्वनी क्रमांक अद्ययावत ठेवावेत.
- ◆ प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या महत्त्वाच्या आरोग्य समस्यांची नोंद शाळेने ठेवावी. त्याचा रक्तगट व पालकांचे अद्ययावत संपर्क तपशील विद्यार्थ्यांच्या ओळखपत्रावर नमूद करावे.
- ◆ आपत्तीपूर्व तयारी तपासणी यादी (अनुबंध ३.७ मध्ये जोडली आहे)

□ इशारा देणारी यंत्रणा (Resource Inventory) :

शाळेच्या वेळेत विद्यार्थी आणि शिक्षकांना त्वरीत सतर्क करण्यासाठी यंत्रणा तयार करावी. ज्यामध्ये अलार्म बसवण्याचा समावेश असावा.

□ शाळेचा नकाशा व स्थलांतर योजना :

शाळेच्या प्रत्येक मजल्यावर संकटकालीन योजना स्पष्टपणे दर्शवणारे नकाशे लावावेत. (अनुबंध ३.८ मध्ये नमुना नकाशा जोडला आहे.)

□ वार्षिक तयारी कार्यक्रम व अंमलबजावणी आराखडा :

वार्षिक कॅलेंडर तयार करावे, ज्यात विविध जनजागृती उपक्रम व त्यांची अंमलबजावणी यांचा समावेश असावा.

□ मॉक ड्रिल (सराव) आराखडा :

प्रात्यक्षिक सराव घेण्यासाठी कृतिआराखडा तयार करावा. त्रुटी शोधण्यासाठी तपासणी यादी तयार करावी. सुरक्षित शनिवार उपक्रमांतर्गतही सराव प्रक्रिया नियमित राबवावी.

□ आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्याचे अद्ययावतन :

आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा अद्ययावत करताना प्रक्रिया व वेळापत्रक निश्चित करावे. त्यामध्ये शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांची भूमिका स्पष्टपणे नमूद करावी.

◆ मार्गदर्शक सूचना :

आपत्ती पूर्व तयारीचा एक भाग म्हणून प्रत्येक शाळेने 'शाळा आपत्ती व्यवस्थापन संच' तयार करावा.

या किटमध्ये पुढील साहित्य असावे.

स्ट्रेचर, शिड्या, मजबूत दोर, विजेरी, प्राथमिक उपचार पेटी, तात्पुरत्या निवाऱ्याची सामग्री (तंबू, ताडपत्री), वाळूची बादली, फायर एक्स्टिंग्विशर इ. शाळेने बाह्य संसाधनांचाही समावेश करून ही यादी समृद्ध करावी.

◆ शाळेचा नकाशा व संकटकालीन योजना.

◆ प्रत्येक मजल्यावर संकटकालीन तथा स्थलांतर नकाशा स्पष्टपणे लावावा. शिक्षक व विद्यार्थ्यांमध्ये जागरूकता वाढवण्यासाठी संकटकालीन गटाने ही योजना समजावून सांगावी. (अनुबंध ३.८ मध्ये नमुना नकाशा दिलेला आहे.)

◆ रंगीत तालीम (मॉक ड्रिल) मार्गदर्शक सूचना :

प्रात्यक्षिक सराव म्हणजे तयारी तपासण्याची एक महत्त्वाची पायरी आहे.

भूकंप, आग यांसारख्या घटनांसाठी सहा महिन्यांतून एकदा प्रात्यक्षिक सराव घेण्याची शिफारस केली जाते.

त्याद्वारे त्रुटी शोधून आराखड्याला अद्ययावत करता येते. शनिवार प्रात्यक्षिक सराव घेण्यासाठी आवश्यक टप्पे, जबाबदाऱ्या यांचे स्पष्ट वर्णन आहे.

शाळेने स्थानिक तज्ज्ञ संस्था/व्यक्ती जसे अग्निशमन अधिकारी, प्रशिक्षित नागरी संरक्षण स्वयंसेवक (आपदा मित्र) यांना आमंत्रित करावे.

क्षमता वृद्धी व प्रशिक्षण :

शाळेतील विद्यार्थी व शिक्षक यांना आपत्ती परिस्थितीत सुरक्षित राहण्यासाठी सातत्याने प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

- प्रत्येक कार्यदलासह शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी व विद्यार्थ्यांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम घेण्यात यावेत.
- पुनरावृत्ती अभ्यासक्रमांची नोंद व प्रशिक्षित व्यक्तींचे दस्तऐवजीकरण करावे. (अनुबंधात शाळा स्तरावरील क्षमता मूल्यांकन नमूद आहे)

जनजागृती व संवेदनशीलता :

सर्व भागधारक विद्यार्थी, शिक्षक, पालक व अधिकारी यांना शाळा सुरक्षाविषयक शिक्षण देणे व त्यांच्यामध्ये जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे.

- वार्षिक कार्यक्रम यादी तयार करावी, ज्यात खालील उपक्रमांचा समावेश असावा.
 - भित्तिपत्रिका, ध्वनिचित्रफीत, वादविवाद, प्रश्नमंजुषा खेळ, चित्रकला स्पर्धा, फेरी
 - महत्त्वाची माहिती व नकाशे शाळेच्या सूचना फलकावर लावणे.
 - पालकांसह शाळा सुरक्षिततेवरील व्याख्यान, परिसंवाद.
 - प्रत्येक आठवड्यात सुरक्षित शनिवार उपक्रम न चुकता साजरे करणे.

४) आपत्कालीन प्रतिसाद

- आपत्ती-विशिष्ट प्रतिसाद आराखडा : विशेष प्रसंगांवर (जसे की, वार्षिक स्नेहसंमेलन, क्रीडा दिन) गर्दीचे व्यवस्थापन करून चेंगराचेंगरी टाळण्यासाठी निश्चित उपाययोजना असाव्यात.
- शिक्षण सुरु ठेवण्यासाठी पर्यायी व्यवस्था : आपत्तीच्या काळात व नंतर, विशेषतः जेव्हा शाळा निवारा केंद्र म्हणून वापरल्या जातात, तेव्हा शिक्षण चालू ठेवण्याची पर्यायी व्यवस्था करावी.
- आपत्कालीन घटना/आपत्ती शासनाला कळवण्याची प्रक्रिया : आपत्तीची माहिती संबंधित शासकीय अधिकाऱ्यांना देण्यासाठी ठरावीक अहवाल स्वरूपाचा वापर करावा. (अनुबंध ३.९ पाहा).
- दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी विशेष तरतुदी : शारीरिक दिव्यांग व विशेष गरज असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी सुरक्षित स्थलांतर, प्राथमिक उपचार, तसेच मदतीच्या उपाययोजना कराव्यात.
- मार्गदर्शक सूचना
 - ◆ या विभागात आपत्तीच्या वेळी शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी आणि विद्यार्थ्यांच्या स्पष्ट भूमिका नमूद केल्या पाहिजेत.
 - ◆ भूकंप, आग, पूर, चक्रीवादळ, चेंगराचेंगरी किंवा आरोग्य आपत्कालीन परिस्थितीत कोणते टप्पे पाळायचे हे स्पष्ट नमूद करावे.
 - ◆ विद्यार्थ्यांचे सुरक्षित स्थलांतर, पालकांकडे सुपूर्तता, तसेच वीज, पाणी, अन्न, प्राथमिक उपचार यांसारख्या अत्यावश्यक सेवा पुरवण्यासाठी शाळा व्यवस्थापनाने घ्यावयाच्या सर्व कृती स्पष्टपणे लिहाव्यात.

५) आपत्ती प्रतिबंधक उपाय

- असंरचनात्मक उपाययोजना व वेळापत्रक :
 - शाळेत पुढील गोष्टी सुनिश्चित केल्या पाहिजेत:
 - ◆ मार्ग व जिने कायमस्वरूपी मोकळे ठेवणे. जे संकटकालीन अथवा संकटकालीन मार्ग म्हणून वापरले जावेत.
 - ◆ रसायन प्रयोगशाळांतील रसायनांच्या बाटल्या सुरक्षित साठवाव्यात व संरक्षित कराव्यात.

- ◆ शिक्षक दालनांतील आरसे, रॅक भिंतीला घट्ट बसवावेत.
- ◆ पंखे व दिवे सुरक्षितरीत्या बसवले आहेत याची खात्री करावी.
- ◆ आगीशी संबंधित सुरक्षा उपायांची अंमलबजावणी करावी.

□ **आग आणि सुरक्षा लेखापरीक्षण (Safety Audit) :**

- ◆ वीज सुरक्षा लेखापरीक्षण इलेक्ट्रिशियन मार्फत वीज व्यवस्थेची तपासणी करावी.
- ◆ अग्निसुरक्षा लेखापरीक्षण आगीचे संभाव्य स्रोत व ज्वलनशील वस्तूंची ओळख करून द्यावी.
- ◆ मध्यान्ह भोजनाच्या अन्नाच्या गुणवत्तेची तपासणी करण्यात यावी.
- ◆ पिण्याच्या पाण्याच्या शुद्धतेची तपासणी करावी.
- ◆ स्वयंपाकघर व स्वच्छतागृहांची स्वच्छता तपासणी करावी.

□ **मार्गदर्शक सूचना :**

- ◆ रचनात्मक आणि असंरचनात्मक सुरक्षेच्या विभागात आवश्यक कृती आणि उपायांची सविस्तर यादी दिली आहे. आपत्ती सौम्यीकरण नियोजन ही एक दीर्घकालीन प्रक्रिया असल्यामुळे त्यामध्ये उपायांची प्राधान्यक्रमानुसार विभागणी करणे. प्रत्येक उपायासाठी निश्चित कालमर्यादा ठरवणे गरजेचे आहे. धोका किती गंभीर आहे आणि त्याचा संभाव्य परिणाम काय असू शकतो, विशेषतः जीवितहानी व दुखापत होण्याच्या शक्यतेवर उपाययोजनेचे प्राधान्य आधारित असावे.
- ◆ काही असंरचनात्मक उपाय जसे की, आरसा भिंतीला घट्ट बसवणे, बाहेर पडण्याचे मार्ग स्वच्छ व मोकळे ठेवणे, प्रयोगशाळेतील साहित्याची योग्य पुनर्स्थापना करणे. इशारा देणारा गजर बसवणे. हे अल्प खर्चात आणि तात्काळ करता येणारे उपाय आहेत. दुसरीकडे मोठ्या स्वरूपाच्या रचनात्मक दुरुस्तीसारख्या उपाययोजनांसाठी अधिक वेळ आणि निधीची आवश्यकता भासते.
- ◆ या उपाययोजनांचा भाग म्हणून, शाळेने नियमितपणे अग्निसुरक्षा आणि वीज सुरक्षेची तपासणी करावी. यासाठी वीज विभाग/मंडळ, अग्निशमन सेवा, सार्वजनिक बांधकाम विभाग यांच्यासारख्या संबंधित अधिकाऱ्यांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे. याशिवाय, पिण्याच्या पाण्याची शुद्धता तपासणे आणि शाळेतील स्वच्छतेच्या अटी सुनिश्चित करणे हेदेखील महत्त्वाचे आहे.

४.३. शाळा सुरक्षितता कार्यक्रमाचे सनियंत्रण

- परिशिष्ट १ आणि ३ मध्ये दिलेले UDISE व सर्वसमावेशक शालेय सुरक्षितता आराखडा हे शाळा सुरक्षितता, संवेदनक्षमता आणि शाश्वततेच्या निर्देशांकांवर आधारित आहेत. या कार्यक्रमाच्या सनियंत्रणासाठी विभागीय, जिल्हा आणि तालुका स्तरावर खालील किमान घटक आवश्यक आहेत.

घटक	निर्देशक (indicator)	पडताळणीची साधने
शालेय सुरक्षितता	शाळेचा आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा नियमित अद्ययावत केला आहे का ?	दस्तऐवजाचे पुनरावलोकन
	शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समितीची स्थापना व कार्यरत स्थिती	समितीच्या बैठकीच्या नोंदी, उपस्थिती अभिलेख, दस्तऐवज
	शाळेच्या परिसरातील धोके व जोखीम मूल्यांकन पूर्ण झाले आहे का ?	धोके व उपायांची माहिती देणारे अहवाल
	संरचनात्मक व असंरचनात्मक सुरक्षितता उपाय राबविले गेले आहेत का ?	सुरक्षा लेखापरीक्षण अहवाल, देखभाल अभिलेख, छायाचित्र
	आपत्कालीन रंगीत तालीम व स्थलांतर सराव नियमित घेतले जातात का ?	सुरक्षित शनिवार उपक्रम/ड्रिल अहवाल
	आपत्कालीन व प्राथमिक उपचार साधनांची उपलब्धता व योग्य देखभाल केली जाते का ?	साठा अभिलेख व देखभाल नोंदी
संवेदनक्षमता	शिक्षक, कर्मचारी व विद्यार्थ्यांसाठी आपत्तीपूर्व तयारी प्रशिक्षणाचे प्रमाण व वारंवारिता	प्रशिक्षण वेळापत्रक, उपस्थिती नोंदी, सहभाग अभिप्राय
	आपत्ती धोका कमी करणे व हवामान लवचिकतेवरील जागृती उपक्रम घेतले गेले आहेत का ?	कार्यक्रम अहवाल, छायाचित्रे, सहभाग अभिप्राय
	आपत्कालीन प्रतिसादासाठी संवाद साधने अस्तित्वात आहेत का ?	संवाद साधनांची यादी व प्रतिसाद प्रक्रियेचे दस्तऐवज
	आपत्कालीन प्रतिसाद व क्षमता वाढीसाठी बाह्य संस्थांशी सहकार्य झाले आहे का ?	संयुक्त कार्यक्रम अहवाल व बैठकीची नोंद
शाश्वतता	हवामान बदल, आपत्ती धोका व पूर्वतयारी हे विषय अभ्यासक्रमात समाविष्ट आहेत का ?	अभ्यासक्रम दस्तऐवज, पाठ्यक्रम, विद्यार्थ्यांच्या सहभाग नोंदी
	पाणी, स्वच्छता व स्वच्छतागृह सुविधा उपलब्ध आहेत व त्यांची देखभाल केली जाते का ?	सहभागी लेखापरीक्षण अहवाल, पाण्याच्या गुणवत्तेची चाचणी
	विद्युत व अग्निसुरक्षा यांचे नियमानुसार व वेळोवेळी अधिकाऱ्यांच्या सहकार्याने निरीक्षण होते का ?	वीज विभाग, अग्निशमन सेवा व सार्वजनिक बांधकाम विभागाचे अहवाल

आपत्ती प्रकार व संबंधित प्रमुख मंत्रालये/विभाग		
अनुक्रमांक	आपत्तीचा प्रकार	जबाबदार मंत्रालय/विभाग
१)	हवाई अपघात	नागरी उड्डाण मंत्रालय
२)	रेल्वे अपघात	रेल्वे मंत्रालय
३)	रस्ते अपघात	रस्ते वाहतूक व महामार्ग मंत्रालय
४)	हिमस्खलन	संरक्षण मंत्रालय सीमा रस्ते संघटना
५)	जैविक आपत्कालीन परिस्थिती	आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालय
६)	थंडीची लाट	कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय
७)	चक्रीवादळे/वादळे	पृथ्वी विज्ञान मंत्रालय
८)	दुष्काळ	कृषी मंत्रालय
९)	भूकंप	पृथ्वी विज्ञान मंत्रालय
१०)	पूर	जलशक्ती मंत्रालय
११)	नागरी पूर	गृहनिर्माण व शहरी व्यवहार मंत्रालय
१२)	जंगलातील आग (वणवा)	पर्यावरण, वन व हवामान बदल मंत्रालय
१३)	गारपीट	कृषी मंत्रालय
१४)	हिमवृष्टी	कृषी मंत्रालय
१५)	औद्योगिक व रासायनिक आपत्ती	पर्यावरण, वन व हवामान बदल मंत्रालय
१६)	दरड कोसळणे	खान मंत्रालय
१७)	अणु व किरणोत्सर्ग आपत्ती	अणु ऊर्जा विभाग
१८)	तेल सांडणे	संरक्षण मंत्रालय कोस्ट गार्ड
१९)	कीटक हल्ला	कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय
२०)	त्सुनामी	पृथ्वी विज्ञान मंत्रालय

□□□

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (७५)

५. सदस्यांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या

□ राज्य व जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणे

तक्ता १० : राज्य व जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या	
राज्य प्राधिकरणे	जिल्हा प्राधिकरणे
आपत्तीपूर्व, दरम्यान आणि नंतर शालेय सुरक्षिततेसाठी आवश्यक उपयोजनांच्या अंमलबजावणीत शिक्षण विभागाशी सहकार्य करणे व त्यांचा सहभाग सुनिश्चित करणे.	सर्व शाळा (सरकारी वा खाजगी) या सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या सुरक्षा निर्देशानुसार व बांधकाम संहितेनुसार अनुरूप आहेत हे सुनिश्चित करणे.
राज्य आपत्ती व्यवस्थापन योजनेत शालेय सुरक्षिततेला आवश्यक ते महत्त्व देणे.	शिक्षक आणि विद्यार्थी प्रशिक्षकांसाठी शाळांमध्ये विशेष प्रशिक्षण सुविधा उपलब्ध करून देणे.
शाळांमध्ये औपचारिक अभ्यासक्रमात आपत्ती जोखीम कमी करण्यासंदर्भातील) शिक्षण समाविष्ट करण्यासाठी शिक्षण विभागाला प्रशिक्षणासाठी आवश्यक माहिती देणे.	जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन योजनेत शालेय सुरक्षिततेच्या मुद्द्यांचा समावेश करणे.
शाळांमधील शालेय सुरक्षा शिक्षक व शाळा व्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांसाठी प्रशिक्षणासाठी शिक्षण विभागाला आवश्यक ते साहाय्य करणे.	शाळांच्या सक्रीय सहभागासह जिल्हास्तरावर नियमित रंगीत तालीम आयोजित करणे.
शालेय सुरक्षा, सशक्तता व शाश्वततेसंबंधी उपक्रमाच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवणे.	जिल्ह्यात शालेय सुरक्षा, सशक्तता व शाश्वततेसंबंधी उपक्रमाच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवणे.

□ राज्य, जिल्हा व तालुका स्तरावरील शिक्षण प्रशासन

तक्ता ११. राज्य, जिल्हा व तालुका स्तरावरील शिक्षण प्रशासनाची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या		
राज्य प्राधिकरणे	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद व जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था	जिल्हा व तालुका प्राधिकरणे
शालेय विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षेसाठी राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाकडून तांत्रिक सहकार्य घेऊन सक्रीय सहभाग सुनिश्चित करणे.	शाळेतील सुरक्षिततेची विषयपत्रिका : सुरक्षितता हा एक महत्त्वाचा विषय आहे हे मान्य करणे. त्यासाठी शिक्षकांना संवेदनशील व प्रशिक्षित करणे.	शालेय विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षेची जबाबदारी स्वतःवर घेणे. जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाशी सहकार्य व तांत्रिक उपायांसाठी सक्रीय सहभाग घेणे.

राज्य प्राधिकरणे	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद व जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था	जिल्हा व तालुका प्राधिकरणे
नव्या शाळा/वर्गखोल्यांचे बांधकाम करताना त्या आपत्ती प्रतिकारक्षम आणि बालस्नेही असाव्यात यासाठी धोरणे, मार्गदर्शक तत्त्वे व नियम विकसित करणे.	आपत्ती जोखीम आणि त्यावरील प्रतिबंधक उपायांसंबंधी शिक्षक प्रशिक्षणासाठी प्रभावी पुस्तिकांचा व अध्ययन सामग्रीचा विकास करणे. हे प्रशिक्षणात समाविष्ट करणे आवश्यक.	जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन योजनेच्या तयारीत शालेय सुरक्षिततेविषयक मुद्द्यांसाठी जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाशी समन्वय करणे.
शाळांची दुरुस्ती, हवामान व आपत्ती प्रतिकार क्षमता वाढवण्यासाठी आवश्यक संसाधनांची तरतूद करणे.	आपत्ती जोखीमांवर आधारित बालस्नेही व प्रेरणादायक शैक्षणिक सामग्री विकसित करणे.	शाळा व्यवस्थापनाला सुरक्षितता आणि आपत्तीच्या तयारी संदर्भात प्रतिबंधात्मक, सौम्यीकरण, सज्जता व प्रतिसादात्मक उपाय करण्याची जबाबदारी ठरवून देणे.
शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये आपत्ती जोखीम कमी करण्याचे विषय समाविष्ट करणे.	शालेय सुरक्षिततेसाठी केंद्रबिंदू शिक्षकांना प्रशिक्षण देणे.	नव्या शाळा/वर्गखोल्यांचे बांधकाम करताना त्या आपत्ती प्रतिकारक्षम व बालमैत्रीपूर्ण असाव्यात हे सुनिश्चित करणाऱ्या धोरणांची अंमलबजावणी करणे.
शालेय माहितीमध्ये शालेय सुरक्षिततेसंबंधी प्रश्नांची अचूक माहिती सादर करण्याचे पूर्ण पालन करणे.	अभ्यासक्रमात आणि वेळापत्रकात सर्व वर्गांसाठी आपत्ती जोखीम शिक्षणासाठी वेळ व जागा निश्चित करण्यास शाळांना प्रवृत्त करणे.	शाळांच्या संरचनात्मक सुधारणांसाठी (Retrofitting) संसाधनांची तरतूद करणे.
इतर विभागांशी समन्वय ठेवून शैक्षणिक संस्थांमध्ये लागू होणाऱ्या संसाधनांचा उपयोग 'सुरक्षिततेच्या' दृष्टिकोनातून होतो याची खात्री करणे.	दर आठवड्याला एकदा सुरक्षित शनिवार उपक्रमाद्वारे शालेय सुरक्षा कृतींसाठी वेळ निश्चित करणे.	प्रत्येक जिल्ह्यातील (DIET) मधून तज्ज्ञ मार्गदर्शकांना प्रशिक्षित करून त्यांच्यामार्फत शिक्षक व विद्यार्थ्यांना शालेय सुरक्षिततेच्या विषयांवर गुंतवणे.
शालेय सुरक्षिततेच्या उपक्रमांवर बारकाईने देखरेख ठेवणे.	सुरक्षिततेसंबंधी निदर्शकांचे नियमित निरीक्षणात समावेश करणे.	जिल्ह्यातील सर्व शाळांमध्ये शालेय सुरक्षिततेच्या उपक्रमांचे सूक्ष्म निरीक्षण व समन्वय करणे.
शाळांमधील सुरक्षिततेसाठी घेतलेल्या उपक्रमांविषयी परस्पर अनुभवाची देवाण-घेवाण व प्रोत्साहन देणे.	खासगी संस्थांमार्फत चालवल्या जाणाऱ्या शाळांना शालेय सुरक्षा उपक्रम राबवण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.	

□ शाळा प्रशासन

तक्ता १२ : शाळा प्रशासनाच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या		
अ. क्र.	घटक	भूमिका आणि जबाबदाऱ्या
१)	मुलांसाठी सुरक्षित शिक्षण वातावरणासाठी संस्थात्मक बांधिलकी बळकट करणे.	<ul style="list-style-type: none"> शालेय विकास योजनेत शालेय सुरक्षिततेचे मुद्दे समाविष्ट करणे. 'सुरक्षित शनिवार' उपक्रमांसाठी आठवड्याला वेळ ठरवणे. शालेय सुरक्षा केंद्रित शिक्षक नियुक्त करणे. मुलांना आपत्ती जोखीम कमी करण्याच्या ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे व सहकार्य करणे. शाळा विस्तार, अग्निशमन सराव, वीज खंडित होणे, हवामानामुळे सुट्टी, आरोग्य-सुरक्षा, बाहेरील व्यक्तींचा प्रवेश, अपघात यासाठी उपाययोजना तयार करणे.
२)	सुरक्षिततेसाठी नियोजन	<ul style="list-style-type: none"> शालेय विकास योजना तयार करताना मुलांचा व प्रतिनिधींचा सक्रीय सहभाग. सुरक्षिततेच्या दृष्टीने गरजांचे सखोल मूल्यमापन करणे. SMC, PRIs/ULBs व इतर घटकांचा सहभाग सुनिश्चित करणे. संरचनात्मक व असंरचनात्मक सुरक्षिततेचा समावेश करणे. जोखीम निरीक्षण व योजनांचे अद्ययावतीकरण. आपत्कालीन प्रतिसाद योजना तयार करणे. (उदा. स्थलांतर, रसायन हाताळणी, साहित्य साठवण).
३)	सुरक्षा उपाययोजनांची अंमलबजावणी.	<ul style="list-style-type: none"> शालेय इमारतीत सुरक्षा निकषांची अंमलबजावणी. असंरचनात्मक उपाययोजना. (उदा. मार्ग मोकळा करणे, सैल वस्तू हटवणे) शाळा विकास योजनेतील घटक ग्रामपंचायत योजनेत समाविष्ट करून पाठपुरावा करणे. वेळापत्रक व शालेय दिनदर्शिकेत सुरक्षिततेसाठी आवश्यक बदल करणे.
४)	शालेय सुरक्षिततेसाठी क्षमता विकास.	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांना DRR प्रशिक्षण देणे. विद्यार्थी व शिक्षकांच्या प्रशिक्षण गरजा ओळखणे. जनजागृती उपक्रम : पथनाट्य, रॅली, चित्रकला, प्रश्नमंजुषा, घोषवाक्य लेखन.

अ. क्र.	घटक	भूमिका आणि जबाबदाऱ्या
		<ul style="list-style-type: none"> ● नियमित रंगीत तालीम, सुरक्षा उपकरणांचे प्रात्यक्षिक, 'शालेय सुरक्षा दिन' साजरा करणे. ● आपत्ती व्यवस्थापन गट/कार्यदल, शाळा व्यवस्थापन समितीला सुरक्षा गरजांचे मूल्यमापन, योजना तयार करणे व लेखापरीक्षण प्रशिक्षण देणे. ● समवयस्क प्रशिक्षकांना आपत्तीशी संबंधित काय करावे आणि काय करू नये यासंबंधीचे प्रशिक्षण देणे.

□ शाळा आपत्ती व्यवस्थापन गट

- शाळेतील सुरक्षा संबंधित मुद्दे SDMP समाविष्ट करणे.
- स्थानिक समुदाय व शाळेला प्रभावीपणे शाळेच्या सुरक्षिततेच्या क्रियावलीत भाग घेण्यासाठी प्रेरित करणे. उदा. बैठका, रॅली इत्यादी आयोजन करून नियोजन आणि कार्यवाही सुनिश्चित करणे.

□ विद्यार्थी/शालेय मुले

- शाळेत आणि शाळेबाहेर शिकवलेल्या आपत्ती जोखीम कमीकरण DRR उत्साहीपणे शिकणे, प्रशिक्षणात सहभागी होणे आणि राबविणे.
- आपत्ती जोखीम ओळखणे आणि कमी करण्यासाठी उपाय शोधण्यासाठी सक्रियपणे काम करणे.
- शाळेच्या आपत्ती व्यवस्थापन योजनेत सहभागी होणे आणि अंमलबजावणी करण्यात मदत करणे.
- शाळा किंवा समुदायामध्ये होणाऱ्या साप्ताहिक व सातत्यपूर्ण रंगीत तालीममध्ये भाग घेणे व योग्य प्रतिसाद रणनीती शिकणे.
- शाळेतून मिळालेल्या DRR ज्ञानाचा प्रसार आपल्या कुटुंबात आणि समुदायात करणे.

□ शाळा व्यवस्थापन समिती आणि समुदाय

- शाळेच्या सुरक्षिततेसाठी नियोजन प्रक्रियेत प्रभावीपणे सहभागी होणे.
- शाळेतील सुरक्षा मुद्दे आपत्ती SDMP गटामध्ये समाविष्ट करणे.
- शाळेतील सर्व पायाभूत संरचना व उपकरणे तसेच बाहेरील संरचना मजबूत व सुरक्षित असाव्यात याची काळजी घेणे.

□□□

भाग - २. महाराष्ट्रातील शाळा सुरक्षित, संवेदनक्षम व शाश्वत असण्यासाठी सुरक्षित शनिवार सत्रे

१. सुरक्षित शनिवार चक्र (साप्ताहिक कृती)

शाळेमध्ये सुरक्षित शनिवार कृतीचे कार्यान्वयन

- १) सुरक्षित शनिवारी पाठ्येतर सत्रामध्ये मुले विविध कृतींच्या माध्यमातून आपत्तीची जोखीम कमी करणे. हवामानाला प्रतिसाद देणाऱ्या व शाश्वत उपाययोजना शिकतील.
- २) आपत्तीच्या जोखमीबाबत काय करावे आणि काय करू नये याबाबत शिक्षक सर्व विद्यार्थ्यांशी विविध कृतींच्या माध्यमातून चर्चा करतील.
- ३) विविध प्रकारच्या जोखमी आणि त्यावरील उपाय व त्यातील धोक्यांबाबत मुलांना माहिती देण्यात येईल.
- ४) शाळेतील मुलांमध्ये आपत्ती व्यवस्थापन बाबतीत क्षमता बांधणी व कौशल्य वृद्धीवर सगळ्यात जास्त जोर देण्यात येईल. त्यासोबतच आपत्ती थांबवण्याच्या पद्धती व त्यांच्याशी संबंधित अभ्यासाचे नियमित प्रात्यक्षिक घेण्यात येईल.
- ५) सुरक्षित, संवेदनक्षम व शाश्वत शाळा कार्यक्रमाच्या अंतर्गत सुरक्षित शाळा व समाजाची निर्मिती करून त्याद्वारे महाराष्ट्र अधिक सुरक्षित कसा करायचा याबाबत विद्यार्थी, शिक्षकांना प्रेरणा देण्याकडे विशेष लक्ष देण्यात येईल.

सुरक्षित, संवेदनक्षम व शाश्वत शाळा कृतीचे यशस्वी कार्यान्वयन होण्यात शिक्षकांना आवश्यक असे सर्व मुद्दे व माहिती या पुस्तिकेत देण्यात आली आहे. सुरक्षित शनिवारांचे वार्षिक वेळापत्रक हे 'सुरक्षित शनिवार चक्र' म्हणून या पुस्तिकेत देण्यात आले आहे. प्रत्येक शनिवारसाठी एक आपत्ती हे विषयसूत्र निर्धारित करण्यात आले आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या संदर्भात विविध आपत्ती प्रसंगाचा वेळ व हवामानाच्या आकृतिबंधाचा विचार करून तयार करण्यात आले आहे. याद्वारे प्रत्येक महिन्यातील शनिवारशी संबंधित जोखमीची रूपरेषा आखून देण्यात आली आहे.

सुरक्षित शनिवारचा एक भाग म्हणून विशिष्ट आपत्तीमध्ये काय करावे आणि करू नये याबाबत मुलांना माहिती देण्यात येईल. प्रत्येक शनिवारी त्या विशिष्ट आपत्तीशी संबंधित रंगीत तालीम किंवा कृती अभ्यासात सहभागी होऊन मुले आपत्तीबाबत आपल्या ज्ञानात भर टाकतील.

विविध प्रकारच्या जोखमी निर्धारित करून, समजून घेऊन त्यांच्याशी संबंधित एकूणच शालेय समुदायाच्या वर्तन व व्यवहारात दीर्घकालीन बदल घडवून आणण्याची क्षमता मुलांमध्ये निर्माण करण्याचे, महाराष्ट्र सुरक्षित, संवेदनक्षम व शाश्वत शाळा कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. मुले शाळेत सुरक्षित असणे एवढेच येथे अभिप्रेत नाहीत. घरून शाळेत जाताना आणि शाळेतून घरी जातानादेखील मुलांचे येणे. जाणे सुरक्षितच असले पाहिजे. आपत्ती जोखीम निर्धारित करून, समजून घेऊन त्यांच्याशी संबंधित आपले वर्तन व व्यवहार करण्याची प्रत्येक नागरिकाची क्षमता हीच सुरक्षित महाराष्ट्र निर्माण होण्याची मुख्य अट आहे. मुले ही भविष्यातील नागरिक आहेत. त्यामुळे शालेय वयातच अशी क्षमता विकसित झाली, तर बालपणापासून ते ज्येष्ठ वयापर्यंत उद्भवणाऱ्या प्रत्येक आपत्तीतील जोखीमीपासून ते सुरक्षित राहतील. त्यातूनच आपल्याला सुरक्षित महाराष्ट्राची बांधणी करता येईल. शिवाय शाळेत शिकलेली कौशल्ये मुले आपल्या कुटुंबातील अन्य व्यक्तींनादेखील शिकवतील. हे केल्याने त्यांचे कुटुंबीय देखील आपत्तीचा कसा सामना करायचा याची कौशल्ये शिकतील.

सुरक्षित शनिवार कृतीच्या अंतर्गत शालेय स्तरावर खालील कार्यवाही करण्यात येईल :

- शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गटातील शाळेतील नियुक्त शिक्षक हे सुरक्षित शनिवार कृतीतील विविध अभ्यासांचे नेतृत्व करतील.
- मीन राजू मंच, शालेय विद्यार्थ्यांचे मंत्रिमंडळ इत्यादी अशा शाळेतील मुलांच्या उपक्रमांच्या सक्रिय सहभागातून शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समितीचे गठन करण्यात येईल.
- शाळेतील मुलांमध्ये विविध प्रकारच्या धोक्याचे वेध घेणारी कौशल्ये विकसित करण्याचे प्रशिक्षण देण्यात येईल.
- धोक्यांचा अंदाज घेऊन, विविध जोखमी निर्धारित केल्यावर शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजना तयार करण्यात येईल.
- शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजना, निर्धारित धोके व जोखीम कमी करण्याच्या उपाययोजनांच्या बाबत शालेय व्यवस्थापन समिती व शालेय प्रशासकीय सभांमध्ये चर्चा करण्यात येईल.
- शाळेतील विद्यार्थी, शिक्षक, पालक आणि शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गट/शालेय व्यवस्थापन समितीच्या सभासदांचे उन्मुखीकरण (orientation) करण्यात येईल.
- शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गटातील, उपसमित्यांच्या सोबतच प्रत्येक वर्गासाठी बाल प्रेरकांची निवड करून त्यांना प्रशिक्षित करण्यात येईल.
- योजनेच्या पहिल्या वर्षात राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेने तयार केलेल्या शनिवारच्या वार्षिक वेळापत्रकानुसार नियुक्त शिक्षकांच्या साहाय्याने प्रत्येक शनिवारी विशिष्ट कृती करण्यात येईल.

त्यानंतरच्या वर्षामध्ये शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समिती संपूर्ण शालेय समुदायाशी सल्ला मसलत करून स्वतःचे वेळापत्रक विकसित करेल.

- विद्यार्थ्यांना दिलेले प्रशिक्षण, ज्ञानवृद्धी व विकसित केलेल्या कौशल्यांचा संपूर्ण वर्षभर सातत्याने अभ्यास करण्यात येईल.

सुरक्षित शनिवार कृती अंमलबजावणी करण्यासाठी सूचना

- १) विविध प्रकारचे धोके ओळखून आणि त्यापासून स्वतःला सुरक्षित ठेवण्याची क्षमता, ज्ञान व आत्मविश्वास शालेय मुलांमध्ये विकसित करून, कोणत्याही प्रकारच्या आपत्तीला प्रतिसाद देण्यास ते सक्षम असल्याची खातरजमा करणे हे सुरक्षित शनिवार कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे.
- २) बाल सुलभकर्त्यांच्या माध्यमातून अन्य सर्व मुलांना ज्ञान व कौशल्ये हस्तांतरित करण्याची पद्धत अन्य अध्यापन पद्धतीप्रमाणे प्रभावी आहे. त्यामुळे माध्यमिक व त्यावरील स्तरातील सुलभकर्त्यांचे प्रशिक्षण गरजेचे आहे.
- ३) वेळापत्रकात विहित केलेल्या कृतीनुसार प्रत्येक सुरक्षित शनिवारच्या एक दिवस अगोदर नियुक्त संपर्क शिक्षक हे बालक सुलभकर्त्यांच्यासह योजना तयार करतील.
- ४) शाळेने निर्धारित शनिवारी सुरक्षित शनिवार उपक्रमांचे आयोजन करणे अनिवार्य असेल.
- ५) एखाद्या महिन्यातील पाचव्या शनिवारी त्या महिन्यातील स्थानिक सण व उत्सवाबाबत शास्त्रीय ज्ञानासोबत आरोग्याशी संबंधित विषय व पद्धतींची माहिती मुलांना दिली जाईल.
- ६) प्रत्येक शाळेत वर्षातील जुलै महिन्यातील पहिला पंधरवडा (१ ते १५ जुलै) हा शालेय सुरक्षितता पंधरवडा म्हणून व १३ ऑक्टोबर या आंतरराष्ट्रीय आपत्ती निवारण दिवसाशी समन्वय साधून शालेय सुरक्षितता दिन साजरा करण्यात येईल. शालेय सुरक्षितता पंधरवड्यात (उदा. दुष्काळ, साथीचेरोग, आरोग्य व स्वच्छता यासह) त्या विभागाला भेडसावणाऱ्या सर्व आपत्तीबाबत उपक्रमांचा समावेश असेल.
- ७) आठवड्यातील विहित कृतींचे स्थानिक स्तरावरील विशिष्ट परिस्थिती लक्षात घेऊन सत्रांच्या आयोजनामध्ये बदल करता येतील.
- ८) दीर्घकालीन शालेय सुट्टीच्या कालावधीत शालेय सुरक्षिततेशी संबंधित विषयांचा सराव व चर्चा करण्यासाठी मुलांना त्याबाबतचा गृहपाठ नेमून द्यावा. तसेच शालेय सुट्ट्यांच्या कालावधीत प्रत्येक शनिवारपूर्वी वाचन साहित्य व दृकश्राव्य संसाधनांचा पर्यायदेखील शाळांना निवडता येईल.

महिना		सुरक्षित शनिवार कृती
जून	पहिला शनिवार	शालेय संपर्क शिक्षकांची निवड
	दुसरा शनिवार	शालेय व्यवस्थापन समितीची जबाबदारी जाणीव
	तिसरा शनिवार	आपत्ती व्यवस्थापन चमूची बांधणी
	चौथा शनिवार	वीज कोसळल्यास काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
जुलै	पाचवा शनिवार	शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेच्या घटकांचा परिचय
	सहावा शनिवार	पूर आल्यास काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
	सातवा शनिवार	दरड कोसळल्यास काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
	आठवा शनिवार	ढगफुटी झाल्यास काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
ऑगस्ट	नववा शनिवार	शालेय व कौटुंबिक स्तरावर धोक्यांचा वेध घेण्याचा अभ्यास
	दहावा शनिवार	शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेचे विकसन
	अकरावा शनिवार	अतिवृष्टी असल्यास काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
	बारावा शनिवार	बुडत असल्यास काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
सप्टेंबर	तेरावा शनिवार	चक्रीवादळ बाबत काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
	चौदावा शनिवार	शाळेतील रचनात्मक व गैर-रचनात्मक सुरक्षिततेचे मानचित्रण
	पंधरावा शनिवार	शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेस अंतिम स्वरूप देणे
	सोळावा शनिवार	शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेस अंतिम स्वरूप देणे
ऑक्टोबर	सतरावा शनिवार	दुष्काळ व दुष्काळ सदृश परिस्थिती बाबत जागरूकता
	आठरावा शनिवार	रस्ते सुरक्षिततेबाबत जागरूकता
	एकोणिसावा शनिवार	मोठा जमाव जमून चेंगराचेंगरी झाल्यास काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
	विसावा शनिवार	आगीपासून सुरक्षिततेवरील रंगीत तालमीद्वारे काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
नोव्हेंबर	एकविसावा शनिवार	होडी उलटल्यास काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
	बाविसावा शनिवार	गारपीटी बाबत जागरूकता
	तेविसावा शनिवार	रस्ते सुरक्षितते बाबत जागरूकता
	चोविसावा शनिवार	सर्प व अन्य विषारी सरपटणाऱ्या प्राण्यांनी दंश केल्यास प्रथमोपचार प्रशिक्षण

महिना		सुरक्षित शनिवार कृती
डिसेंबर	पंचविसावा शनिवार	थंडीची लाट व प्रतिकूल हवामानाबाबत जागरूकता
	सव्विसावा शनिवार	त्सुनामी बाबत जागरूकता
	सत्ताविसावा शनिवार	प्रथमोपचार प्रशिक्षण
	अठ्ठाविसावा शनिवार	हात धुण्याबाबत जागरूकता
जानेवारी	एकोणतिसावा शनिवार	भूकंपाबाबत जागरूकता
	तिसावा शनिवार	भूकंपाच्या दरम्यान सुटकेची रंगीत तालीम
	एकतिसावा शनिवार	सुरक्षित व असुरक्षित स्पर्शाबाबत जागरूकता
	बत्तीसावा शनिवार	स्वच्छतेबाबत जागरूकता
फेब्रुवारी	तेहतीसावा शनिवार	उष्णतेच्या लाटेत काय करावे व करू नये याबाबत जागरूकता
	चौतिसावा शनिवार	उष्णतेशी संबंधित आजारांवर प्रथमोपचार, हृदय पुनर्चेतन (CPR) प्रशिक्षण
	पस्तिसावा शनिवार	हवामान बदलाबाबत जागरूकता
	छत्तीसावा शनिवार	प्लास्टिक कचरा आणि प्रदूषण यावरील जागरूकता
मार्च	सदोतीसावा शनिवार	जैविक आपत्ती बाबत जागरूकता सत्रे पोषक आहाराबाबत जागरूकता सत्रे
	अडोतिसावा शनिवार	दुष्काळ व दुष्काळ सदृश परिस्थितीत जागरूकता निर्माण करणे
	एकोणचाळीसावा शनिवार	शाळेतील रचनात्मक व गैर-रचनात्मक सुरक्षितता उपक्रम
	चाळीसावा शनिवार	रासायनिक आणीबाणी बाबत जागरूकता
एप्रिल	एकूचेचाळीसावा शनिवार	वनातील वणव्यांच्या बाबत जागरूकता
	बेचाळीसावा शनिवार	आपत्योत्तर ताणाचे व्यवस्थापन करण्याबाबत जागरूकता
	त्रेचाळीसावा शनिवार	हवामान बदल व उष्णतेच्या लाटेबाबत जागरूकता
	चौवेचाळीसावा शनिवार	शालेय आपत्ती व्यवस्थापन चमूचे उन्मुखीकरण
मे	पंचेचाळीसावा शनिवार	सुरक्षित व असुरक्षित स्पर्शाबाबत जागरूकता
	सेहेचाळीसावा शनिवार	शालेय मुलांच्या रहिवासातील (धोक्याचे प्रकार, पूरप्रवण भाग, भूस्खलन) धोक्यांचा वेध घेणारा कृती अभ्यास
	सत्तेचाळीसावा शनिवार	प्रथमोपचाराबाबत जागरूकता
	अठ्ठेचाळीसावा शनिवार	रस्ते सुरक्षितते बाबत जागरूकता

महिना		सुरक्षित शनिवार कृती
महिन्यातील पाचव्या शनिवारी	एकोणपन्नासावा शनिवार	शालेय मुलांच्या रहिवासातील (धोक्याचे प्रकार, पूरप्रवण भाग, भूस्खलन)
	एककावानाव्या शनिवार	धोक्यांचा वेध घेणारा कृती अभ्यास
	बावनावा शनिवार	आगी पासून सुरक्षिततेची रंगीत तालीम
		अन्य नैसर्गिक आपत्तीमध्ये सुटकेची रंगीत तालीम

शाळेच्या स्तरनिहाय सुरक्षित शनिवार/सत्र

आपत्ती व्यवस्थापन व तयारीवर लक्ष केंद्रित करून साप्ताहिक उपक्रमांच्या मालिकेतून शाळांच्या सुरक्षिततेत वाढ करण्यासाठी सुरक्षित शनिवार कार्यक्रमाची संरचना केली आहे. विविध धोके आणि त्यावरील सुरक्षितता उपाययोजनांबाबत मुलांना शिक्षित करण्यासाठी प्रत्येक शनिवारी वेगवेगळ्या उपक्रमांचे आयोजन केले जाईल.

पायाभूत स्तरावरील शाळांमधील सुरक्षित शनिवार कृती (इयत्ता पहिली व दुसरी, वय ३ ते ६ वर्षे)
सगळ्यात लहान विद्यार्थ्यांमध्ये सुरक्षिततेच्या संकल्पना रुजवण्यासाठी सुरक्षित शनिवार उपक्रमांत साध्या सोप्या पद्धतीचा अवलंब करण्यात येईल. चक्रीवादळे, पूर, भूस्खलन अशा विविध संकटांची चित्रात्मक दृश्ये दाखविण्यासारख्या कृती असतील. या धोक्यांशी संबंधित काही प्रसंग किंवा घटना स्थानिक स्तरावर घडल्या असतील, तर अशी चित्रे पाहून खऱ्याखऱ्या जगात काय घडले आहे याची छोट्या मुलांना कल्पना देऊन त्यांच्याशी चर्चा करता येऊ शकेल. अशा प्रसंगी काय करावे आणि काय करू नये याबाबत छोट्या मुलांना सहज समजेल अशा भाषेत शिक्षकांनी उपाययोजनांवर चर्चा करावी.

पायाभूत स्तरावरील शाळांमधील सुरक्षित शनिवार कृती पातळी (इयत्ता पहिली व दुसरी, वय ३ ते ६ वर्षे)

- **मूलभूत/चित्राद्वारे सादरीकरण** : चक्रीवादळे, पूर, भूस्खलन अशासारखे धोके समजावून सांगण्यासाठी दृश्यात्मक साधने.
- **चर्चेचे विषय**: स्थानिक स्तरावरील घटना आणि मूलभूत सुरक्षितताविषयक संवाद.

पूर्वतयारी स्तरावरील शाळांमध्ये सुरक्षित शनिवार कृती (इयत्ता तिसरी ते पाचवी वय ८ ते ११ वर्षे)
या गटातील विद्यार्थ्यांना धोक्यांच्या बाबत अधिक तपशीलवार माहिती देणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ चक्रीवादळ, पूर व अन्य नैसर्गिक आपत्त्यांच्या विविध प्रकारांबाबत ते अभ्यास करतात. चर्चेमध्ये स्थानिक स्तरावरील घटना व अशा प्रसंगांचे समुदायावर झालेले परिणाम समाविष्ट करता येतात. या धोक्यांची कारणे व परिणाम समजून घेण्यावर कृतीत भर देऊन भविष्यात असे प्रसंग कसे टाळता येतील यावर

विचार करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रवृत्त केले जाते. सुरक्षिततेचे उपाय आणि त्यासाठीच्या तयारीचे महत्त्व हे या अभ्यासक्रमाचे महत्त्वाचे घटक आहेत.

पूर्वतयारी स्तरावरील कृती पातळी (इयत्ता तिसरी ते पाचवी वय ८ ते ११ वर्षे)

- तपशीलवार माहिती : नैसर्गिक आपत्तींच्या मूळ प्रकारांचा अभ्यास करणे.
- स्थानिक घटना : प्रत्यक्ष जीवनात घडलेली उदाहरणे व त्यांच्या प्रभावाची चर्चा करणे.
- सुरक्षितता उपाय : असे प्रसंग प्रतिबंधित करून कसे सुरक्षित राहावे हे समजून घेणे.

१) पूर्व माध्यमिक शाळांमध्ये सुरक्षित शनिवार कृती (इयत्ता सहावी ते आठवी वय ११ ते १४ वर्षे)

या स्तरावर विद्यार्थी आपत्तींमागील विज्ञान समजून घेऊन अधिक खोलवर अभ्यास करतात. या टप्प्यावर भूस्खलन आणि पूरासारख्या आपत्ती जन्माला घालणारे नैसर्गिक धोके आणि पर्यावरणीय घटक माहित करून घेतात. चर्चेला अधिक विश्लेषणात्मक स्वरूप असते, ज्यात कारणे, परिणाम आणि प्रतिबंधात्मक उपायांवर लक्ष केंद्रित केले जाते. विद्यार्थ्यांना धोक्यांचा शोध घेणे आणि आपत्ती व्यवस्थापन पथकांची निर्मिती यांसारख्या प्रत्यक्ष कृतींमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहन दिले जाते, त्यातून आपले ज्ञान प्रत्यक्षात वापरता येते. विद्यार्थ्यांमधील परस्पर शिक्षणालाही प्रोत्साहन दिले जाते, जेणेकरून ते एकमेकांशी माहिती आणि सुरक्षिततेचे उपाय सामाईक करू शकतील.

पूर्वमाध्यमिक स्तर (इयत्ता सहावी ते आठवी, वय वर्ष ११ ते १४ वर्षे)

- सखोल विश्लेषण : आपत्तीस कारणीभूत विविध घटकांचा अभ्यास करणे.
 - प्रात्यक्षिक अभ्यास : धोक्याचा वेध आणि आपत्ती व्यवस्थापन चमूच्या गठनात सहभाग.
 - समवयस्क विद्यार्थ्यांना शिक्षण : वर्गमित्रांच्या सोबत ज्ञान व माहिती देवाणघेवाण करणे .
- २) माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांसाठी सुरक्षित शनिवार कृती (इयत्ता नववी ते बारावी वय १४ ते १८ वर्षे)

विद्यार्थ्यांसाठी सर्वसमावेशक आणि तपशीलवार उपक्रमांची रचना करण्यात आली आहे. नैसर्गिक आपत्तींच्या शास्त्रीय, पर्यावरणीय आणि पायाभूत सुविधांविषयक पैलूंचा समावेश आहे. मानवी जीवन, पायाभूत सुविधा आणि पर्यावरणावर झालेल्या व्यापक आघातांची विद्यार्थी चर्चा करतात. शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेचे विकसन, प्रथमोपचाराचे प्रशिक्षण आणि त्याच्या रंगीत तालमीत त्यांना सहभागी करून घेतले जाते. आणीबाणीच्या प्रसंगी परिणामकारक कार्यवाही करण्यासाठी ज्ञान व कौशल्य विकसित करून विद्यार्थ्यांना सुसज्ज करणे आणि सामुदायिक स्तरावर आपत्ती व्यवस्थापन व त्यासाठी तयार राहण्याचे महत्त्व समजून घेणे हे सदर उपक्रमांचे उद्दिष्ट आहे.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावरील कृती पातळी (इयत्ता नववी ते बारावी वय १४ ते १८ वर्षे)

- तपशीलवार अध्ययन : आपत्तीच्या शास्त्रीय, पर्यावरणीय व पायाभूत सुविधांविषयक पैलूंचा समावेश.
- रंगीत तालीम आणि प्रशिक्षण : प्रथमोपचार प्रशिक्षण देणे आणि आपत्ती व्यवस्थापन योजनांचे विकसन.
- सामुदायिक तयारी : शालेय आणि समुदायात आपत्ती व्यवस्थापनाची समज आणि महत्त्व लक्षात आणून देणे.

सदर कृती वयानुसार असण्यासाठी अनुकूल असून प्रत्येक स्तरावर विद्यार्थ्यांना सुरक्षितता आणि आपत्ती व्यवस्थापन हा विषय सुलभपणे, शैक्षणिक पद्धतीने समजून घेता येईल असा प्रयत्न केला आहे.

शाळांसाठी तपशीलवार सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती

महिना - जून

१) पहिला शनिवार सत्र/कृती : शालेय संपर्क शिक्षक म्हणून शिक्षकांची निवड

शाळेचे प्राचार्य किंवा मुख्याध्यापकांच्या देखरेखीखाली शाळा संपर्क शिक्षक म्हणून शिक्षकांची निवड करावी. शाळेतील एक शिक्षक निर्धारित करून शालेय सुरक्षिततेबाबत त्यांना प्रशिक्षित करण्यात येईल. सर्व कार्यक्रमाचे सुलभपणे संचालन होण्याची खबरदारी मुख्याध्यापकांनी घेणे आवश्यक आहे.

□ शाळा संपर्क शिक्षकाच्या जबाबदाऱ्या खालीलप्रमाणे असतील :

- १) शालेय व्यवस्थापन समितीची कर्तव्य व जबाबदारीची बांधणी करणे.
- २) विद्यार्थ्यांसह शाळेतील धोक्यांचा शोध घेणे आणि धोक्यांचे मानचित्रण करणे.
- ३) शाळेची आपत्ती व्यवस्थापन योजना तयार करणे.
- ४) विद्यार्थी सुलभकर्त्यांची निवड व निवडलेल्या विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षण.
- ५) शाळा आपत्ती व्यवस्थापन चमू/कार्यगटांचे गठन करणे.
- ६) वार्षिक वेळापत्रकानुसार सर्व सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती आयोजित करणे.
- ७) विद्यार्थ्यांना दिलेले ज्ञान आणि विकसित केलेल्या कौशल्यांचा नियमित सराव होईल याची खातरजमा करणे.

२) दुसरा शनिवार सत्र/कृती : शालेय व्यवस्थापन समितीचे कर्तव्य व जबाबदारी

- शालेय व्यवस्थापन समितीचे गठन करण्याची प्रक्रिया :

शाळेतील व्यवस्थापन समितीचे कार्य म्हणजे शाळा ही विद्यार्थ्यांसाठी आणि शिक्षकांसाठी

नेहमीच सुरक्षित राहिल याची खात्री करणे. यामध्ये शाळेच्या आत, बाहेर आणि मध्यान्ह भोजन क्षेत्रात शोधलेल्या सर्व धोक्यांचे प्रमाण कमी करणे. हे शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समितीचे कार्य असेल. त्यामुळे ही कृती प्रत्यक्षात येण्यासाठी शालेय समुदाय, शालेय मंत्रिमंडळ, मीना राजू मंच, आणि शाळा व्यवस्थापन समितीचे सभासद मिळून शाळेची आपत्ती व्यवस्थापन समिती स्थापित करावे.

- १) मीना राजू मंच, शालेय विद्यार्थ्यांचे मंत्रिमंडळ, पर्यावरण क्लब (हरित सेना), इत्यादी शाळेतील गटांच्या सक्रीय सहभागातून शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गट गठन करावे.
- २) शालेय व्यवस्थापनाचे सभासद, शाळा संपर्क शिक्षक, तसेच प्रत्येक वर्गातील विद्यार्थी प्रतिनिधी व पालक यांचा शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गटात समावेश असेल.
- ३) शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गटात कमीत कमी १२-१३ सभासद असावेत.
- ४) शाळेची आणि शाळेच्या आवारातील इतर इमारती विद्यार्थ्यांसाठी सुरक्षित आहेत याची खात्री करण्यासाठी, गटाने शाळेच्या आत आपत्ती धोका ओळखण्याची/शोधण्याची कृती (हजार हंट) करावी. शाळेच्या मुख्याध्यापक/प्राचार्यांनी शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गटाच्या सभासदांना त्यांच्या जबाबदाऱ्यांची जाणीव करून द्यावी व गटाच्या मासिक सभा नियमितपणे घ्याव्यात.
- ५) शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गट गठीत झाल्यावर शालेय आपत्ती व्यवस्थापन चमू/कार्यगट देखील गठीत करावेत. तिसरा सुरक्षित शनिवार कृतीचा यासाठी संदर्भ घ्यावा. कर्तव्य व जबाबदारीची जाणीवेसंदर्भात सदस्याचे प्रबोधन करावे.

३) तिसरा शनिवार सत्र/कृती : आपत्ती व्यवस्थापन गटाची/चमूची स्थापना :

शाळा आपत्ती व्यवस्थापन गटांतर्गत कार्य पथकांची स्थापना करताना प्रथमोपचार, शोध व बचाव कार्य, त्वरित इशारा देणे, जनजागृती व क्षमता वृद्धी आणि सुरक्षित स्थलांतर यांसारख्या महत्त्वाच्या कार्यक्षेत्रांची निवड केली जाते. राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाने राष्ट्रीय शालेय आपत्ती व्यवस्थापन रूपरेषित केल्यानुसार आणीबाणीच्या प्रसंगी समन्वित व कार्यक्षम प्रतिसाद देण्यासाठी प्रत्येक गटात प्रशिक्षित शिक्षक, कर्मचारी आणि विद्यार्थ्यांचा समावेश केलेला असावा.

पथकांची स्थापना करताना पुढील बाबी विचारात घ्याव्यात :

- १) शालेय आपत्ती व्यवस्थापन चमूचे गठन.
- २) चमूचे गठन करतेवेळी शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गटातील विद्यार्थ्यांचा व विद्यार्थी सुलभकर्त्यांचा गट निवडण्यात यावा.
- ३) चांगले संवाद कौशल्य असलेल्या विद्यार्थ्यांचा पथकात समावेश करावा.

- ४) इतर विद्यार्थ्यांनीही आपत्ती व्यवस्थापन पथकांच्या निवडीत सक्रिय सहभाग घ्यावा.
- ५) शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गटात मुलांचे मंत्रिमंडळ आणि मीना राजू मंचातील विद्यार्थी समाविष्ट असावेत. विद्यार्थिनींना सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
- ६) शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गटाने समवयस्क शिक्षणाच्या पद्धतीने विविध आपत्ती धोके व सुरक्षिततेबाबत माहिती पसरवावी.
- ७) कार्यपथकांच्या तपशीलवार भूमिका व जबाबदाऱ्या समजून घेण्यासाठी कृपया परिशिष्ट ३.४.१ व ३.४.२ चा संदर्भ घ्यावा.

४) चौथा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : वीज पडल्यास काय करावे आणि करू नये याबाबत जागरूकता

वादळाच्या वेळी विजांचा कडकडाट होणे ही एक नैसर्गिक घटना आहे, ज्यात ढगांच्या आत, दोन ढगांमध्ये किंवा ढग आणि जमिनीदरम्यान अचानक आणि तीव्र विद्युत विसर्जन होते. या विसर्जनामुळे प्रकाशझोत निर्माण होऊन त्यासह गडगडाट होतो. भारतात विजेमुळे दरवर्षी अनेक अपघात होतात आणि मोठ्या प्रमाणावर जीवितहानी व जखमी होण्याच्या घटना घडतात.

टप्पे	काय करावे	काय करू नये
विजेच्या कोसळण्याच्या आधी	<ul style="list-style-type: none"> ● घरावर कोसळू शकणारी झाडे कापून टाका किंवा छाटून घ्या. ● '३०-३० नियम' पाळा-विजेचा प्रकाश दिसल्यावर ३० पर्यंत मोजा. ३० च्या आत गडगडाट झाला, तर लगेच घरात जा. शेवटच्या गडगडाटानंतर किमान ३० मिनिटे बाहेरच्या सर्व हालचाली थांबवा. ● विद्युत उपकरणांचे नुकसान टाळण्यासाठी घरातील अर्थींग व्यवस्थित ठेवावी. 	

टप्पे	काय करावे	काय करू नये
	घर, उपकरणे आणि इलेक्ट्रॉनिक साधनांचे संरक्षण करण्यासाठी सर्ज प्रोटेक्टर, लाइटनिंग रॉड किंवा विजेची सुरक्षा व्यवस्थेचा विचार करावा.	
विज कोसळण्याच्या दरम्यान (अ) जर घरात असाल तर	<ul style="list-style-type: none"> गडगडाट होण्यापूर्वी सर्व विद्युत उपकरणांचे प्लग काढा. वायर जोडलेले टेलिफोन, चार्जर, इलेक्ट्रिकल उपकरणे वापरू नका. खिडक्या, दरवाजे यांच्यापासून दूर राहा; गॅलरी, ओसरीवर थांबू नका. 	<ul style="list-style-type: none"> धातूचे पाईप्स, नळ, वॉशिंग मशीनसारख्या धातूच्या वस्तूंना स्पर्श करू नका. वाहते पाणी वापरू नका.
(ब) जर बाहेर असाल तर	<ul style="list-style-type: none"> शक्य तितक्या लवकर घरात किंवा सुरक्षित इमारतीत प्रवेश करा. पत्र्याच्या छतांखाली किंवा धातूच्या पत्र्यांखाली थांबू नका. मोकळ्या मैदानात अथवा इमारती बाहेर असाल, तर दोन्ही हातांनी कान झाकून बसकण मारून बसा. सुरक्षित इमारतीचा आसरा घ्या. वाहनात (कार/बस/छप्पर असलेली गाडी) असाल तर त्यातच सुरक्षित थांबा. तलाव, स्विमिंग पूल, नदी यांसारख्या जलाशयांतून लगेच बाहेर पडा. गर्दीत एकत्र उभे राहू नका; दूर दूर उभे राहा. धातूची उपकरणे वापरू नका; वीज आणि टेलिफोनच्या तारांपासून दूर रहा. 	<ul style="list-style-type: none"> जमिनीवर झोपू नका किंवा हात टेकवू नका. झाडाखाली किंवा झाडाजवळ आसरा घेऊ नका. जलाशयांच्या जवळ जाऊ नका. टेकड्या, मोकळी मैदाने आणि समुद्रकिनारे टाळा. उंच इमारतीजवळ आसरा घेऊ नका. अनवाणी पायांनी जमिनीवर उभे राहू नका.
विजेच्या नंतर	<ul style="list-style-type: none"> पडलेल्या विजेच्या तारा व झाडांपासून सावध राहा आणि त्वरित प्रशासनाला माहिती द्या. 	

वेगवेगळ्या इयत्ता गटांच्या सोबत वीज पडल्यास काय करावे आणि करू नये याबाबत जागरूकता सुरक्षित - शनिवारची कृती

अ. क्र	पायाभूत इयत्ता पहिली दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	वीज पडण्याचे चित्राद्वारे सादरीकरण	वीज पडण्याच्या प्रसंगांची मुलांशी चर्चा करा.	वीज पडण्याच्या कारणांची आणि जीवित व पशुधनावर होणाऱ्या आघातांची माहिती विद्यार्थ्यांना द्या.	वीज पडण्याच्या कारणांची व जीवित व पशुधनावर होणाऱ्या आघातांची माहिती विद्यार्थ्यांना द्या.
२)		गावात आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या वीज पडण्याच्या प्रसंगांची मुलांशी चर्चा करा किंवा अलीकडील काळात अशा घडलेल्या प्रसंगांची उदाहरणे द्या.	अलीकडील काळात वीज पडलेल्या प्रसंगांची उदाहरणे द्या. वीज नेमकी कशी तयार होते आणि कशी पडते? या संदर्भात विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा. त्याने काय नुकसान होते आणि विजेच्या धक्क्यापासून स्वतःचा बचाव कसा करावा हे समजावून सांगावे.	अलीकडील काळात वीज पडलेल्या प्रसंगांची उदाहरणे द्या. वीज नेमकी कशी तयार होते आणि कशी पडते? याची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा. त्याने काय नुकसान होते आणि विजेच्या धक्क्यापासून स्वतःचा बचाव कसा करावा हे समजावून सांगावे.
३)			वीज पडताना मुले कशी सुरक्षित राहतील याची विद्यार्थ्यांशी चर्चा आणि प्रात्यक्षिके करावीत.	वीज पडताना मुले कशी सुरक्षित राहतील याची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी. विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या कुटुंबापर्यंत आणि समुदायापर्यंत वीज पडण्याच्या धोक्यापासून कसे सुरक्षित राहावे

अ. क्र	पायाभूत इयत्ता पहिली दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
				याबाबतची जाणीव जागृती करावी. याबाबत मार्गदर्शन करावे.
४)	वीज पडत असताना काय करावे व काय करू नये याची चर्चा करावी.			

महिना जुलै -

५) पाचवा शनिवार सत्र/कृती : शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेच्या घटकांचा परिचय

विविध धोक्यांपासून शैक्षणिक संस्थांच्या सुरक्षितता व संवेदनक्षमतेची खातरजमा करण्यासाठी शालेय आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा विकसित करणे हे महत्त्वाचे पाऊल आहे. शालेय आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा हे शालेय व्यवस्थापन समितीचे महत्त्वाचे कार्य आहे. शाळेमध्ये उद्भवणाऱ्या संभाव्य जोखमींचे मूल्यमापन करून त्यांचा सामना करण्यासाठी कृती नियोजन करण्याची जबाबदारी आहे. यामध्ये शाळेच्या परिसरात आणि आजूबाजूच्या भागात असलेले धोके व कमकुवतता ओळखण्यासाठी सखोल धोका ओळख व जोखीम मूल्यांकन प्रक्रिया राबविणे समाविष्ट आहे.

मूल्यामापनाचा आधार घेऊन शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गटाने, धोका निर्धारण नीती तयार करावी. यामध्ये भूकंपामध्ये टिकून राहण्यासाठी इमारतींचे नूतनीकरण, संरचनात्मक आणि जड उपकरणे स्थापित करणे, नियमित सुरक्षितता, कवायती यांसारख्या बिगर संरचनात्मक उपाययोजना समाविष्ट असतील. आणीबाणीच्या परिस्थितीत कर्मचाऱ्यांची आणि विद्यार्थ्यांची जबाबदारी आणि भूमिका स्पष्ट केलेली असून या योजनेत संवाद आणि संकटकालीन प्रक्रिया तपशीलवार स्थापित करण्यात आल्या आहेत. नियमित प्रशिक्षण सत्रे आणि रंगीत तालमी हे एकीकृत घटक असून त्यामुळे संपूर्ण शालेय समुदाय कायम सावध राहून संभाव्य आपत्तीला परिणामकारक प्रतिसाद देण्यासाठी तयार असतील.

त्यामुळे शाळा संपर्क शिक्षक, प्राचार्यांच्या सोबत शालेय आपत्ती व्यवस्थापन समिती व कार्यगटांचे शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेबाबत गट तयार करण्यासाठी पावले उचलणे आवश्यक आहे. शाळा संपर्क शिक्षकांचे शालेय सुरक्षिततेवर तपशीलवार प्रशिक्षण झालेले असणे अपेक्षित आहे. या आठवड्यातील उपक्रमात पुढील किमान मुद्द्यांचा समावेश असणे आवश्यक आहे. सविस्तर शाळा. आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्यासाठी मार्गदर्शन व नमुना पाहण्यासाठी कृपया विभाग ४.२ आणि परिशिष्ट ३ पाहा.

- १) शाळा आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा हा एक महत्त्वाचा दस्तऐवज आहे. जो ओळखलेल्या धोक्यांना कमी करण्यासाठीचे नियोजन स्पष्ट करतो.
- २) शाळा आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्यात ओळखलेले धोके आणि जोखमींवर उपाययोजना सुचवून त्या अमलात आणण्यासाठी आवश्यक पावले उचलण्याचे नियोजन असावे.
- ३) आराखड्यात प्रत्येक संबंधित घटकांसाठी आवश्यक शिफारशींची अंमलबजावणी कोणत्या कालावधीत करायची हेही निश्चित केले पाहिजे.

शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेत खालील योजना असणे आवश्यक आहे.

- १) अल्पकालीन संरचनात्मक व असंरचनात्मक कार्ये
 - २) दीर्घकालीन संरचनात्मक व असंरचनात्मक कार्ये
 - ३) विद्यार्थी व शिक्षकांसाठी क्षमता बांधणी योजना
 - ४) जनजागृती आणि कौशल्य विकासासाठीचा आराखडा
 - ५) रंगीत तालीम वार्षिक दिनदर्शिकेचे नियोजन (यामध्ये सर्व सुरक्षित शनिवार उपक्रम असतील)
 - ६) शालेय आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्याच्या अंमलबजावणीसाठी कालबद्ध कार्यक्रम निश्चित करणे.
- ६) सहावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : पुराबाबत जागरूकता व त्यामध्ये काय करावे व करू नये.

पूर ही वारंवार उद्भवणारी घटना असून त्यामुळे उपजीविका प्रणाली, संपत्ती, पायाभूत आणि सार्वजनिक सुविधांची तसेच जीवित हानी मोठ्या प्रमाणावर होते. भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या अनेक भागात पूर हे सर्वसामान्य आणि उत्पात घडवून आणणारी आपत्ती आहे.

राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाच्या म्हणण्यानुसार गेल्या दहा वर्षात राज्याच्या वीस पेक्षा जास्त जिल्ह्यातील २,३३,५९० हेक्टर जमीन पुरामुळे प्रभावित झाली आहे. मान्सूनच्या मोसमात कोसळणारा मुसळधार पाऊस, त्याचा निचरा होण्यासाठीची अपर्याप्त व्यवस्था आणि पाण्याच्या नैसर्गिक प्रवाहांवर झालेल्या अतिक्रमणांमुळे मुख्यतः पूर येतो. या पूराचा आघात बहुमुखी असून मानवी आणि पशुधनाच्या जीवितहानीपासून दीर्घकालीन आर्थिक नुकसान आणि जलजन्य आजारांमुळे आरोग्याला धोका निर्माण होतो.

अल्प कालावधीत होणारा मुसळधार पाऊस, नद्यांच्या व नाल्यांच्या मार्गावर अतिक्रमण, पाण्याचा निचरा करण्याची अपर्याप्त क्षमता पाण्याचे निस्सारण होणाऱ्या पायाभूत सुविधांच्या देखभालीच्या अभावामुळे शहरांमध्ये पूरस्थिती निर्माण होण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

पूर येण्यापूर्वी, आला असेल तेव्हा आणि येऊन गेल्यानंतर काय करावे आणि करू नये.

टप्पा	काय करावे	काय करू नये
पूर येण्यापूर्वी	<ul style="list-style-type: none"> पूरप्रवण क्षेत्रात घरांचे बांधकाम टाळावे. गरजेची उपकरणे जसे की, पाणी हिटर, आणि इलेक्ट्रिकल पॅनेल्स उंच ठेवा, जेणेकरून नुकसान कमी होईल. पुराचे पाणी घरात न येण्यासाठी सांडपाण्याच्या नाल्यांमध्ये 'चेक व्हॉल्व' बसवा, गळती थांबविण्यासाठी तळघरातील भिंती जलरोधक संयुगांनी लिंपाव्यात. आपल्या शहर/गावात येऊ शकणाऱ्या संभाव्य पुराबाबतची अद्ययावत माहिती करून घेण्यासाठी हवामान अंदाज आणि सामुदायिक इशान्याकडे लक्ष देऊन सावध असावे. स्थानिक प्राधिकरणाने पूराचा इशारा दिला असल्यास सर्वांना त्याची माहिती देऊन उंच जागेवरील वरील वस्तीमध्ये वास्तव्यास जावे. 	<ul style="list-style-type: none"> पुराच्या इशान्यांकडे दुर्लक्ष करू नका. त्याकडे गांभीर्याने बघा. पुरापासून योग्य अशी संरक्षण व्यवस्था नसणाऱ्या सखल भागातील इमारतीत वास्तव्य टाळावे. प्लॅस्टिक किंवा अन्य कोणताही कचरा निस्सारण वाहिनीत फेकल्यास पाण्याच्या प्रवाहासाठी तो अडथळा ठरू शकतो.

टप्पा	काय करावे	काय करू नये
	<ul style="list-style-type: none"> लहान मुलांचे वर्ग तळमजल्यावर भरवल्यास त्यांना प्राधान्याने बाहेर काढावे. 	
पुराच्या दरम्यान	<ul style="list-style-type: none"> मुख्य स्विच किंवा झडपांच्या ठिकाणी असणाऱ्या सुविधा बंद कराव्यात. अचानक पूराची शक्यता उद्भवल्यास उंच भागात त्वरित स्थलांतर करावे. विजेरी, प्रथमोपचार आणि महत्त्वाचे दस्तऐवज या अत्यावश्यक वस्तूंसह आपत्कालीन संच तयार ठेवावा. अद्ययावत माहिती व सूचनांसाठी स्थानिक आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी केंद्राशी जोडलेले राहा. अचानक पूर येऊ शकतो, याबाबत जागरूक राहा. अचानक पूराची शक्यता उद्भवल्यास उंच प्रदेशात त्वरित स्थलांतर करावे. त्याच्या सूचना मिळेपर्यंत थांबू नये. 	<ul style="list-style-type: none"> वाहत्या पाण्यातून चालू नये; सहा इंच जरी पाण्याची पातळी असली, तरी आपल्याला पाण्यात पाडण्यासाठी ती पुरेशी आहे. पूरप्रवण क्षेत्रातून वाहन चालवणे टाळावे. दोन फूट पाणी जरी असले तरी वाहन त्यात वाहून जाऊ शकते. आपण ओले असाल किंवा पाण्यात उभे असाल तेव्हा विजेवर चालणाऱ्या उपकरणांना स्पर्श करू नये. आपत्कालीन परिस्थितीमुळे आपल्याला पाण्यातून चालावे लागल्यास पाणी स्थिर असलेल्या भागातून चालत जावे. आपल्या पुढील मातीच्या मजबुतीचा अंदाज घेण्यासाठी काठीचा वापर करावा.
पूर आल्यानंतर	<ul style="list-style-type: none"> घरी केव्हा परतणे सुरक्षित आहे याबाबत अधिकृत माहितीवरच विश्वास ठेवा. घरात प्रवेश करण्यापूर्वी संरचनात्मक हानी झाली आहे किंवा कसे याची पाहणी करावी. संरक्षणात्मक कपड्यांचा वापर करावा. फुटलेल्या काचा आणि बाहेर आलेल्या तारांसारख्या संभाव्य धोक्यांपासून सावध असावे. अन्न आणि पाणी सेवन करण्यापूर्वी ते सुरक्षित असल्याची खातरजमा करावी. शंकास्पद असल्यास ते फेकून द्यावे. 	<ul style="list-style-type: none"> तपासणी केल्याशिवाय पुराच्या पाण्याशी संपर्क आलेली विद्युत उपकरणे वापरू नयेत. स्थिर पाणी, दुषित किंवा धोकादायक मलबा दडलेला असण्याची शक्यता असल्यामुळे त्यातून चालणे टाळावे. मुलांना पुराच्या पाण्यात किंवा त्याच्या आसपास खेळू देऊ नये.

वेगवेगळ्या इयत्ता गटांच्या सोबत सहावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती :
पुराबाबत जागरूकता आणि काय करावे व करू नये

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	पूर आणि पूरसदृश परिस्थितीचे चित्रात्मक सादरीकरण	पूर येण्याच्या मूळ कारणांची मुलांना माहिती देणे.	पूर येण्याच्या मूळ कारणांची आणि अचानक येणारे पूर, नागरी पूर इत्यादी प्रकारांची मुलांना माहिती देणे.	पूर येण्याच्या मूळ कारणांची आणि अचानक येणारे पूर, नागरी पूर इत्यादी प्रकारांची मुलांना माहिती देणे.
२)		गावात/आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या पुराच्या प्रसंगांची मुलांशी चर्चा करा.	गावात/आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या पुराच्या प्रसंगांची मुलांशी चर्चा करा.	गावात/आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या पुराच्या प्रसंगांची मुलांशी चर्चा करा.
३)			पूरामुळे शाळेच्या इमारतीत होणारे नुकसान, पूर कसे टाळता येतील आणि पूरात कसे सुरक्षित राहायचे याची विद्यार्थ्यांशी चर्चा व प्रात्यक्षिके करावी.	पूरामुळे शाळेच्या इमारतीतील पायाभूत सुविधांचे होणारे नुकसान, पूर कसे टाळता येतील आणि पूरात कसे सुरक्षित राहायचे याची विद्यार्थ्यांशी चर्चा व प्रात्यक्षिके करावी.
४)	पूरामध्ये काय करावे व करू नये याची चर्चा करावी.			

७) सातवा सुरक्षित शनिवार कृती/सत्र : भूस्खलनाबाबत जागरूकता व त्यामध्ये काय करावे व काय करू नये.

गुरुत्वाकर्षणामुळे खडक व माती यांचा ढिगान्यां खालच्या आणि बाहेरच्या बाजूला खचणे म्हणजे भूस्खलन. हे भूस्खलन अचानक किंवा धीम्या गतीने होऊ शकते. मुसळधार पाऊस, भूकंप, ज्वालामुखीचा उद्रेक किंवा बांधकाम आणि खाणकामासारख्या मानवी उद्योगांमुळे त्याला चालना मिळते. महाराष्ट्रातील पश्चिम घाटासह भारतातील मोठ्या भूभागाला प्रभावित करणारा भूस्खलन हा महत्त्वाचा धोका आहे. अवकाळी आणि मान्सूनच्या मोसमातील मुसळधार पावसामुळे पश्चिम घाट भूस्खलनप्रवण आहे. महाराष्ट्राचा सुमारे ३० टक्के भूभाग भूस्खलनप्रवण असून पश्चिम घाट आणि कोकण हे सर्वाधिक प्रभावित प्रदेश आहेत. रायगड जिल्ह्यातील इरशाळवाडी आणि पुणे जिल्ह्यातील माळीण येथे उद्भवलेल्या भूस्खलनाच्या आपत्तीमुळे ग्रामस्थ आणि त्यांची सगळी संपत्ती उद्ध्वस्त झाली होती.

भूस्खलन उद्भवण्याची कारणे खालीलप्रमाणे :

- १) भूकंप
 - २) मुसळधार पाऊस
 - ३) धक्के आणि कंपने
 - ४) नियोजनशून्य बांधकाम, जंगल तोड, इत्यादी
 - ५) वादळ
- भूस्खलनाचे संकेत ही महत्त्वाची लक्षणे आहेत, जी भूस्खलनाच्या घटनांचा अंदाज घेण्यासाठी आणि जोखीम मूल्यांकन करण्यासाठी मदत करतात. काही सर्वसामान्य खाणाखुणांमध्ये भूस्खलन होणार असलेल्या भूभागावर, रस्त्यांवर, इमारतीत किंवा त्या उतारावरच भेगा स्पष्टपणे दिसून येतात. फटी दिसून येतात. जमीन अस्थिर झाल्याचे हे दृश्य लक्षण आहे. त्याशिवाय झाडे तिरकी होणे व खांब वाकणे हे त्याखालील माती सरकत असल्याचे चिन्ह असते. पाण्याच्या प्रवाहात बदल जसे की, नद्या, नाल्यांमध्ये किंवा झऱ्यात वाढलेला गाळ, हे सूचित करू शकते की, मातीचा गाळ होऊन जमीन अस्थिर झाली आहे.. भूस्खलन होण्याच्या अगोदर तडे गेल्याचा किंवा गडगडाट झाल्यासारखा आवाज येतो तसेच पाण्याच्या प्रवाहाचा वेग अचानक वाढतो. भूस्खलन होण्यापूर्वीच त्या जोखमीचे मूल्यमापन करून प्रतिबंधात्मक उपाय कार्यान्वित करण्यासाठी भूगर्भशास्त्रज्ञ व स्थानिक प्राधिकरणे या लक्षणांचा उपयोग करून घेतात.

भूस्खलन बाबतीत काय करावे	भूस्खलन बाबतीत काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● सावध आणि शांत राहा. ● हवामान केंद्रातून आलेल्या अतिवृष्टीच्या इशान्यांकडे लक्ष द्या. ● शाळा पूरप्रवण किंवा भूस्खलन प्रवण क्षेत्राच्या लगत असल्यास परिस्थितीचे बारकाईने निरीक्षण करा. ● शाळेची इमारत भूस्खलन होण्याच्या किंवा प्रवाही दऱ्यांच्या खालच्या अंगाच्या क्षेत्रात असल्यास, सुरक्षित जागी स्थलांतर करा. ● शाळेच्या इमारतीतील आणि जागेतील जलछिद्रे उघडी ठेवा. ● खडक पडण्याचे, ढिगारे हलण्याचे, झाडे तुटण्याचे, विजेचे व इतर खांब तिरके होण्याचे किंवा जमिनीला तडे पडण्याचे निरीक्षण अथवा त्याचे आवाज कान देऊन ऐकावेत. ● शाळेच्या परिसरात पिण्याचे पाणी, प्रथमोपचार संच आणि आवश्यक औषधे ठेवावीत. ● आपत्कालीन संपर्क क्रमांक अद्ययावत ठेवा. आपत्कालीन परिस्थिती उद्भवल्यास बचाव करण्याच्या दृष्टीने संबंधितास त्वरित संपर्क साधावा. ● आपत्कालीन परिस्थितीत हेलिकॉप्टर आणि बचाव पथकांशी संपर्क करण्यासाठी किंवा त्यांच्याशी करावयाच्या खाणाखुणांबाबत विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षित करावे. ● विद्यार्थ्यांना वृक्ष लागवड करण्यासाठी प्रोत्साहन द्या. त्याचे फायदे आणि निर्वनीकरणाचे तोटे समजावून सांगावेत. 	<ul style="list-style-type: none"> ● शाळेची इमारत नाले, उतार, भूस्खलन होणारे किंवा अन्य संवेदनशील क्षेत्राच्या जवळ थांबू नका. ● घाबरू नका आणि रडून गोंधळ घालू नका. ● इतस्ततः पडलेले साहित्य आणि विद्युत तारा किंवा खांबांना हात लावू नका किंवा त्यावरून चालू नका. ● नद्या, ओहोळ किंवा विहिरीतील दुषित झालेले पाणी थेट पिऊ नका. ● त्वरित धोक्यात असलेल्या बाबी वगळता, जखमी झालेल्या व्यक्तीला प्रथमोपचार दिल्याशिवाय दुसरीकडे हलवू नका.

वेगवेगळ्या इयत्ता गटांच्या सोबत भूस्खलनाच्या सुरक्षित शनिवारची कृती

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	भूस्खलानाचे चित्रात्मक सादरीकरण	भूस्खलानाच्या मूळ कारणांची विद्यार्थ्यांना माहिती देणे.	भूस्खलनाच्या मूळ कारणांची आणि त्यास कारणीभूत असणाऱ्या पर्यावरणीय घटकांची आणि नैसर्गिक धोक्यांची विद्यार्थ्यांना माहिती देणे.	भूस्खलनाच्या मूळ कारणांची आणि त्यास कारणीभूत असणाऱ्या पर्यावरणीय घटकांची आणि नैसर्गिक धोक्यांची विद्यार्थ्यांना माहिती देणे.
२)		गावात/आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या भूस्खलनाच्या प्रसंगांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा. भूस्खलनाच्या अलीकडील घडलेल्या घटनांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.	गावात/आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या भूस्खलनाच्या प्रसंगांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा. भूस्खलनाच्या कारणांची आणि आघातांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.	गावात/आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या भूस्खलनाच्या प्रसंगांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा. भूस्खलनाच्या अलीकडील घडलेल्या घटनांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी. भूस्खलनाच्या कारणांची आणि आघातांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.
३)			भूस्खलन कसे टाळता येईल यावर उपाय आणि भूस्खलन घडल्यास कसे सुरक्षित राहायचे याची विद्यार्थ्यांसोबत चर्चा व प्रात्यक्षिके करावीत.	भूस्खलन कसे टाळता येईल यावर उपाय आणि भूस्खलन घडल्यास कसे सुरक्षित राहायचे याची विद्यार्थ्यांशी चर्चा व प्रात्यक्षिके करावी. तसेच बचावात ते कसे साहाय्य करू शकतात, आपत्कालीन संपर्क इत्यादी बाबत विद्यार्थ्यांना माहिती द्यावी.
४)	भूस्खलनामध्ये काय करावे व करू नये याची चर्चा करावी.			

८) आठवा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : ढगफुटीबाबत जागरूकता व त्यामध्ये काय करावे व करू नये.

ढगफुटी ही एखाद्या स्थानिक भूभागावर प्रचंड पाऊस पडण्याची अचानक घडणारी घटना आहे. जेथे एका तासात साधारण १०० मिलीमीटरपेक्षा जास्त पाऊस होतो. या घटनेमुळे अचानक पूर येणे, डोंगराळ भागात दरडी कोसळणे आणि अन्य धोके उद्भवतात. त्याचप्रमाणे अर्ध्या तासात ५० मिलीमीटरपेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास ती ढगफुटी असल्याचे समजले जाते. ढगफुटी ही सहसा वादळाशी जोडलेली असते. वादळी पावसामध्ये उर्ध्वगामी हवेचे झोत पाणी मोठ्या प्रमाणावर धरून ठेवतात. या झोतांचा अचानक शक्तिपात झाल्यास त्यामधील सगळे पाणी एकदम घातक वेगाने छोट्या भूभागावर पडते आणि जबरदस्त हानी घडविते. यामुळे ढग वेगाने आकुंचन पावतात.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> • शाळेची जागा बर्फाने झाकलेल्या डोंगराजवळ असल्यास हवामानाचा मागोवा घेत राहणे. • शाळेच्या आवारात आपत्कालीन संच तयार ठेवावेत. • आकाशवाणी व दूरचित्रवाणीवरील पावसाच्या सूचनांबाबत सावध राहणे, सुरक्षा अधिकाऱ्यांनी जारी केलेल्या सूचनांनुसार वागावे. • खोल भागात असाल, तर उंच पृष्ठभागाकडे-सरकत राहा. बचाव पथकांसाठी ही खूण असू शकते. 	<ul style="list-style-type: none"> • ढगफुटी होत असताना आवश्यक नसेल, तर बाहेर फिरू नका. ढगफुटीमुळे अचानक पूर येऊन मानवी जीवांसाठी ते धोक्याचे ठरू शकते.

वेगवेगळ्या इयत्ता गटांच्या सोबत ढगफुटीबाबत आठव्या सुरक्षित शनिवारची कृती

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	ढगफुटीमुळे अचानक उद्भवणाऱ्या पुराचे चित्रात्मक सादरीकरण	विद्यार्थ्यांना ढगफुटीच्या कारणांची माहिती द्यावी.	विद्यार्थ्यांना ढगफुटीच्या कारणांची व त्यामुळे अचानक उद्भवणाऱ्या पुरामुळे होणाऱ्या हानीची माहिती द्यावी.	विद्यार्थ्यांना ढगफुटीच्या कारणांची व त्यामुळे अचानक उद्भवणाऱ्या पुरामुळे होणाऱ्या हानीची माहिती द्यावी.
२)		गावात, आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या ढगफुटीच्या प्रसंगांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा. ढगफुटीच्या अलीकडील घडलेल्या घटनांची मुलांशी चर्चा करावी.	गावात, आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या ढगफुटीच्या प्रसंगांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा. ढगफुटीच्या अलीकडील घडलेल्या घटनांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी. ढगफुटीमुळे पायाभूत सुविधा, पर्यावरण, पशुधन यावर होणारे आघात आणि अनुषंगिक हानीची चर्चा करावी.	गावात आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या ढगफुटीच्या प्रसंगांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा. ढगफुटीच्या अलीकडील घडलेल्या घटनांची विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी. ढगफुटीमुळे पायाभूत सुविधा, पर्यावरण, पशुधन यावर होणारे आघात आणि अनुषंगिक हानीची चर्चा करावी.
३)			ढगफुटी होऊन अचानक पूरपरिस्थिती उद्भवल्यास त्यातून स्वतःला कसे वाचवायचे? याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.	ढगफुटी होऊन अचानक पूरपरिस्थिती उद्भवल्यास त्यातून स्वतःला कसे वाचवायचे? याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.
४)	ढगफुटी झाल्यावर काय करावे व करू नये याची चर्चा करावी.			

महिना - ऑगस्ट

- ९) नववा सुरक्षित शनिवार सत्र कृती : शालेय आणि कौटुंबिक स्तरावर धोक्यांचा वेध घेणारी कृती धोक्यांच्या शोधाचा सराव ही एक सहभागी पद्धत आहे, जी शाळेच्या परिसरात आणि आजूबाजूला असलेल्या संभाव्य धोक्यांची ओळख पटवण्यासाठी वापरली जाते. या सक्रिय पद्धतीत शाळा

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१०१)

आपत्ती व्यवस्थापन गट कार्यबल गट, शाळा व्यवस्थापन समिती आणि विद्यार्थ्यांच्या सहकार्याने धोक्यांचा शोध घेऊन त्यावर उपाययोजना तयार केली जाते.

धोक्यांचा वेध घेण्याच्या अभ्यासातील कळीचे टप्पे :

- १) **अभिमुखन** : शालेय सुरक्षिततेवर भर देत जोखीम आणि असुरक्षितता या संकल्पनांबाबत शालेय व्यवस्थापन समिती, शाळा संपर्क शिक्षक आणि निवडलेल्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देऊन सुरुवात करावी.
- २) **गट निर्मिती** : सहभागींना छोट्या गटांमध्ये संघटित करून शालेय परिसराची विशिष्ट संभाव्य धोक्यांच्या संदर्भात पाहणी करून, ते निर्धारित करण्याचे काम त्या गटांकडे सोपवावे. शाळेतील सर्व वर्गखोल्या आणि सभागृहे पाहणीत समाविष्ट होतील एवढ्या पर्याप्त गटांची संख्या असेल याची खबरदारी घ्यावी.
- ३) **धोक्याचे निर्धारण** : प्रत्येक गट त्यांच्याकडे सोपविलेल्या भागातून चालत चालत जाऊन शारीरिक इजा करू शकणारे (उदाहरणार्थ खोल खड्डे, अस्थिर संरचना इत्यादी) आरोग्यविषयक धोके (उदाहरणार्थ-दुषित पाण्याचे स्रोत, स्वच्छता सुविधांचा अभाव, इत्यादी) किंवा बाह्य धोके (उदाहरणार्थ आसपास वेगाने जा ये करणारी रहदारी, खुल्या विहिरी/पाण्याचे स्रोत) यांची नोंद घेतील.
- ४) **दस्तावेजीकरण व सादरीकरण** : प्रत्येक गट पद्धतशीरपणे आपल्या निष्कर्षांचे दस्तावेजीकरण करेल. निर्धारित केलेला प्रत्येक धोका, त्याच्याशी अनुषंगिक जोखमी, तीव्रता आणि भूतकाळातील घटनांचे तपशील त्यामध्ये नमूद करतील. त्यानंतर सामुदायिक चर्चा करण्यासाठी हेच निष्कर्ष, शाळा संपर्क शिक्षक समाविष्ट असलेल्या मोठ्या गटांना सादर करण्यात येईल.
- ५) **प्राथमिकता** : तीव्रता, वारंवारता, आणि प्रभावित होऊ शकणाऱ्या संभाव्य व्यक्तींची संख्या या आधारे निर्धारित धोक्याचे एकत्र जमलेला गट मूल्यमापन व प्राधान्यीकरण करेल.
- ६) **शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेत निष्कर्ष समाविष्ट करणे** : प्राधान्य यादीच्या आधारे धोक्याचे निराकरण करण्यासाठी, धोकेनिहाय विशिष्ट योजना तयार करून त्यामध्ये करावयाच्या विशिष्ट कृतींची रूपरेषादेखील तयार करण्यात येईल. योजनेत प्रस्तावित उपाययोजना, जबाबदार व्यक्ती गट, निधीचे संभाव्य स्रोत आणि कार्यान्वयनासाठी कालावधी अशा मुद्द्यांचा समावेश असेल.

धोक्यांच्या शोधांचा सराव अंमलात आणल्यामुळे शाळेच्या समुदायामध्ये सुरक्षा आणि तयारीची जाणीव निर्माण होते. विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना आणि व्यवस्थापन समिती सदस्यांना धोक्यांची ओळख, जोखीम निवारण प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी करून शाळा एक सुरक्षित शैक्षणिक वातावरण निर्माण करते आणि संभाव्य आपत्तींविरोधात त्यांची संवेदनक्षमता वाढवते.

संरचनात्मक धोक्यांच्या पडताळा सूचीसाठी तक्ता ७ आणि वर्गखोलीनिहाय विशिष्ट धोक्यांचा वेध घेण्याच्या अभ्यासासाठी परिशिष्ट २ पाहा.

१०) दहावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजनेचे विकसन

जोखीम आणि धोके निर्धारित केल्यानंतर निवडलेल्या शाळा, संपर्क शिक्षक आणि शालेय व्यवस्थापन गट सदस्यांनी शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजना तयार करावी. शालेय आपत्ती व्यवस्थापन योजना खालील टप्प्यांमध्ये तयार करावी.

- संच/सूत्रनिहाय धोक्याची यादी तयार करून, निराकरण उपाययोजनांची चर्चा करावी : (खालील मुद्दे लक्षात घ्यावेत.)

क्र.	निर्धारित जोखीम	धोके	धोक्याची सद्यःस्थिती	उपाय	नियोजित कृती	जबाबदारी	कालावधी
१	२	३	४	५	६	७	८

- जोखीम वाढवणाऱ्या बाबी निर्धारित करून त्यावर चर्चा करावी.
- स्तंभ २ व ३ मध्ये निर्धारित बाबी किंवा समस्या लिहाव्यात.
- जोखीम लिहून काढा. त्याबाबतची सद्यःस्थिती स्तंभ ४ मध्ये नोंद करा.
- उपाययोजनांवर चर्चा करून त्या स्तंभ ५ मध्ये लिहाव्यात. यामध्ये बाबीनुसार सूत्रानुसार निर्धारित जोखीमचे सौम्यीकरण करण्यासाठी पर्याय समाविष्ट असतील.
- सविस्तर माहिती आणि बळकटीकरणासाठी पाचव्या सुरक्षित शनिवारच्या कृती, यासाठी हस्तपुस्तिकेतील परिशिष्ट पहा.

११) अकरावा सुरक्षित शनिवार कृती/सत्र : अविरत पावसाबाबत जागरूकता आणि त्या दरम्यान काय करावे व काय करू नये.

दीर्घ कालावधीपर्यंत सातत्याने पडणारा पाऊस म्हणजे अविरत पाऊस. अविरत पडणाऱ्या पावसामुळे पूर, भूस्खलन, पाणी साचून राहणे यामुळे पायाभूत सुविधांना हानी पोहोचू शकते. मान्सूनच्या काळात असा पाऊस नेहमीच होतो. जलनिस्सारण वाहिन्यांवर ताण, दैनंदिन जीवनात बाधा आणि मानवी सुरक्षा धोक्यात येण्याची शक्यता वाढते. दीर्घकालीन मुसळधार पावसामुळे जमिनीची धूप, नदी ओसंडून वाहणे आणि इमारती कोसळण्याच्या घटना यासारखे दुय्यम स्वरूपाचे अनुषंगिक धोके उद्भवतात. तांत्रिकदृष्ट्या सांगायचे, तर लागोपाठ पाच दिवस १० मिलिमीटर पेक्षा जास्त

पाऊस झाल्यास अविरत पाऊस असल्याचे समजले जाते. यामुळे कृषी उत्पादनाचे नुकसान होऊन पिकाच्या कमी उत्पादनामुळे शेतकऱ्यांवर विपरीत परिणाम संभवतो.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● शाळा बंद राहण्याबाबत शासनाने जारी केलेल्या माहिती व आदेशांचे अनुपालन करून त्याबाबत अद्ययावत माहितीसाठी आकाशवाणी किंवा दूरचित्रवाणीवरील निवेदनावर लक्ष ठेवावे. ● अविरत पाऊस पडत असल्यास बाहेर जाऊ नये. सुरक्षित जागी स्थलांतर करावे. ● आपल्या शाळेच्या आवारात आपत्कालीन संच सज्ज ठेवावा. ● पाण्यातून विजेचा प्रवाह वाहण्याची शक्यता असल्यामुळे, विजेच्या तारांपासून लांब राहावे. विद्युत पुरवठा बंद करावा आणि खुल्या तारांना स्पर्श करू नये. ● छत ओले असल्यास विद्युत पुरवठा बंद करावा. पाणी साचलेल्या ठिकाणाच्या खाली बादली ठेवून छतावरील साचलेल्या पाण्याचा दाब कमी करण्यासाठी छताला छोटे छिद्र पाडावे. ● पाणी शिरलेल्या खोल्यांतून सगळे पाणी बाहेर काढण्यासाठी बादल्या, स्वच्छ टॉवेल्स आणि जमीन पुसण्यासाठी स्वच्छ फडकी वापरावीत. ● क्लोरीन मिसळलेले किंवा उकळलेले पाणी प्यावे व स्वच्छ अन्नाचे सेवन करावे. ● शाळेच्या इमारतीजवळील साचलेल्या पाण्यात/ पाण्याच्या तलावात कीटकनाशक फवारणी करावी. 	<ul style="list-style-type: none"> ● वाहत्या पाण्यातून चालू नये. हे प्रवाह अतिशय फसवे आणि उथळ असू शकतात. वेगाने वाहणारे पाणी धोकादायक असते. ● वेगाने वाहणाऱ्या पाण्यात पोहण्याचा प्रयत्न करू नये. आपण वाहून जाऊ शकतो. पाण्यातील एखाद्या कठीण वस्तूमुळे आपण जखमी होऊ शकतो. ● पूर आलेल्या भागातून वाहने चालवू नये. अचानक असलेली एखादी घसरण आपणास दिसणार नाही. फक्त अर्धा मीटर खोल पुराचे पाणी आपले चारचाकी वाहन वाहून जाण्यास पुरेसे आहे. पुराच्या पाण्यातून वाहन चालवल्यास संपत्तीदेखील नुकसान होऊ शकते. ● उघड्यावर असलेले किंवा पुराच्या पाण्याशी संपर्क झालेले अन्न सेवन करू नये. ● योग्य आणि तंत्रज्ञ व्यक्तीने सखोल तपासणी केल्याशिवाय आपली विद्युत जोडणी पुन्हा जोडू नये. ● वायूगळतीबाबत सावध राहावे. धुम्रपान करू नये किंवा मेणबत्ती, कंदील किंवा खुल्या ज्योतीचा उपयोग करू नये. ● छत ओले असल्यास त्याला जोडलेल्या वस्तूंचा वापर करू नये. वाकलेल्या छतापासून लांब राहावे. ● ओलसर जमिनीवर, विशेषतः काँक्रीटवर उभे राहून टीव्ही, व्हीसीआर, सीआरटी टर्मिनल्स किंवा इतर विद्युत उपकरणांचा वापर कधीही करू नये.

काय करावे	काय करू नये
	<ul style="list-style-type: none"> तळमजल्यावरील साचलेले पाणी जोराने अथवा जास्तीच्या दाबाने बाहेर काढू नये. दाब पटकन कमी झाल्यास शाळेच्या इमारतीच्या भिंतींवर अनावश्यक दबाव येऊ शकतो.

वेगवेगळ्या इयत्ता गटांच्या सोबत

अविरत पडणाऱ्या पावसाबाबत अकराव्या सुरक्षित शनिवारची कृती

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	अविरत पावसाचे चित्रात्मक सादरीकरण	अविरत पावसाचे चित्रात्मक सादरीकरण आणि उद्भवणाऱ्या परिस्थितीची परिभाषा समजावून सांगावी.	विद्यार्थ्यांना अविरत पावसाच्या कारणांची आणि त्यामुळे जीवित, पशुधन, कृषी उत्पादनाच्या होणाऱ्या हानीची माहिती द्यावी.	विद्यार्थ्यांना अविरत पावसाच्या कारणांची आणि जीवित, पशुधन व कृषी उत्पादनाच्या होणाऱ्या हानीची माहिती द्यावी.
२)		गावात/आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या अविरत पावसाच्या प्रसंगांची मुलांशी चर्चा करा. अविरत पावसाच्या अलीकडील घडलेल्या घटनांची मुलांशी चर्चा करावी.	गावात/आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या अविरत पावसाच्या प्रसंगांची मुलांशी चर्चा करा. त्यामुळे होणाऱ्या त्रासाची आणि अशा परिस्थितीत स्वतःला कसे सुरक्षित ठेवावे याची चर्चा करावी.	गावात/आसपासच्या भागात उद्भवलेल्या अविरत पावसाच्या प्रसंगांची मुलांशी चर्चा करा. त्यामुळे होणाऱ्या त्रासाची आणि अशा परिस्थितीत स्वतःला कसे सुरक्षित ठेवावे याची चर्चा करावी.
३)			अविरत पावसात अडकल्यास त्यातून स्वतःला कसे वाचवायचे? याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.	अविरत पावसात अडकल्यास त्यातून स्वतःला कसे वाचवायचे? याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.
४)	अविरत पाऊस झाल्यावर काय करावे व काय करू नये याची चर्चा करावी.			

१२) बारावा सुरक्षित शनिवार कृती/सत्र : बुडत असल्यास काय करावे व काय करू नये

पावसाळ्यात भरून वाहणाऱ्या जलाशय किंवा किनाऱ्यांवर स्नान करताना किंवा कपडे/भांडी धुण्यासारखी दैनंदिन कामे करताना बुडाल्यामुळे मृत्यूच्या घटना नेहमीच घडत असतात. संबंधित कुटुंबांसाठी ही अतिशय दुःखद परिस्थिती असते. वय वर्ष १ ते ४ मधील मुलांमध्ये पाण्यात बुडून जखमी झाल्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण मोठे आहे. पाण्यात बुडाल्यामुळे एखाद्या व्यक्तीला श्वास घेता येत नाही त्यामुळे मृत्यू ओढवतो.

प्रतिबंधात्मक उपाययोजना

१) पोहणे आणि जलसुरक्षेची कौशल्ये

आत्मसात करावीत : पाण्यात पोहण्याचे रीतसर प्रशिक्षण घेतल्यास बुडून मृत्यू होण्याची जोखीम कमी होते. मुले आणि मोठ्या माणसांनादेखील पोहण्याची व जलसुरक्षेची मूलभूत कौशल्ये शिकवण्याची व्यवस्था करावी.

- २) **बारकाईने देखरेख ठेवणे :** मुले पाण्यात किंवा पाण्याजवळ असल्यास त्यांच्यावर बारकाईने व सातत्याने लक्ष ठेवावे. दुर्लक्ष होऊ नये म्हणून एखाद्या जबाबदार व्यक्तीला जलरक्षक म्हणून नियुक्त करावे.
- ३) **अडथळे आणि गजर यंत्रणा उभारा :** जलस्रोताभोवती आपोआप बंद होणाऱ्या दारांसह सर्व बाजूंनी कुंपण उभारा. सुरक्षिततेचे अतिरिक्त उपाय म्हणून अडथळे आणि गजर करणाऱ्या यंत्रणा उभाराव्यात.
- ४) **जीवरक्षक आवरणाचा वापर करावा :** नैसर्गिक जलाशयाच्या आजूबाजूला किंवा त्यामध्ये बोटिंग करताना मुले आणि अननुभवी पोहणारे लोक जीवरक्षक आवरणांचा वापर करत असल्याची खातरजमा करावी.
- ५) **हृदय-फुफ्फुस पुनर्जीवन प्रक्रिया (थोडक्यात : सीपीआर-CPR) शिकून घेणे :** याचा अर्थ असा जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे 'हृदय थांबते' किंवा ती व्यक्ती श्वास घेत नाही, तेव्हा हृदय आणि फुफ्फुसांना कृत्रिमरीत्या चालू ठेवण्यासाठी छातीवर दाब देणे, तोंडाने श्वास देणे (rescue breaths) - या पद्धतीने उपचार करून जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. थोडक्यात : "Cardio"- हृदय (heart), "Pulmonary"- फुफ्फुस (lungs) आणि "Resuscitation" - पुनर्जीवन (to revive). हृदय-फुफ्फुस पुनर्जीवन प्रक्रिया तंत्र शिकून घेतल्याने पाण्यात बुडून

मृत्यू ओढविण्याच्या आपत्कालीन परिस्थितीत योग्य वैद्यकीय मदत मिळेपर्यंत त्या तंत्राचा चांगला उपयोग होतो.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● नदी ओलांडताना पाण्याच्या खोलीकडे लक्ष ठेवावे. ● आपल्याला पोहता येत नसेल तर मदत मागा. ● एखाद्या बुडणाऱ्या व्यक्तीस वाचविण्यासाठी खालील उपाय करा. ● एखाद्या व्यक्तीची सुटका करण्यासाठी धोतर, साडी, काठी किंवा बांबू त्याच्या दिशेने फेकावा. ● बुडालेल्या व्यक्तीच्या नाकातोंडातून आवाज येत असल्यास तिथे अडकलेली वस्तू बाहेर काढावी. ● नाकपुड्या आणि तोंडाला हात लावून ती व्यक्ती श्वास घेत असल्याची खातरजमा करावी. ● नाडी तपासण्यासाठी मानेजवळील भागात स्पर्श करून ती शीर हलते की नाही, हे पाहावे. ● एखादी बुडालेली व्यक्ती पाण्यातून बाहेर काढल्यावर प्रतिसाद देत नसल्यास हृदय- फुफ्फुस पुनर्जीवन प्रक्रिया तंत्राचा विशेषतः बचाव श्वसनाचा वापर करावा. आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा सुरु करण्यापूर्वी विमोचकाने हृदय, फुफ्फुस उपमार्ग पुनर्चेतन तंत्राचा पाच वेळा (सुमारे दोन मिनिटे) वापर करावा. प्रशिक्षित विमोचकाने पाण्यात मौखिक वायुविजन दिल्यास ते अधिक उपयोगी पडेल. ● बुडालेल्या व्यक्तीचे पोट फुगलेले असल्यास त्याने पाणी प्याले असण्याची शक्यता असते, म्हणून पोटातून पाणी बाहेर काढण्याची प्रक्रिया करावी. ● रुग्णवाहिका बोलावून पाण्यात बुडालेल्या व्यक्तीला जवळच्या रुग्णालय किंवा वैद्यकीय केंद्रावर न्यावे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● धोकादायक घाट, मोठे जलाशय आणि नद्यांच्या किनाऱ्यावर जाऊ नये. ● मुलांना नद्या/तळी/वेगाने वाहणाऱ्या पाण्यात स्नान करू देऊ नये. ● सेतू/पूल/उंच जागा इत्यादी ठिकाणावरून मुलांना पाण्यात उड्या मारू देऊ नयेत. ● आपल्याला पोहता येत नसल्यास पाण्यात जाऊ नये.

वेगवेगळ्या इयत्ता गटांच्या सोबत अविरत पडणाऱ्या पावसाबाबत बाराव्या सुरक्षित शनिवारची कृती

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	पाण्यात बुडण्याचे चित्रात्मक सादरीकरण	पाण्यात बुडण्याचे चित्रात्मक सादरीकरण आणि मुलांशी त्याच्या कारणांची चर्चा करावी.	विद्यार्थ्यांना पाण्यात बुडण्याच्या कारणांची आणि त्याच्या परिणामांची माहिती द्यावी.	विद्यार्थ्यांना पाण्यात बुडण्याच्या कारणांची आणि त्याच्या परिणामांची माहिती द्यावी.
२)		गावात/आसपासच्या भागात घडलेल्या पाण्यात बुडण्याच्या घटनांची मुलांशी चर्चा करा. पाण्यात बुडण्याच्या अलीकडील घडलेल्या घटनांची मुलांशी चर्चा करावी.	गावात/आसपासच्या भागात घडलेल्या पाण्यात बुडण्याच्या घटनांची मुलांशी चर्चा करा. ती कशी टाळता आली असती आणि अशा परिस्थितीत सापडल्यास काय करता येईल? याची चर्चा करावी.	गावात/आसपासच्या भागात घडलेल्या पाण्यात बुडण्याच्या घटनांची मुलांशी चर्चा करा. ती कशी टाळता आली असती आणि अशा परिस्थितीत सापडल्यास काय करता येईल? याची चर्चा करावी.
३)			पाण्यात बुडल्यास त्यातून स्वतःला कसे वाचवायचे याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.	पाण्यात बुडल्यास त्यातून स्वतःला कसे वाचवायचे याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.
४)	पाण्यात बुडल्यास काय करावे व काय करू नये याची चर्चा करावी.			

महिना - सप्टेंबर

१३) तेरावा सुरक्षित शनिवारच्या सत्र कृती : चक्रीवादळाबाबत जागरूकता आणि त्यावेळी काय करावे व काय करू नये.

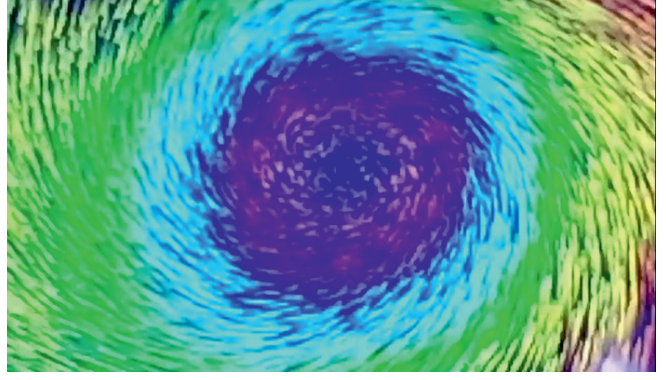
हिंसक फिरणारे वाऱ्याचे आवर्त म्हणजे चक्रीवादळे. चक्रीवादळे ही उष्ण कटिबंधीय महासागरात उद्भवणारी तीव्र चक्राकार वादळे असून कमी वातावरणीय दाब, उंच वारे आणि मुसळधार पाऊस त्याची वैशिष्ट्ये असतात. वातावरणातील विक्षोभामुळे जलद आणि बऱ्याचवेळा हवेच्या विघातक अभिसरणामुळे विलग झालेल्या कमी दाबाच्या क्षेत्राच्या भोवती चक्रीवादळे तयार होतात. चक्रीवादळानंतर सहसा

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१०८)

विघातक वादळे आणि खराब हवामान हे प्रत्येक महासागरातील चक्रीवादळाचे वैशिष्ट्य आहे. कमी वातावरणीय दाबाच्या क्षेत्राभोवती चक्रीवादळे फिरत असतात. ती ५०० मैल (८०० किलोमीटर) व्यासाच्या क्षेत्रात फैलावू शकतात.

भारतात चक्रीवादळे सहसा मान्सूनच्या पूर्वी (मे-जून) आणि नंतर (ऑक्टोबर-नोव्हेंबर) मध्ये उद्भवतात. त्यामुळे पूर्व आणि पश्चिम किनारपट्टी प्रभावित होते. बंगालच्या उपसागरात वारंवार उद्भवणाऱ्या चक्रीवादळाचा पूर्व किनारपट्टीवरील पश्चिम बंगाल, ओडिशा, आंध्र प्रदेश आणि तामिळनाडू या राज्यांना फटका बसतो. अरबी समुद्रात उद्भवणाऱ्या चक्रीवादळाचा आणि फारशी वारंवारता नसणाऱ्या पश्चिम किनारपट्टीवरील गुजरात, गोवा, महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि केरळ या राज्यांना फटका बसतो.

चक्रीवादळ उद्भवल्यामुळे विघातक वारे, वादळी कल्लोळ यामुळे किनारपट्टीवर पूर आणि मुसळधार पावसामुळे अंतर्गत भागात पूर येतो. वादळामुळे सखल भागातील किनारपट्टीचे प्रदेश जलमय होतात, किनारपट्टीची धूप होते आणि माती व पाण्याचे स्रोत खाऱ्या पाण्याने दुषित होतात.

चक्रीवादळाचे खालील प्रकारे वर्गीकरण करता येईल :

- १) अति उष्ण कटिबंधीय चक्रीवादळ (यालाच समशीतोष्ण चक्रीवादळे असेही म्हटले जाते.)
- २) उष्ण कटिबंधीय चक्रीवादळे.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१०९)

चक्रीवादळाच्या आधी, नंतर आणि त्या दरम्यान काय करावे व काय करू नये.

टप्पा	काय करावे	काय करू नये
चक्रीवादळापूर्वी	<ul style="list-style-type: none"> जोराच्या वाऱ्यात टिकून राहण्यासाठी छत, दरवाजे आणि खिडक्या दुरुस्त करून आपले घर सुरक्षित करावे. वादळात उन्मळून पडतील अशी वाळलेली झाडे किंवा कमजोर झाडांच्या फांद्या काढाव्या विजेरी, दिवा, अतिरिक्त विजेच्या, प्रथमोपचार संच, अत्यावश्यक औषधे आणि महत्त्वाचे दस्तावेज यांसारख्या आपत्कालीन वस्तू योग्य आणि सुरक्षित ठिकाणी ठेवाव्यात. आकाशवाणी व दूरचित्रवाणीवरील वादळ, हवामानाबाबत अद्ययावत निवेदनाप्रमाणे उपाययोजना कराव्यात. चक्रीवादळात आडोसा घेण्यासाठी केंद्र किंवा सुरक्षित जागा शोधून त्यानुसार निर्वासनाचे नियोजन करावे. आकाशवाणी व दूरचित्रवाणीवरील वादळ, हवामानाबाबत शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या अद्ययावत माहितीनुसार हवामान निरभ्र होईपर्यंत प्रतीक्षा करावी. 	<ul style="list-style-type: none"> अधिकृत इशारे आणि सल्ल्यांकडे दुर्लक्ष करणे. अफवा पसरवणे किंवा त्यावर विश्वास ठेवणे. अणकुचीदार वस्तू किंवा सैल बाबी असुरक्षित पद्धतीने ठेऊ नयेत, अन्यथा जोरात वाहणाऱ्या वाऱ्यामुळे ते धोकादायक ठरू शकतात.
चक्रीवादळाच्या दरम्यान	<ul style="list-style-type: none"> घरात किंवा शाळेत थांबा आणि सगळे दरवाजे व खिडक्या सुरक्षितपणे बंद करा. अपघात टाळण्यासाठी मुख्य विद्युत स्वीच व वायू पुरवठा बंद करा. चक्रीवादळाच्या प्रगतीची अद्ययावत माहिती प्राप्त करण्यासाठी विजेरीवर चालणारी उपकरणे वापरावीत. आपले घर ही जोखीम होणार असल्यास, अधिकाऱ्यांनी सूचना दिल्यावर ते शांतपणे रिक्त करून जवळच्या निवारा केंद्रावर जावे. 	<ul style="list-style-type: none"> वादळ शांत झाल्यासारखे वाटले तरीही वादळाच्या कालावधीत बाहेर जाऊ नये; वादळात उथळ दृष्टिकोन ठेवल्यास सुरक्षिततेची खोटी भावना निर्माण होऊ शकते. कोसळणारे मलबा किंवा विजेपासून होणारी इजा टाळण्यासाठी कोणत्याही झाडाखाली किंवा विद्युत वाहिन्यांच्या जवळ आश्रय घेणे टाळावे.

टप्पा	काय करावे	काय करू नये
	<ul style="list-style-type: none"> जोरदार वारे थांबत नाही तोवर मजबूत आणि संरक्षित निवाऱ्याचा आश्रय घ्यावा. भ्रमणध्वनी, विजेच्या, कंदील व आपत्कालीन दिवे पूर्णपणे अदृश्यावत स्थितीत आणि आपत्कालीन परिस्थितीत सहज सापडतील अशा ठिकाणी ठेवावेत. अन्नपदार्थ, भाज्या, फळे यांचा पर्याप्त साठा करावा. महत्त्वाचे दस्तावेज व कागदपत्रे सुरक्षित ठेवावीत. आपल्या घराच्या वरच्या मजल्यापेक्षा तळ मजल्यावर थांबावे. जुन्या, पडीक इमारती व झाडांचा आश्रय घेऊ नये. 	<ul style="list-style-type: none"> ओली किंवा खराब झालेली विद्युत उपकरणे वापरू नयेत.
चक्रीवादळा नंतर	<ul style="list-style-type: none"> निवारा सोडणे कधी सुरक्षित आहे, हे अधिकृत घोषणांच्या आधारे ठरवावे. आपल्या घरात प्रवेश करण्यापूर्वी आपल्या घराची पाहणी करावी. जलजन्य आजार टाळण्यासाठी उकळलेले किंवा क्लोरीनयुक्त पाणी प्यावे. अणकुचीदार वस्तू आणि बंद वीज वाहिन्या यांच्यावर लक्ष ठेवत चिखल/राडारोडा साफ करावे. 	<ul style="list-style-type: none"> ओल्या किंवा पाण्यातील विद्युत उपकरणांना स्पर्श करू नये. रस्ते खराब किंवा बुडालेले असण्याची शक्यता असल्यामुळे पूर आलेल्या भागातून वाहन चालवू नये. पुराच्या पाण्याच्या संपर्कात आलेले अन्न सेवन करू नये.

वेगवेगळ्या इयत्ता गटांच्या सोबत चक्रीवादळाच्या बाबतीत सुरक्षित शनिवारची कृती

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	चक्रीवादळाचे चित्रात्मक सादरीकरण	चक्रीवादळाबाबत मुलांना सखोल माहिती देणे.	चक्रीवादळाबाबत व विविध प्रकारांबाबत मुलांना सखोल माहिती द्यावी.	चक्रीवादळाबाबत व विविध प्रकारांबाबत मुलांना सखोल माहिती द्यावी.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१११)

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
२.		गावात/जवळपासच्या भागात घडलेल्या चक्रीवादळाच्या घटनांची मुलांशी चर्चा करा.	गावात/जवळ पासच्या भागात घडलेल्या चक्रीवादळाच्या घटनांची मुलांशी चर्चा करा.	गावात/जवळपासच्या भागात घडलेल्या चक्रीवादळाच्या घटनांची मुलांशी चर्चा करा. त्याप्रसंगी काय घडले याची चर्चा करा.
३.		वादळ कसे सुरु झाले? आणि त्यानंतर काय झाले? याची चर्चा करावी.	वादळ कसे सुरु झाले? आणि काय नुकसान झाले याची चर्चा करावी.	वादळ कसे सुरु झाले? आणि तेव्हा नुकसान झाले काय? याची चर्चा करावी.
४	चक्रीवादळात काय करावे व काय करू नये याची चर्चा करावी.			

१४) चौदावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : शाळेतील संरचनात्मक व असंरचनात्मक सुरक्षितता हस्तक्षेपांचे मानचित्रण

- सर्व इमारतींमध्ये संरचनात्मक आणि असंरचनात्मक घटक असतात.

संरचनात्मक घटक

- इमारत बांधकामात 'संरचनात्मक प्रणाली' (Structural System) हा शब्द त्या विशिष्ट पद्धतीला संदर्भित करतो, ज्याद्वारे इमारतीचे भार वाहून घेणारे घटक एकत्र जोडले जातात व संरचनात्मक घटक तयार केले जातात. जेणेकरून लावलेले भार सुरक्षितपणे जमिनीपर्यंत पोहोचवले जातील.
- इमारतीची संरचनात्मक प्रणाली ही उभी गुरुत्वीय भार (vertical gravity loads) आणि जमिनीच्या हालचालींमुळे (भूकंप), वाऱ्यामुळे, पूराच्या पाण्यामुळे, भूस्खलनामुळे होणारे आडवे भार (lateral loads) हाताळण्यासाठी तयार केली जाते. इमारतीतील इतर सर्व घटकांना असंरचनात्मक (उदा : तात्पुरते छत, कायमस्वरूपी घट्ट बसवलेल्या वस्तू, साजसामान इ.) घटक म्हणतात.

असंरचनात्मक घटक

- ◆ असंरचनात्मक घटक म्हणजे असे घटक, जे एखाद्या इमारतीत किंवा बांधकाम सोडून इतर. थोडक्यात इमारतीच्या भिंती, कॉलम, बीम सोडून, छत सोडून इतर घटक जे मुख्य भाररोधक संरचनात्मक प्रणालीचा भाग नसतात. असंरचनात्मक घटक त्यांचा वापर आणि कार्य यांच्या आधारे पुढील तीन गटात वर्गीकृत करता येतात.

- १) **इमारतीतील साहित्य** - ज्या वस्तूमुळे जागेचा वापर शक्य होतो, जसे की;
 - फर्निचर आणि लहान वस्तू-जसे स्टोरेज शेल्फ्स,
 - सुविधा आणि उपकरणे-जसे, रेफ्रिजरेटर, वॉशिंग मशीन, गॅस सिलिंडर, टीव्ही, बहुपातळी साठवण प्रणाली, फॉल्स सीलिंग्स, जनरेटर आणि मोटर्स,
 - दरवाजे व खिडक्यांची दारे व चौकटी, मोठे काचेचे फ्रेम्ससह पॅनल्स आणि इमारतीतील इतर विभाजन भिंती.
- २) **इमारतीला जोडलेली उपांगे** : इमारतीला लागून बाहेर आलेल्या किंवा बाहेरच्या पृष्ठभागाला जोडलेल्या बाबी उदा. इमारतीतून बाहेर आलेले धुराडे, काचा किंवा दगडांनी लगडलेला दर्शनी भाग, सज्जा, इमारतीवर बसवलेल्या लहान पाण्याच्या टाक्या, सावलीसाठी छप्पर, इमारतीच्या उभ्या पृष्ठभागावर किंवा इमारतीच्यावर पक्के बसवलेले जाहिरात फलक, इमारतीवर बसवलेले लहान संज्ञापन.
- ३) **सेवा आणि उपयुक्त सुविधा** : इमारतीतील नियमित कामकाजासाठी आवश्यक बाबी. उदा. नळजोडणी वाहिन्या, विजेच्या तारा, बाहेरून इमारतीच्या आतील बाजूस जाणाऱ्या दूरसंचार तारा, इमारतीच्या आतल्या भागातील, वातानुकूलन पोकळ स्तंभ, उद्वाहक, आग विझवण्यासाठी पाणी पुरवणारी नळप्रणाली इ. अधिक तपशीलवार माहिती आणि संरचनात्मक व असंरचनात्मक सुरक्षेच्या तपशिलांसाठी 'Hazard Hunt' सरावासाठी कृपया तक्ता क्र. ७ पाहा.

१५) **पंधरावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती** : शाळा आपत्ती व्यवस्थापन योजनेस अंतिम स्वरूप देणे
मागील सुरक्षित शनिवारप्रमाणेच कृती, शाळा आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्यातील संरचनात्मक आणि असंरचनात्मक उपाययोजना यासह विविध पैलूंवर विद्यार्थ्यांशी चर्चा करणे. सर्वेकष शाळा सुरक्षितता आराखड्याला अंतिम रूप देणे.

१६) **सोळावा सुरक्षित शनिवार उपक्रम** : शाळा आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा अंतिम करणे

- शाळा आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्यात आणखी सुधारणा करणे आणि त्याला अंतिम रूप देणे.

महिना - ऑक्टोबर

१७) **सतरावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती** : अवर्षण आणि अवर्षणासारख्या स्थितीबाबत जागरूकता.

अवर्षण म्हणजे एखाद्या भागाच्या सांख्यिकी बहुवार्षिक सरासरीच्या तुलनेने कमी पाऊस पडणे. ज्यामुळे पाणीटंचाई निर्माण होते. याचा विपरीत परिणाम शेती, पाणीपुरवठा, ऊर्जा उत्पादन आणि पर्यावरणावर होतो. भारतात, अवर्षण ही पुन्हा: पुन्हा होणारी घडणारी असून, देशाचा अंदाजे ६८

टक्के भाग कमी अधिक प्रमाणात अवर्षणप्रवण आहे. पावसाच्या बदलत्या प्रमाणामुळे पाऊस अपुरा ठरतो. पाणीटंचाईमुळे अवर्षण स्थिती निर्माण होते. भारतात, वार्षिक पावसापैकी बहुतांशी तीन चतुर्थांश पाऊस नैऋत्य मोसमी पावसाच्या कालावधीत (जून ते सप्टेंबर) पडतो. मोसमी (नैऋत्य मोसमी) पावसाचे अनियमित स्वरूप, म्हणजे कोरडा कालावधी आणि उच्च तापमान, या बाबी अवर्षणासाठी मुख्यतः कारणीभूत आहेत. पावसाची स्थिती, पिकाची वाढ, इ. बाबी विचारात घेऊन संबंधित राज्य सरकारे अवर्षण स्थिती घोषित करतात.

अवर्षण हा हळूहळू उद्भवणारा नैसर्गिक धोका आहे. जो अनेक महिने किंवा अनेक वर्षे टिकून राहू शकतो. ज्याचा आघात मोठ्या भौगोलिक क्षेत्रावर होतो, मात्र त्यामुळे कमीतकमी संरचनात्मक हानी होते. महाराष्ट्र, विशेषतः विदर्भ आणि मराठवाडा भाग, पुन्हा पुन्हा येणाऱ्या अवर्षणाच्या, विळख्यात तीव्रपणे अडकले आहे. २०१२ पासून शेतकऱ्यांना उद्ध्वस्त केले आहे. पावसाच्या पातळीत होणारी घसरण, भूजलात होणारी घट, कोरड्या पडणाऱ्या विहिरी, नद्या आणि जलाशये आणि घटणारे शेतीचे उत्पन्न हे अवर्षण असल्याचे निर्देशक आहेत.

महाराष्ट्रात तीन प्रकारचे दुष्काळ अनुभवास येतात : हवामानविषयक दुष्काळ, जलसंपत्तीविषयक दुष्काळ आणि कृषी दुष्काळ.

- दुष्काळ तेव्हा उद्भवतो जेव्हा ऋतूतील पावसाचे प्रमाण दीर्घकालीन सरासरीपेक्षा किमान २५ टक्के कमी असते. पावसाचा तुटवडा ५० टक्के पेक्षा जास्त झाला, तर तो तीव्र दुष्काळ मानला जातो.
- जलसंपत्तीविषयक दुष्काळ पृष्ठभागीय व भूगर्भातील जलस्रोतांमध्ये झालेल्या कमतरतेमुळे निर्माण होतो. पाण्याचा अतिवापर व चुकीचे व्यवस्थापन यामुळे ही स्थिती अधिक गंभीर होते.
- कृषी दुष्काळ म्हणजे हवामानविषयक आणि जलसंपत्तीविषयक दुष्काळ यांचे संमिश्र परिणाम. यामध्ये मातीतील ओलसरपणा व पावसाचे प्रमाण पिकांच्या वाढीसाठी अपुरे ठरते. ज्याचा थेट परिणाम शेती उत्पादनावर व अन्नसुरक्षिततेवर होतो. याचा परिणाम धान्य उत्पादन आणि अन्न सुरक्षा यांवर देखील होतो.
- दुष्काळाचे परिणाम अतिशय गंभीर असतात. ज्यामुळे आर्थिक नुकसान, पर्यावरणीय न्हास तसेच स्थलांतर, बेरोजगारी आणि जलसंसाधनांवरून वाद निर्माण होण्यासारख्या सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अवर्षणाचे आघात सौम्य करण्यासाठी पुरेशी तयारी करणे. पाण्याचा योग्य वापर करणे महत्त्वाचे असते.

अवर्षणांचे प्रकार :

- १) हवामानशास्त्रीय अवर्षण – पाऊसमान कमी होणे.
- २) कृषीविषयक अवर्षण – मातीतील आर्द्रता कमी होणे.

- ३) जलशास्त्रीय अवर्षण – जलाशयातील पाण्याची पातळी कमी होणे.
- ४) सामाजिक-आर्थिक अवर्षण-समाजातील लोकांवर पाणीटंचाईचा होणारा परिणाम याच्याशी संबंधित असून, याचा आघात धान्य, चारा इ. च्या उपलब्धतेवर होतो.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● धोक्याचा इशारा, अद्ययावत माहिती व सूचना यासाठी आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी ऐका व पाहा, वृत्तपत्रे वाचा. ● पर्जन्य जलसंवर्धनाचा अवलंब करा. ● जलसंवर्धन, स्थानिक जलसाठे पुनरुज्जीवनाच्या कार्यक्रमांत आणि वृक्षारोपण उपक्रमात सहभागी व्हा. ● पाण्याचा शक्य तितका पुनर्वापर करा. उदा. घरगुती वापराच्या पाण्याचा हिरवळ आणि रोपांना पाणी देण्यासाठी पुनर्वापर करा. ● अंधोळीसाठी डोक्यावरील फवारा (शॉवर) न वापरता बादलीत पाणी घेऊन अंधोळ करा. ● फरशी स्वच्छ करायला वाहते पाणी वापरण्याऐवजी ओले फडके वापरा. ● शौचालयात कमी पाणी लागणारे भांडे बसवा. ● टाक्या, तोट्या, इ. पाणी गळती रोखण्यासाठी नियमितपणे तपासा. ● जीवनक्रमात प्रथा म्हणून जलसंवर्धन अंगिकारा. ● जलसंवर्धन कार्यक्रमांत सहभागी व्हावे. ● जीवनक्रमात सातत्याने जलसंवर्धन अंगिकारा. तुमची खाजगी विहीर असली, तरी पाणी वापरण्यासंदर्भातील राज्य शासकीय आणि स्थानिक निर्बंधांचे पालन करावे. (अवर्षणाने भूजल पातळ्यांवरही परिणाम होतो). 	<ul style="list-style-type: none"> ● पाणी, विशेषतः पिण्याचे पाणी, वाया घालवू नये, कारण ते मौल्यवान आहे. ● अन्न वाया घालवू नये, कारण ते इतर गरजूंना उपयोगी पडू शकते. ● झाडे आणि जंगले तोडू नये. ● छतांवर गोळा झालेले पावसाचे पाणी वाया घालवू नये. ● तळी, विहिरी, तलाव, इ. सारख्या पारंपरिक पाण्याच्या स्रोतांना धक्का लावू नये. ● दात घासताना, दाढी करताना, भांडी, कपडे, इ. धुताना तोट्या बंद ठेवाव्यात. ● कोणत्याही घरगुती कामासाठी पाण्याचा मोठा नळ वापरणे टाळा.

**वेगवेगळ्या इयत्ता गटांच्या सोबत अवर्षण आणि
अवर्षण सारखी स्थितीबाबत सुरक्षित शनिवारची कृती**

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	अवर्षण आणि त्यासारखी स्थिती चित्ररूप पद्धतीने दर्शवणे.	अवर्षण आणि त्यासारखी स्थिती चित्ररूप पद्धतीने दर्शविणे.	अवर्षण आणि त्यासारखी स्थिती याची कारणे आणि आघात याबाबत चर्चा करणे.	अवर्षण आणि त्यासारखी स्थिती याची कारणे आघात याबाबत चर्चा करावी.
२)		त्यांच्या गावात/ भागात अलीकडे अनुभवलेले प्रसंग, अवर्षण सारखी स्थिती याबाबत चर्चा करणे.	त्यांच्या गावात/ भागात अलीकडे अनुभवलेले प्रसंग, त्यासारखी स्थिती याबाबत चर्चा करणे. कशामुळे परिस्थिती निम णि झाली? व त्यांच्या परिसरावर काय परिणाम झाला याची चर्चा करणे.	त्यांच्या गावात/ भागात अलीकडे अनुभवलेली कोणतेही प्रसंग त्यासारखी स्थिती याबाबत चर्चा करणे. कशामुळे परिस्थिती निर्माण झाली त्याची कारणे व परिणाम यावर चर्चा करणे.
३)	अवर्षण आणि अवर्षणासारख्या स्थितीत काय करावे व काय करू नये याची चर्चा करणे.			

१८) अठरावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : रस्ते सुरक्षितता याबाबत जागरूकता.

रस्ते वाहतूक आणि महामार्ग मंत्रालयाने रस्ता सुरक्षितता याची व्याख्या, रस्त्याच्या पायाभूत रचनेचा विकास आणि व्यवस्थापन, वाहन सुरक्षितता मानके, परिणामकारक वाहतूक व्यवस्थापन, कायदा अंमलबजावणी, सुरक्षित रस्ता वापर याबाबत सर्वकष शिक्षण यांना अंतर्भूत करणारी बहुमुखी पद्धत अशी केली आहे.

रस्ते अपघातांचा सार्वजनिक आरोग्य आणि अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या गंभीर परिणामाची जाणीव ठेवून, रस्ता वाहतूक आणि महामार्ग मंत्रालय रस्ता अपघातांमुळे होणाऱ्या दुखापती आणि मृत्यू कमी करण्यासाठी सर्वसमावेशक दृष्टिकोनावर भर देतो.

सुरक्षित प्रणाली दृष्टिकोन : मानवी दुर्बलता आणि चुकांची शक्यता लक्षात घेणारा दृष्टिकोन आहे. हा दृष्टिकोन रस्ता प्रणाली अशा प्रकारे रचना करण्याचा आग्रह करतो की, त्यामुळे मानवी चुका लक्षात घेता गंभीर दुखापती आणि मृत्यू टाळता येतील. सुरक्षित प्रणाली दृष्टिकोन एक आंतरराष्ट्रीय

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (११६)

मान्यताप्राप्त धोरण आहे. जो मानवी चुका अटळ असल्याचे गृहीत धरून रस्ते प्रणालीतील जोखीम कमी करण्याचा प्रयत्न करतो. यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो.

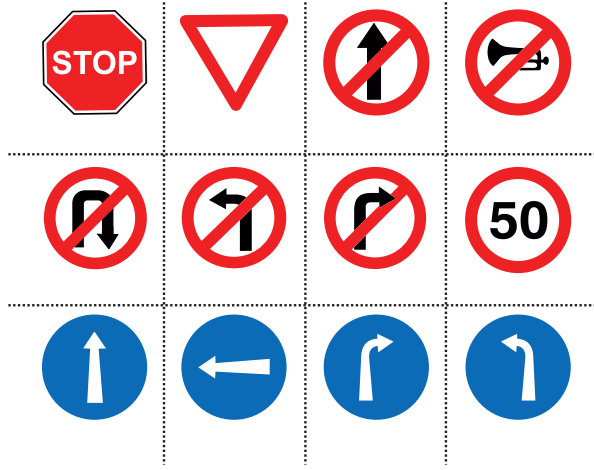

- सुरक्षित रस्ते – पादचाऱ्यांसाठी अनुकूल पायाभूत सुविधांसह योग्य रस्त्यांची रचना करणे.
- सुरक्षित गती – वेगमर्यादा आणि वाहतूक संदर्भाने उपाय अमलात आणणे.
- सुरक्षित वाहने – एअरबॅग्ज, सीट बेल्ट्स आणि बालसुरक्षात्मक उपकरणे यांसह वाहन सुरक्षा मानके सुनिश्चित करणे.
- सुरक्षित वापरकर्ते – जबाबदार वर्तन वाढवण्यासाठी जनजागृती आणि प्रशिक्षण देणे.
- अपघातानंतरची प्रतिक्रिया – आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा आणि ट्रॉमा केंद्रे बळकट करणे.

आपत्ती व्यवस्थापन – वाचन साहित्य : (११७)

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● शाळेतून कोठेही न थांबता घरी जा. रस्त्यावर खेळत राहू नका. नेहमी मोकळ्या मैदानात खेळा. ● रस्ता ओलांडण्यासाठी नेहमी प्रौढ व्यक्तींची मदत घ्या. जवळपास प्रौढ व्यक्ती नसल्यास रस्ता ओलांडण्यापूर्वी उजव्या आणि डाव्या बाजूला पाहा. कोणतेही वाहन जवळ नसल्याची खात्री करा. ● रस्ता ओलांडताना नेहमी झेब्रा पट्टे असलेल्या ठिकाणाला प्राधान्य द्या. ● तुम्ही चौकात असल्यास, रस्ता ओलांडण्याचा हिरवा दिवा पाहून पुढे जा. ● शाळेत सायकलने जात असल्यास, घर सोडण्यापूर्वी वाहन ठीक असल्याची व ती तपासून शाळेत नेण्यायोग्य असल्याची खात्री करा. ● झेब्रा पट्टे असलेल्या ठिकाणी रस्ता ओलांडा. रस्ता ओलांडताना, चालताना इअरफोन वापरू नका. ● वाहने नेहमी रस्त्याच्या डाव्या बाजूला असावीत. ती वेगमर्यादेत चालवावीत. ● डाव्या बाजूने चलावे नेहमी वाहतुकीचे नियम पाळावे. ● शिरस्त्राण (हेल्मेट) नेहमी वापरा, कमरेचा सुरक्षापट्टा बांधा. दुचाकी किंवा चारचाकी चालवताना वाहतूक नियम पाळा. 	<ul style="list-style-type: none"> ● रस्त्यावर चालताना स्व-छायाचित्र (selfies) काढू नका. ● गजबजलेल्या रस्त्यावर सायकल चालवू नका. ● रस्त्यावर खेळू नका. ● कोणत्याही अनोळखी व्यक्तीला आपला पत्ता देऊ नका. ● अनोळखी व्यक्तीने दिलेले अन्न, पाणी खाऊ किंवा पिऊ नका. ● वाहतूक संकेत पाळल्याशिवाय कधीही रस्ता ओलांडू नका.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> शाळेत विद्यार्थ्यांची शालेय वाहनातून चढ-उतार करण्यासाठी विशिष्ट ठिकाण निश्चित करा. (पिक अप आणि ड्रॉप ऑफ झोन) 	

अठरावा सुरक्षित शनिवार वेगवेगळ्या वर्ग-गट यांच्यासह रस्ता सुरक्षितता उपक्रम

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८-११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	वाहतूक दिवे, झेब्रा पट्टे, चिन्हे इ. चित्ररूप स्वरूपात दर्शवणे.	वाहतूक दिवे, झेब्रा पट्टे, चिन्हे इ. चित्ररूप स्वरूपात दर्शवणे.	रस्ता सुरक्षितता म्हणजे काय? त्यांच्या सुरक्षितते संदर्भातील महत्त्व याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करणे. सुरक्षितपणे रस्ते ओलांडण्याच्या पद्धती त्यांना समजावून सांगणे. चिन्हे व वाहतूक नियमांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे.	रस्ता सुरक्षिततेचे नियम, नियमावली आणि विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेचे महत्त्व, सुनिश्चित करणे. याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करणे. चिन्हे व वाहतूक नियमांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे.
२)	सुरक्षितपणे रस्ता कसा ओलांडावा, शिरस्त्राण घालणे, कमरेच्या सुरक्षा पट्टा यांचे महत्त्व, इतर सुरक्षितता उपाय याबाबत विद्यार्थ्यांना माहिती द्यावी.		शिरस्त्राण घालणे, कमरेच्या सुरक्षा पट्ट्याचे महत्त्व, इतर सुरक्षितता उपाय याबाबत विद्यार्थ्यांना माहिती देणे. वाहतूक नियम न पाळण्याचे परिणाम यांची उदाहरणे देऊन चर्चा करावी.	शिरस्त्राण घालणे, कमरेचा सुरक्षा पट्ट्याचे महत्त्व, इतर सुरक्षितता उपाय याबाबत विद्यार्थ्यांना माहिती देणे. वाहतूक नियम न पाळण्याचे परिणाम यांची उदाहरणे देऊन चर्चा करावी.

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८-११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
३)			रस्त्यावर असताना स्वतःला सुरक्षित कसे ठेवावे? याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.	रस्त्यावर असताना स्वतःला सुरक्षित कसे ठेवावे याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.
४)	रस्ता सुरक्षितते संदर्भात करावयाच्या व न करावयाच्या बाबी याबाबत चर्चा करणे.			

सुरक्षित शाळा क्षेत्र

- शाळेच्या क्षेत्रात वेग मर्यादा २५ किमी प्रति तास असावी तसेच ओव्हरटेकिंग टाळावे.
- 'शाळा क्षेत्र' दर्शविणारे चिन्ह प्रदर्शित करावे.

- शाळेकडे जाणे-येणे सुरक्षित ठरेल अशा पद्धतीने मुलांसाठी ड्रॉप ऑफ व पिकअप ठिकाण निर्माण करावे.

- कठडा असलेला फुटपाथ व स्पष्टपणे दर्शविलेला रस्ता ओलांडण्याचा मार्ग सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देतात.

- सुरक्षितपणे रस्ता ओलांडण्यास मुलांना मदत करण्यासाठी वॉर्डन नेमावेत. मुलांचे गट बनवावेत व चार ते पाच मिनिटांचे अंतर ठेवून एकापाठोपाठ एक याप्रमाणे गटांतून मुलांना रस्ता ओलांडण्यासाठी सहकार्य करावे.
- वॉर्डन बनण्यासाठी पालकांना स्वयंसेवक बनण्याची विनंती केली जाऊ शकते.

१९) एकोणीसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : चेंगराचेंगरी आणि मोठ्या प्रमाणावर एकत्र येणे याबाबत जागरूकता निर्मिती.

दसरा, गणपती, दहिहंडी, इ. सारख्या सणांच्या वेळी लोक मोठ्या प्रमाणात एकत्र येतात. कोणतीही छोटी घटना, अफवा किंवा चुकीची माहिती यामुळे चेंगराचेंगरीसारखी स्थिती निर्माण होऊ शकते. बहुतांशी महिला आणि मुले अशा दुर्दैवी अपघातांचा बळी ठरतात. आपल्याला सुरक्षित कसे ठेवावे आणि कोणतेही अपघात कसे टाळावे हे आपण शिकण्याची आवश्यकता आहे.

गर्दीतील सुरक्षितता : चेंगराचेंगरीपासून कसे वाचावे तपासणी सूची जेव्हा मोठी गर्दी होणाऱ्या कार्यक्रमास जायचे असेल तेव्हा

- तुमच्या आजूबाजूच्या परिसरावर लक्ष ठेवा.

- तुम्ही एकटेच पडलात, तर तुमच्या कुटुंबाला, सहप्रवाशांना कुठे भेटायचे ती जागा निश्चित करून ठेवा.

- पाण्याची बाटली सोबत ठेवा व पुरेसे द्रव प्राशन करा.

- आल्या आल्याच आणीबाणीच्या प्रसंगी बाहेर पडण्याचा मार्ग लक्षात घ्यावा.

- अडकून पडतील असे लांब, झुलते कपडे किंवा दागिने वापरू नका.

- हवामानाचा अंदाज घ्या. अचानक पडणारा पाऊस आणि वादळ हे सुरक्षित ठिकाणी पोहोचण्यासाठी घाबरलेल्या जमावाचे कारण ठरू शकते.

- जेथे गर्दी तुंबते अशा जागांबाबत जागृत रहा व अशा जागा टाळा.

- सोयीचे होतील असे बूट वापरा.

- स्माटे बना, सज्ज रहा!

- गरज पडल्यास आवश्यक असणारी आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा कुठे उपलब्ध आहे याची माहिती घेऊन ठेवा.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१२१)

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● धार्मिक उपासनेची ठिकाणे, जत्रा, सण, इ. सारख्या गर्दीच्या ठिकाणी काळजी घ्या आणि शिस्तीने वागा. ● अनावश्यक गोंगाट करू नका, अफवा पसरवू नका. इतरांना तसे करण्यापासून रोखा. ● शक्य असल्यास गर्दीच्या ठिकाणी मुले, वयस्कर आणि विकलांग यांना नेणे टाळावे. ● गर्दीच्या ठिकाणी घाईने जाऊ नका. ● शक्य असल्यास, चेंगराचेंगरीच्या ठिकाणापासून दूर जा. मोकळ्या जागी सावधपणे थांबा. जिकडे गर्दी विरळ होते त्या बाजूला जा. ● चेंगराचेंगरी झाल्यास, तुमचा हात मुष्टियोद्ध्याप्रमाणे छातीजवळ ठेवून तुमच्या छातीचे संरक्षण करा. मग गर्दीच्या दिशेने जात राहा. ● भिंती, अडथळे किंवा अरुंद दरवाजे यासारख्या ठिकाणांपासून लांब राहा. ● तुमच्या पायांवर ताठ उभे राहा आणि खाली पडल्यास झटकन उठा. ● या प्रक्रियेत तुम्ही जखमी झालात आणि उठता येत नसेल, तर तुमच्या हातांनी तुमचे डोके झाकून घ्या. ● तुमच्यापुढे चालणारे कोणीही बालक/महिला/वृद्ध व्यक्ती खाली पडल्यास त्यांना उठून उभे राहण्यास मदत करा आणि भीती पसरवू नका. ● स्थिती सामान्य झाल्यावर, जखमी व्यक्तींना गर्दीपासून दूर न्या. त्यांना जवळच्या सुरक्षित जागी घेऊन जा. ● पोलीस आणि आरोग्य कर्मचारी यांना त्यांच्या बचाव कार्यात सहकार्य करा. 	<ul style="list-style-type: none"> ● घाबरू नका आणि अफवा पसरवू नका. ● गर्दीला जखमी व्यक्तीभोवती जमा होऊ देऊ नका, चेंगराचेंगरीच्या स्थितीत लोकांचा श्वास कोंडतो व ते बेशुद्ध पडतात. हे टाळण्यासाठी मोकळी हवा तिथे येऊ द्या. ● चेंगराचेंगरी झाली असेल, तर तिकडे जाऊन गर्दी वाढवू नका, शांतपणे तिथली जागा सोडून दूर जा.

प्राथमिक उपचार आणि सीपीआर (हृदय व फुफ्फुस पुनरुज्जीवन प्रक्रिया)

हृदय व फुफ्फुस पुनरुज्जीवन (सीपीआर) ही एक आपत्कालीन जीवनरक्षक प्रक्रिया आहे, हृदय थांबल्यानंतर जी प्रक्रिया केली जाते. तातडीने सीपीआर दिल्यास हृदयविकाराच्या झटक्यानंतर वाचण्याची शक्यता दुप्पट किंवा तिप्पट होऊ शकते. तुमच्या समोर एखादा प्रौढ किंवा मुलगा/मुलगी अचानक कोसळताना दिसला, तर केवळ छाती दाबण्याचे सीपीआर (हँड्स-ओन्ली सीपीआर) द्या.

सीपीआर कार्यपद्धतीचा लाभ कसा घ्यावा ?

- व्यक्तीला पाठीवर झोपवा आणि त्याचे श्वासमार्ग खुले करा.
- व्यक्ती श्वास घेत नसेल, तर तात्काळ सीपीआर सुरु करा.
- दोन्ही हातांची बोटे एकत्र करून घट्ट मूठ बांधा. ५ सेंटीमीटर खोलीपर्यंत छातीवर दाब द्या.
- बाधित व्यक्तीच्या तोंडावर स्वच्छ रुमाल किंवा कपडा ठेवा. दोन वाचवणारे श्वास द्या.
- व्यक्ती प्रतिसाद देत नसेल, तर तात्काळ वैद्यकीय मदतीसाठी संपर्क साधा.

एकोणिसावा सुरक्षित शनिवार उपक्रम वेगवेगळ्या वर्ग-गट यांच्याशी मोठ्या प्रमाणातील एकत्र येणे आणि चेंगराचेंगरी बाबतीत संवाद

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वातयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	सण आणि मोठी संमेलने यादरम्यान गर्दी व्यवस्थापन.	सण आणि मोठी संमेलने यादरम्यान गर्दी व्यवस्थापन.	राज्याच्या विविध भागात वारंवार चेंगराचेंगरी का होते ? याबाबत चर्चा करणे. अलीकडील अशा घटनांची उदाहरणे द्या. चेंगराचेंगरी रोखण्यासाठी काय करता येईल ते सांगा.	राज्याच्या विविध भागात वारंवार चेंगराचेंगरी का होते ? याबाबत चर्चा करणे. अलीकडील अशा घटनांची उदाहरणे द्या आणि चेंगराचेंगरी रोखण्यासाठी काय करता येईल ते सांगा.
२)		त्यांच्या गाव/शहर येथे झालेल्या चेंगराचेंगरीची उदाहरणे द्या.	मोठ्या संमेलनांमध्ये आणि चेंगराचेंगरीसारख्या स्थितीत त्यांनी स्वतःला सुरक्षित कसे ठेवावे याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.	मोठ्या संमेलनांमध्ये आणि चेंगराचेंगरीसारख्या स्थितीत त्यांनी स्वतःला सुरक्षित कसे ठेवावे ? याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वातयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
३)				चेंगराचेंगरीत अडकल्यास ते काय करू शकतील? त्यांना स्वतःला आणि त्यांच्या जवळच्यांना दरम्यान अशा स्थितीत कसे सुरक्षित ठेवू शकतील याबाबत चर्चा करा.
४)	मोठी संमेलने आणि चेंगराचेंगरी अशा प्रसंगी करावयाच्या व न करावयाच्या बाबी याबाबत चर्चा करणे.			

२०) विसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : आगीबाबत सुरक्षितता याबाबत अभासी सराव

आग ही एक रासायनिक प्रतिक्रिया आहे. हवेतील ऑक्सिजन आणि इंधन (जसे की, गॅस किंवा लाकूड) यांच्या संपर्कामुळे होते. आग लागण्यासाठी इंधनाला इतक्या उच्च तापमानाला गरम करावे लागते की, ते स्वतः पेट घेईल किंवा ज्वाळा निर्माण होतील.

'आग त्रिकोण'

आग लागण्यासाठी तीन घटक

आवश्यक असतात हे दिसून आले आहे. ते तीन घटक पुढीलप्रमाणे आहेत : उष्णता, प्राणवायू, ज्वलनशील पदार्थ. आग लागण्यासाठी तीन गोष्टी अनिवार्य असतात :

- उष्णता
- ऑक्सिजन
- ज्वलनशील पदार्थ किंवा इंधन जर हे तीन घटक उपलब्ध असतील, तर आग किंवा दहनाची प्रक्रिया सुरु राहते.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१२४)

- अ) दहन टिकवण्यासाठी पर्याप्त प्रमाणात ऑक्सिजन,
 ब) पदार्थाला त्याच्या प्रज्वलन तापमानापर्यंत नेण्यासाठी पर्याप्त उष्णता,
 क) काहीतरी ज्वलनशील पदार्थ किंवा इंधन.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● शांत रहा, घाबरू नका आणि पळू नका. ● धोक्याचा इशारा द्या आणि परिसरातील सर्व लोकांना सतर्क करा. ● अगोदर सुटका करून घ्या आणि नंतर मदतीसाठी हाक मारा. ● सर्वात जवळचा उपलब्ध निर्गम (बाहेर जाण्याचा) मार्ग वापरा. ● आवारातून जाताना, शक्य असल्यास सर्व दरवाजे आणि खिडक्या बंद करा. हे सुनिश्चित करा की, कोणीही मागे राहिलेले नाही आणि तुम्ही सुरक्षित आहात. ● केवळ संकटकालीन मार्ग वापरा कारण ते त्याच उद्देशाने बांधले आहेत. ● जिना वापरा, 'उद्वाहने वापरू नका' ● तुम्ही तुमच्या खोलीत अडकले असाल, तर दरवाजा बंद करा, धूर किंवा धूरांच्या रेषा ज्यातून आत येऊ शकतील अशा फटी बंद करा. बचाव पथक तसेच इतरांचे लक्ष वेधण्यासाठी खिडकीतून ओरडून हाका मारा. 	<ul style="list-style-type: none"> ● आगीत कधीही उभे राहू नका. नेहमी धूर पातळीच्या खालून रांगा. तुमचे तोंड झाकलेले ठेवण्याचा प्रयत्न करा. ● कोणत्याही कारणासाठी जळणाऱ्या इमारतीत कधीही पुन्हा मागे जाऊ नका. ● अग्निसुरक्षा कर्मचाऱ्यांपासून लपून राहू नये हे मुलांना शिकवा. कोणी हरवले असल्यास, अग्निसौम्यीकरण कर्मचाऱ्यांना सांगा. ते सुरक्षितपणे बचाव कार्य करण्यासाठी सुसज्ज असतात. ● आग आणि धूर रोधक दरवाजे उघडे ठेवू नका. कारण ते बंद स्थितीत आग आणि धूर पसरणे मर्यादित ठेवतात. ● पायऱ्या, बाहेर पडण्याचे मार्ग आणि व्हरांडा येथे गोंधळ करू नका, कारण ते तुमच्या सुटकेचे मार्ग आहेत. ● आग लागली असताना कधीही उद्वाहने वापरू नका. नेहमी जिना वापरा. ● आपले सामान गोळा करण्यासाठी थांबू नका. ● ओरडू किंवा पळू नका. त्याने इतरांमध्ये भीती निर्माण होते. ● अग्निशामक यंत्र वापरा.

अग्निशामक यंत्र (Fire Extinguisher) वापरण्याच्या पायऱ्या : PASS पद्धत

- **P - पिन ओढा (Pull the pin)** : यामुळे अग्निशामक यंत्र वापरण्यास मोकळे होते.
- **A - तोंड आधारभागाकडे रोखा (Aim the nozzle at the base of the fire)** : आपण थेट ज्वाळांवर लक्ष केंद्रित केले, तर आगशमन द्रव्य ज्वाळांमधून पार जाईल आणि आग विझवता येणार नाही. त्यामुळे इंधनावर लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे.

- **S - ट्रिगर दाबा (Squeeze the trigger) :**

नियंत्रित पद्धतीने ट्रिगर दाबा आणि आग शमन द्रव्य सोडा.

- **S - बाजूने हालवा (Sweep from side to side) :**

आग पूर्णतः विझेपर्यंत डावीकडून उजवीकडे आणि उजवीकडून डावीकडे हालवा. सुरुवातीला सुरक्षित अंतरावरून यंत्र वापरायला सुरुवात करा. नंतर हळूहळू पुढे सरका.

आग विझल्यानंतर पुन्हा पेट घेण्याचा धोका राहतो म्हणून त्या जागेवर लक्ष ठेवा.

भारतभर विविध ठिकाणी शाळांमध्ये आग लागण्याच्या घटना पूर्वी घडल्या आहेत, म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये शाळा सुरक्षिततेबद्दल जागरूकता

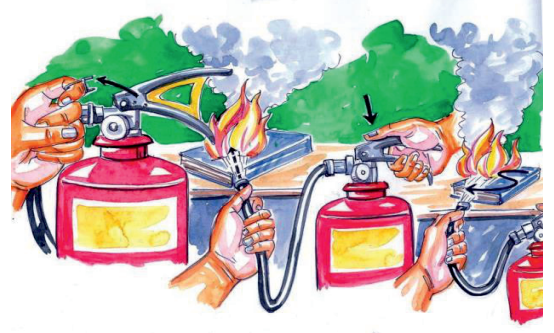
निर्माण करण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या कृतींसह, आग सुरक्षितते संदर्भात आगीच्या घटनेचा आभासी सराव घडवून आणायला हवा.

- ◆ आगीच्या प्रसंगी अग्निसौम्यीकरण तंत्रे वापरणे. अशा तातडीच्या स्थितीत झटपट प्रतिसाद देण्याचे विविध मार्ग याबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे हा आभासी सरावाचा उद्देश असायला हवा.
- ◆ कोणत्याही आगविषयक तातडीच्या प्रसंगाला तोंड देण्यासाठी शाळा तयार असल्याचे सुनिश्चित करण्यासाठी, विद्यार्थी व कर्मचारी यांच्यामध्ये अग्निसौम्यीकरण बचाव कार्याबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी नियमित आभासी सराव करावेत.

पायरी १ :

ठरलेल्या दिनांकाला, आभासी कृती समन्वयकाने शाळेच्या आवारात एक समन्वय बैठक आयोजित केली पाहिजे. सदर बैठकीत पुढील मुद्द्यांची चर्चा करावी :

- आपत्तीच्या ज्या प्रकारासंबंधी कृती करायची आहे त्याचे थोडक्यात वर्णन करावे.
- शाळेच्या आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगावी.
- घटनास्थळी कमांडर, माहिती व सूचना देणाऱ्या टीमच्या सदस्यांची नावे आणि त्यांची जबाबदारी (जे नियंत्रण कक्षाच्या कर्मचाऱ्यांच्या रूपात काम करतील.) सांगावी.
- आभासी सरावात सर्व वर्ग शाळा भाग घेतील.
- एकत्र येण्याचे क्षेत्र, संकटकालीन आराखड्याची पुनर्गणना, सचेतक यंत्रणा इ. बाबत सूचना द्याव्यात.
- प्रत्येक वर्ग/विभाग यांच्या निरीक्षकांना थोडक्यात सूचना द्याव्यात.

- त्यानंतर खुली चर्चा केली करावी.
- शाळेतील विशेष गरज असलेले विद्यार्थी निश्चित करणे.

पायरी २ :

- आभासी सरावात अग्निशमन सुरक्षितता उपकरणे कशी वापरावी याचे प्रात्यक्षिक अग्निशमन दलाच्या तज्ज्ञांच्या उपस्थितीत दाखवावे.
- शिक्षक आणि विद्यार्थी यांना आगीच्या वेळी वापरण्याची जीवरक्षक आणि बचाव तंत्रे याबद्दल संवेदनशील बनवावे.
- अग्निशमन आणि बचाव कार्ये यासाठी आवश्यक उपकरणे घेऊन कर्मचाऱ्यांचा एक गट तयार ठेवावा. त्यागटाने आभासी अग्निशमन आणि संकटकालीन सराव करताना विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन आणि साहाय्य करावे.
- विद्यार्थी आणि शिक्षक यांना आग लागल्याचा इशारा दिल्यानंतर काही क्षणात प्रात्यक्षिक सुरु होईल.
- इशारा मिळताच, विद्यार्थ्यांनी ताबडतोब त्यांच्या वर्गखोल्या रिकाम्या कराव्यात आणि एकत्र येण्याचे क्षेत्रात गोळा होण्याची सूचना त्यांना द्यावी.
- संपूर्ण आभासी सराव करताना आणि भोंग्याचा आवाज आल्यानंतर शाळेच्या मैदानाकडे जाताना विद्यार्थ्यांबरोबर त्यांचे विषय शिक्षक असले पाहिजेत.
- सर्व सदस्य मैदानावर जमल्यावर त्यांनी कोणत्याही आणीबाणीच्या प्रसंगी घाबरू नये असा सल्ला त्यांना द्यावा.
- आग लागलेल्या प्रसंगी शिक्षकांसोबत राहावे आणि शिक्षकांनी दिलेल्या सूचना पाळल्यात अशी सूचना विद्यार्थ्यांना द्यावी.
- आगीची शक्यता लक्षात घेऊन करावयाच्या, न करावयाच्या बाबी यांचा समावेश असलेल्या आणि विद्यार्थ्यांनी पाळावयाच्या मार्गदर्शक सूचना, सुरक्षितताविषयक युक्त्या जबाबदार प्रभारी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना समजावून द्याव्यात.
- आगविषयक सुरक्षितता तज्ज्ञांनी काही शिक्षक, वरिष्ठ वर्गातील विद्यार्थी यांना आग विझवणाऱ्या अग्निशामक उपकरणांचे कार्य आणि परिचालन समजावून द्यावे.
- आभासी सरावाचे संनियंत्रण शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी करावे. त्यांनी या सरावाबाबतचे आकलन आणि आणीबाणीच्या प्रसंगी विद्यार्थ्यांनी घ्यावयाची विशिष्ट काळजी याबाबत जमलेल्या लोकांना सांगावे.

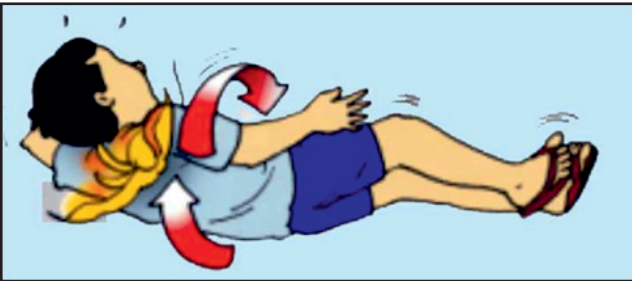
निरीक्षक, शिक्षक आणि विद्यार्थी त्यानंतर सांगोपांग चर्चेसाठी मध्यवर्ती ठिकाणी एकत्र जमतील. आलेले अनुभव तसेच शिकलेले धडे एकमेकांना सांगतील. समन्वयक सर्व मुद्दे लिहून घेतील.

कृतिपश्चात अहवाल तयार करतील. त्या अनुषंगाने शाळा आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्याचे पुनर्विलोकन करता येईल आणि त्यात सुधारणा करता येतील.

विसाव्या सुरक्षित शनिवार उपक्रम आगशमन याबाबत वेगवेगळ्या वर्ग-गट यांच्याशी संवाद

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	आगीच्या घटना, सुरक्षितता, उपकरणे, अग्निशामक उपकरणे इ. चित्ररूपात दर्शवणे.	आगीच्या घटना, सुरक्षितता, उपकरणे, अग्निशामक उपकरणे इ. चित्ररूपात दर्शवणे.	आगीची कारणे आणि तिचा मुलांवरील आघात याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.	आगीची कारणे आणि तिचा मुलांवरील आघात याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.
२)		त्यांच्या गावात/ भागात अलीकडे झालेल्या किंवा कोणत्याही इतर आगीच्या घटनांची उदाहरणे देऊन चर्चा करा.	त्यांच्या गावात/ भागात अलीकडे झालेल्या किंवा कोणत्याही इतर आगीच्या घटनांची उदाहरणे देऊन चर्चा करा. घटना कशी घडली आणि अशा स्थितीत कोणती सुरक्षितता उपाययोजना करण्याची गरज आहे याची चर्चा करा.	त्यांच्या गावात/ भागात अलीकडे झालेल्या किंवा कोणत्याही इतर आगीच्या घटनांची उदाहरणे देऊन चर्चा करा. घटना कशी घडली आणि अशा स्थितीत कोणती सुरक्षितता उपाययोजना करण्याची गरज आहे याची चर्चा करा.
३)			अशा स्थितीत विद्यार्थी स्वतःला कसे सुरक्षित ठेवू शकतील याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.	अशा स्थितीत विद्यार्थी स्वतःला कसे सुरक्षित ठेवू शकतील याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.
४)	आग आणि संबंधित जोखमीच्या या संदर्भात करावयाच्या आणि न करावयाच्या बाबी याची चर्चा करा.			

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१२८)

महिना - नोव्हेंबर

२१) एकविसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : होडी उलटणे या संदर्भात जागरूकता.

होडी उलटणे हा एक सागरी धोका आहे, विशेषतः जल परिवहनावर अवलंबून असलेल्या भागात ही जोखीम आढळते. प्रवासी आणि चालक दल यांना जोखीम असते. भारतीय राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाच्या मतानुसार, होडी उलटण्याच्या घटनांची प्राथमिक कारणे अतिभार, विपरीत हवामान स्थिती, जलपोताची अपुरी देखभाल आणि

सुरक्षितता, उपाययोजनांची कमतरता या सारखे घटक आहेत. असे प्रकर्षाने लक्षात आले आहे की, सुरक्षितता शिष्टाचाराचे योग्यरीत्या पालन न करणे, क्षमतेपेक्षा प्रवासी अधिक घेणे किंवा खवळलेल्या समुद्रात होडी चालवणे, यासारख्या गोष्टींमुळे आपत्ती उद्भवण्याची शक्यता लक्षणीयरीत्या वाढते. होडी स्थिरता, चालकांना योग्य प्रशिक्षण आणि तरंगण्यासाठी जीवरक्षक अंगरखा व तरंगत्या खुणा अशा जीवरक्षक उपकरणांची उपलब्धता अनिवार्य करणे या बाबी सुनिश्चित करण्याचे महत्त्व नियमितपणे समजावून देणे आवश्यक आहे. होडी उलटण्यातील जोखीम सौम्य करण्यासाठी, सुरक्षितता नियमांची अंमलबजावणी करावी आणि प्रवासी व होडी चालक यांनी जल परिवहन सुरक्षिततेबाबत शिक्षण आणि जागरूकता मोहीम राबवावी.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none">योग्यरीत्या देखभाल होत असलेल्या आणि ज्यावर तरंगण्यासाठी जीवरक्षक अंगरखा, सुरक्षारक्षक व्यक्ती, सुरक्षिततेसाठी बांधण्याच्या पट्ट्या इ. उपलब्ध आहेत, अशा होडीतूनच नेहेमी प्रवास करावा.होडी प्रवासात शांत बसावे. होडीत चढताना व उतरताना खलाशांनी दिलेल्या सूचनांनुसार क्रम पाळावा.होडी फेरीदरम्यान कोणतीही घाई करू नये. खलाशावर वेगाने जाण्याचा कोणत्याही प्रकारचा दबाव टाकू नये.सूर्योदयापूर्वी आणि सूर्यास्तानंतर होडीतून प्रवास टाळावा; ते धोकादायक ठरू शकते.	<ul style="list-style-type: none">कोणत्याही परिस्थितीत अति गर्दी झालेल्या होडीत बसू नये.प्राणी घेऊन जात असलेल्या होडीतून प्रवास करू नये.पाऊस पडत असताना होडीतून प्रवास करू नये.मोडलेल्या/तुटलेल्या होडीतून प्रवास करू नये कारण ते धोकादायक ठरू शकते.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१२९)

एकविसावा सुरक्षित शनिवार उपक्रम : होडी उलटणे संदर्भात वेगवेगळ्या वर्ग-गट यांच्याशी संवाद

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	होडी उलटण्याची घटना चित्ररूपाने दर्शवणे	होडी उलटण्याची घटना चित्ररूपाने/चित्रफीत स्वरूपात दर्शवणे.	गावात/शहरात अलीकडे घडलेल्या होडी उलटण्याच्या घटनांबद्दल विद्यार्थ्यांना माहिती देणे. अशा घटनांच्या होणाऱ्या आघाताबाबत चर्चा करावी.	गावात/शहरात अलीकडे घडलेल्या होडी उलटण्याच्या घटनांबद्दल विद्यार्थ्यांना माहिती देणे. अशा घटनांच्या होणाऱ्या आघाताबाबत चर्चा करावी.
२)		त्यांच्या गावात/शहरात अलीकडे घडलेल्या होडी उलटण्याच्या घटनांबद्दल विद्यार्थ्यांना माहिती द्यावी.	अशा घटना टाळण्यासाठी काय उपाययोजना करता येतील? याबाबत चर्चा करावी.	अशा घटना टाळण्यासाठी काय उपाययोजना करता येतील? याबाबत चर्चा करावी.
३)			होडीतून जाताना ते स्वतःला कसे सुरक्षित ठेवू शकतात याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.	होडीतून जाताना ते स्वतःला कसे सुरक्षित ठेवू शकतात आणि इतरांना बुडण्यापासून रोखण्यासाठी ते काय पावले उचलू शकतात? याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.
४)	होडी उलटणे संदर्भात करावयाच्या आणि न करावयाच्या बाबी यांची चर्चा करणे.			

२२) बाविसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : गारपीट संदर्भात जागरूकता.

गारपीट ही एक हवामानशास्त्रीय घटना आहे. ज्यात तीव्र वादळांच्या दरम्यान वादळी ढगांमधून बर्फाचे गोळे म्हणजे गारा पडतात. तो गारांचा पाऊस असतो. या गारा पूर्ण पारदर्शक किंवा अंशतः अथवा पूर्णतः अपारदर्शक असतात. त्या सहसा गोलाकार, शंकूसारख्या किंवा अनियमित आकाराच्या साधारणपणे ५ ते ५० मिमी व्यासाच्या असतात. बहुतांश गारपीटींमध्ये विविध आकाराच्या गारांचा समावेश असतो. केवळ प्रचंड मोठ्या गारा मोकळ्या जागेत सापडलेल्या लोकांसाठी गंभीर जोखीम

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१३०)

असतात. हे बर्फकण ढगातून सुट्टे किंवा अनियमित आकाराच्या स्वरूपात एकत्र होऊन पडतात. गारपीट बहुतांशी हिवाळ्यात आणि मोसमी पावसाच्या हंगामापूर्वी होते. नैऋत्य मोसमी हंगाम सुरू झाल्यावर सहसा होत नाही. गारपीटीमुळे होणारे नुकसान त्याच्या कालावधीवर, तीव्रतेवर आणि गारांच्या आकारावर अवलंबून असते. पिकांची हानी हा गारपीटीमुळे होणारा सर्वात मोठा धोका आहे. ज्यातून शेतकऱ्यांना प्रचंड आर्थिक नुकसान सोसावे लागते. सोबतच वनस्पती, प्राणी, इमारती व मालमत्तेचे नुकसान होऊ शकते आणि विमान वाहतुकीलाही अडथळे निर्माण होऊ शकतात.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● हवामान स्थितीवर लक्ष ठेवा. तीव्र हवामान धोक्याचा इशारा समजून घेण्यासाठी नियमितपणे आकाशवाणी कार्यक्रम ऐका किंवा अधिकृत माहिती मिळवा. ● मुले/शेजारी यांना धोकादायक हवामान स्थितीबाबत सूचित करा. ● तुमच्या इमारतीतील बाहेरील बाजूच्या खिडक्यांपासून दूर असलेली सर्वात सुरक्षित ठिकाणे निश्चित करून ठेवा. ● गारपीटीमुळे होणारे भूस्खलन किंवा पूर याबाबत धोक्याचा इशारा मिळवण्याचा प्रयत्न करा. ● तुम्ही मोकळ्या जागेत अडकला असाल, तर तीव्र उताराची जागा किंवा पाण्याचे ओघ यांच्यापासून दूर, आच्छादित आणि सर्वात सुरक्षित ठिकाणी पोहचा. ● उंच विलग झाडे, डोंगरमाथा, मोकळी शेते, समुद्रकिनारे, छप्पर असलेले निवारे किंवा इतर लहान रचना, कोणतीही धातूची वस्तू यांसारख्या नैसर्गिकरीत्या विजेला आकर्षित करणारी धोकादायक ठिकाणे शोधून ठेवा. ● प्राण्यांसाठी आच्छादित निवारे उपलब्ध करून द्या. आवश्यक असल्यास जनावरे तिथे हलवा. ● पाळीव प्राण्यांना घरात घेऊन या. 	<ul style="list-style-type: none"> ● मोकळ्या जागेतील विलग झाडाखाली, डोंगरमाथा, मोकळी शेते, समुद्रकिनारे, छप्पर असलेले निवारे किंवा इतर लहान रचना आणि कोणतीही धातूची रचना यांच्याखाली आश्रय घेऊ नका. ● तुम्ही घरात असाल, तर खिडक्या आणि काचेचे दरवाजे यांच्यापासून दूर राहा. ते गारपीटीच्या जोरामुळे तुटू शकतात.

बावीसावा सुरक्षित शनिवार उपक्रम : गारपीट संदर्भात वेगवेगळ्या वर्ग-गट यांच्याशी संवाद

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	गारपीट चित्ररूपाने दर्शवावी.	गारपीट चित्ररूपाने दाखवावी. गारपीट म्हणजे काय? याची विद्यार्थ्यांना माहिती द्यावी.	त्यांच्या गावात/शहरात घडलेल्या गारपीटीच्या अलीकडील घटनांबद्दल विद्यार्थ्यांना माहिती देणे. गारपीटीच्या घटनांचा पिके, जनावरे आणि मानवी जीवन यावर होणाऱ्या आघाताची चर्चा करावी.	त्यांच्या गावात/शहरात घडलेल्या गारपीटीच्या अलीकडील घटनांबद्दल विद्यार्थ्यांना माहिती द्यावी. गारपीटीच्या घटनांचा पिके, जनावरे आणि मानवी जीवन यावर होणाऱ्या आघाताची, गारपीटाचा आघात कमी करण्यासाठी कोणती उपाययोजना करता येईल यावर चर्चा करावी.
२)		गारपीट दरम्यान सुरक्षित कसे राहता येईल याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.	अशा स्थितीत बंद जागेत आणि बंद जागेबाहेर ते स्वतःला सुरक्षित कसे ठेवू शकतील याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.	अशा स्थितीत बंद जागेत आणि बंद जागेबाहेर ते स्वतःला सुरक्षित कसे ठेवू शकतील याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.
३)				गारपीट दरम्यान ते स्वतःला आणि जनावरांचा समावेश असलेल्या इतरांना सुरक्षित कसे ठेवू शकतील याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.
४)	गारपीट संदर्भात करावयाच्या आणि न करावयाच्या बाबी यावर चर्चा करावी.			

२३) तेविसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : रस्ते सुरक्षितता बाबतीत जागरूकता

विद्यार्थ्यांच्या गटाशी मागील सुरक्षित शनिवारमध्ये केलेल्या कृतीसारखे उपक्रम राबवा.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१३२)

२४) चोविसावा सुरक्षित शनिवार उपक्रम : सर्पदंश व इतर विषारी प्राणी दंश या संदर्भात प्रथमोपचार प्रशिक्षण.

सर्पदंश : जेव्हा साप एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या सुळ्यातून व्यक्तीच्या शरीरात विष सोडतो तेव्हा सर्पदंश झाला असे म्हणतात. भारतात दरवर्षी ५० हजारांहून अधिक लोक नाग, मण्यार, घोणस आणि फुरसे या विषारी सापांच्या सर्पदंशामुळे मरतात असे अहवाल सांगतो. विषारी सर्पदंशाच्या लक्षणांत तीव्र वेदना, सूज, गुंगी येणे, श्वास घेण्यात अडथळे, अर्धांगवायू यांचा समावेश होतो. ताबडतोब करण्याच्या प्रथमोपचारात सर्पदंशाला बळी पडलेल्या व्यक्तीला शांत ठेवणे, बाधित अवयव हलणार नाही असे पाहणे. प्रतिसर्पविष उपचारासाठी वैद्यकीय साहाय्य मिळवणे यांचा समावेश होतो. रक्तवाहिनी घट्ट बांधून ठेवावी आणि जखमेच्या जागी कापणे, विष शोषून घेणे या गोष्टी काटेकोरपणे टाळावे.

सर्पदंशाबाबत वस्तुस्थिती

रुग्णाला धीर द्या.
बहुतांश मृत्यू हे भीती, धक्का, धावपळ, चुकीच्या किंवा विलंबाने होणारे उपचार यामुळे होतात.

रुग्णाला स्थिर करा, शांत करा.

जखम पाण्याने धुवा.

स्वच्छ कपड्याने जखम बांधून घ्या.

सूज येण्याची शक्यता लक्षात घेऊन सर्व प्रकारचे दागिने काढून घ्या तसेच घट्ट कपडे सैल करा.

रुग्णाला श्रम पडतील असे काम करू नका. त्याची हालचाल होणार नाही याची काळजी घ्या.

जखमेच्या वर व खाली पट्टी बांधू नका.

ज्या ठिकाणी विषनाशक लस असेल अशा जवळच्या दवाखान्यात रुग्णाला त्वरित हलवा.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१३३)

मधमाशीचा चावा (मधमाशीचा काटा लागणे) :

- मधमाशी चावल्यावर ती आपल्या डंखाद्वारे विष टोचते, त्यामुळे चावलेल्या जागी वेदना, सूज, लालसरपणा आणि खाज निर्माण होते.
- बहुतांश वेळा मधमाशीचा दंश हानिकारक नसतो, परंतु काही व्यक्तींमध्ये तीव्र अॅलर्जिक प्रतिक्रिया होऊ शकते, ज्यासाठी तातडीने वैद्यकीय मदतीची गरज असते.

- प्राथमिक उपचारांमध्ये डंख काढून टाकणे. (चिमटा वापरू नये, सपाट वस्तूने डंख बाहेर काढावा), सूज कमी करण्यासाठी बर्फ लावणे आणि सौम्य लक्षणे दिसल्यास अॅटिव्हिटामिन औषधे घेणे यांचा समावेश होतो.
- श्वास घेण्यास त्रास होणे, चेहरा सुजणे किंवा चक्कर येणे यांसारखी लक्षणे दिसली, तर त्वरित वैद्यकीय उपचार आवश्यक असतात.

विंचू दंश (विंचू काटा लागणे) :

- विंचू जेव्हा त्याच्या शेपटीतून विष टोचतो तेव्हा विंचू दंश झाला असे म्हणतात. भारतात, विशेषतः ग्रामीण भागात लाल आणि काळा विंचू सर्वांत धोकादायक आहे. सौम्य चाव्यामुळे वेदना, सूज आणि बधिरता ही लक्षणे दिसतात. विषारी जातींच्या चाव्यामुळे श्वास घेण्यात समस्या, फिट्स/मिरगी धक्का हे परिणाम होतात.
- काटा लागलेली जागा स्वच्छ करणे, थंड पदार्थ तिथे दाबून धरणे आणि चावा घेतल्याने त्रास झालेल्या व्यक्तीने शांत राहणे यांचा समावेश प्रथमोपचारात होतो. तीव्र वेदना होत असतील, तर ताबडतोब रुग्णालयात दाखल करून प्रतिविंचूविष देणे आवश्यक असते.
- तीनही प्रकरणात, प्रतिबंध निर्णायक आहे. संरक्षक कपडे परिधान करणे-जोखीम क्षेत्रात अनवाणी पायांनी चालणे टाळणे. चावा तसेच विषारी प्राण्याचा काटा लागण्याची जोखीम कमी करण्यासाठी घराबाहेर कोणतीही वस्तू हाताळताना सावध राहणे उपयुक्त ठरते.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none">● सर्पदंश झालेली जागा स्थिर ठेवा. शरीराच्या इतर भागात विष पसरणे रोखण्यासाठी ती जागा छातीच्या खालील बाजूला राहिल हे सुनिश्चित करा.	<ul style="list-style-type: none">● सर्पदंश झाल्यास, रक्ताचे अभिसरण थांबण्यासाठी जखमेवर बर्फाचा खडा ठेवणे.● तुमच्या तोंडाने थेट विष शोषून घेण्याचा प्रयत्न करू

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> शरीरात विष पसरणे रोखण्यासाठी जखम झालेल्या ठिकाणापासून २ ते ४ इंच अंतरावर योग्यरीत्या मलमपट्टी करा. जंतुनाशक द्रवाने जखमेचा भाग स्वच्छ करा. बाधित भागातील सूज रोखण्यासाठी तो भाग आर्द्र कापड/मलमपट्टी याने आच्छादित ठेवा. रुग्णाच्या अंगावर कोणतेही दागदागिने किंवा घट्ट कपडे असल्यास जखमेच्या भागात सूज येण्यापूर्वी ते काढून ठेवा. ताबडतोब सर्वात जवळच्या आरोग्य सुविधेशी संपर्क साधा; जखमेला कारणीभूत असलेला सरपटणारा प्राणी/साप यांच्या प्रकाराबद्दल डॉक्टरांना माहिती द्या. 	<ul style="list-style-type: none"> नका. त्यामुळे तुम्ही आणि सर्पदंश झालेली व्यक्ती या दोघांनाही धोका पोहोचेल. त्यामुळे विषाचा काही भाग तुमच्याकडून गिळला जाईल. कोणत्याही वैद्यकीय तज्ज्ञाच्या सल्ल्याशिवाय सर्पदंशाच्या जखमेची जागा कापण्याचा प्रयत्न करू नका. विष पसरणे रोखण्यासाठी चहा किंवा कॉफी पिणे टाळावे. स्थिर राहा व शरीराची अनावश्यक हालचाल टाळा. हालचाल केल्यास विष लवकर पसरण्याची शक्यता असते. जखम पाण्याने धुवू नका. सर्पदंश झालेल्या व्यक्तीला चालू देऊ नका. वैद्यकीय सल्ल्याशिवाय कोणतेही औषध किंवा झोपेच्या गोळ्या देऊ नका. कुठल्याही बनावट डॉक्टरचा किंवा वैद्यकीय व्यावसायिक नसलेल्या व्यक्तीचा सल्ला ऐकू नका.

२४ वा सुरक्षित शनिवार उपक्रम : वेगवेगळ्या वर्ग गटासोबत सर्पदंश जागृतीबाबत कृती

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	सर्पदंश चित्ररूपाने दाखवावा.	सर्पदंश चित्ररूपाने दाखवावा. विविध प्रकारच्या सरपटणाऱ्या प्राण्यांचा दंश याबद्दल विद्यार्थ्यांना माहिती द्यावी.	त्यांच्या गावात/शहरात घडलेल्या सर्पदंशाच्या अलीकडील घटनांबद्दल विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.	त्यांच्या गावात/शहरात घडलेल्या सर्पदंशाच्या अलीकडील घटनांबद्दल विद्यार्थ्यांशी चर्चा करावी.
२)			वरील घटनांच्या आघाताबद्दल चर्चा करावी. अशा घटना रोखण्यासाठी काय उपाययोजना करता येईल हे विचारावे.	वरील घटनांच्या आघाताबद्दल चर्चा करणे. या अशा घटना रोखण्यासाठी काय उपाययोजना करता येईल हे विचारणे.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१३५)

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
३)			सर्पदंश किंवा इतर सरपटणाऱ्या प्राण्यांचा दंश यापासून विद्यार्थ्यांनी स्वतः ला सुरक्षित कसे ठेवावे याबद्दल त्यांच्याशी चर्चा करावी.	सर्पदंश किंवा इतर सरपटणाऱ्या प्राण्यांचा दंश यापासून विद्यार्थ्यांनी स्वतः ला सुरक्षित कसे ठेवावे? अशा घटनांच्या दरम्यान ते इतरांना कशी मदत करू शकतील याबद्दल त्यांच्याशी चर्चा करावी.
४)	सर्पदंश संदर्भात करावयाच्या आणि न करावयाच्या बाबी याबाबत चर्चा करावी.			

महिना - डिसेंबर

२५) पंचविसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : थंडीची लाट आणि अति थंड हवामान याबाबत जागरूकता :

हवामानातील तापमानात अल्प काळात मोठी घसरण होऊन अतिशय कमी तापमान निर्माण होणे म्हणजे थंडीची लाट. भारतीय हवामान खात्याच्या मते, एखाद्या ठिकाणी सर्वसाधारण तापमानापेक्षा तापमानात विशिष्ट प्रमाणात घट होणे यास 'थंडीची लाट' असे म्हणतात. महाराष्ट्रात नोव्हेंबर, डिसेंबर आणि जानेवारी महिन्यांत थंडीच्या लाटेचे अनुभव अधिक येतात.

थंडीची लाट मानवी आरोग्यावर गंभीर परिणाम करू शकते. यात सर्दी-खोकला, ब्रॉकायटिस आणि श्वसनविकार, रक्तदाबातील चढ-उतार, त्वचेची जळजळ आणि हाडे, सांधे व स्नायूंमध्ये दुखापत यांसारख्या समस्यांचा समावेश होतो. विशेषतः ज्यांना आधीपासून आरोग्याच्या समस्या आहेत

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१३६)

त्यांच्यासाठी अधिक धोका असतो. सागरी किनाऱ्यावरील भागांमध्ये, जर किमान तापमान -8.5°C किंवा त्यापेक्षा कमी असेल, तर तेथे थंडीची लाट असल्याचे घोषित केले जाते.

थंडीच्या लाटेमुळे व्यक्तीमध्ये खालील लक्षणे दिसून येऊ शकतात

- ◆ शरीर थंड होणे व अवयव बधीर होणे.
- ◆ अत्याधिक थरथर किंवा थंडीने गारठणे.
- ◆ सतत मळमळणे किंवा उलटी होणे.
- ◆ अर्धवट बेशुद्धी किंवा चक्कर येऊन पडणे.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● आवश्यक नसल्यास घराबाहेर जाऊ नका आणि शक्यतो घरातच राहा. ● घराबाहेर जाणे आवश्यक असल्यास, तुमचे शरीर, चेहरा, हात आणि पाय योग्यरीत्या झाक जातील असे कपडे परिधान करा. ● हवामानाच्या ताज्या माहितीसाठी बातम्या व अहवाल तपासत रहा. ● शरीरातील उष्णता टिकवण्यासाठी पौष्टिक व सकस आहार घ्या. सर्व हीटिंग उपकरणे वापरल्यानंतर बंद करा. ● शिक्षण विभागाने हे सुनिश्चित करावे की, शाळा सकाळच्या सत्रात चालू राहणार नाहीत. ● शिक्षण विभागाने सूचना द्यावी की, अति थंड दिवसांच्या दरम्यान शाळा बंद ठेवाव्यात. ● शाळांमध्ये कोणतेही बालक आजारी पडल्यास, त्याच्या/तिच्या पालकांना ताबडतोब माहिती देणे. ● शाळांनी खात्री करावी की, सर्व विद्यार्थी मफलर, स्वेटर इत्यादी उबदार कपडे घालून येत आहेत. 	<ul style="list-style-type: none"> ● झोपडी/गवताची कच्ची घरे यांच्या आतील बाजूला आग पेटवू नका. ● शाळा इमारती किंवा घरे यातील बंद खोलीच्या आतील बाजूस आग पेटवू नका. कारण त्यामुळे कार्बन मोनॉक्साइड वायू निर्माण होऊन जीवघेणा धोका होऊ शकतो. ● ओले कपडे परिधान करू नका. ● अति थंड पेये पिऊ नका. ● मुलांना दुपारी जेवणाच्या सुट्टीत जास्त वेळ बाहेर खेळू देऊ नका. ● थरथर होत असल्यास त्याकडे दुर्लक्ष करू नका. शरीरातील उष्णता कमी होत असल्याचा तो पहिला इशारा आहे. ऊब मिळण्यासाठी लगेच बंदिस्त जागेत परतण्याचाही तो इशारा आहे.

पंचविसावा सुरक्षित शनिवार उपक्रम : थंडीची लाट
आणि अति थंड हवामान याबाबत वेगवेगळ्या वर्ग-गट यांच्याशी संवाद

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	मोसमी हवामान आणि सतत वारा/थंड हवा याबाबत मुलांशी चर्चा करा.	मोसमी हवामान आणि सतत वारा/थंड हवा याबाबत मुलांशी चर्चा करा.	मोसमी हवामान सतत वारा/थंड हवा याबाबत मुलांशी चर्चा करा.	मोसमी हवामान सतत वारा/थंड हवा याबाबत मुलांशी चर्चा करा.
२)			थंडीची लाट कशी सुरु होते? थंडीच्या लाटेमुळे कोणती हानी होते? थंडीच्या लाटेदरम्यान सुरक्षित कसे राहावे? थंडीच्या लाटेमुळे होणारी हानी होण्याची शक्यता आणि बाहेर गेल्यावर कसे सुरक्षित राहावे याबाबत चर्चा करा.	थंडीची लाट कशी सुरु होते? थंडीच्या लाटेमुळे कोणती हानी होते? थंडीच्या लाटेदरम्यान सुरक्षित कसे राहावे? थंडीच्या लाटेमुळे होणारी हानी होण्याची शक्यता आणि बाहेर गेल्यावर कसे सुरक्षित राहावे याबाबत चर्चा करा.
३)			उब देणाऱ्या काही स्थानिक अन्नपदार्थांचा उल्लेख करावा.	उब देणाऱ्या काही स्थानिक अन्नपदार्थांचा उल्लेख करावा.
४)	थंडी लाट आणि अति थंड हवामान संदर्भात करावयाच्या आणि न करावयाच्या बाबी याबाबत चर्चा करा.			

२६) सव्विसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : त्सुनामीबाबतीत जागरूकता निर्मिती.

त्सुनामी (soo-NAH-mee) हा जपानी शब्द आहे. त्याचा अर्थ बंदरावरील लाट असा आहे. त्सुनामी ही मोठी तरंगलांबी आणि मोठा कालावधी (लागोपाठच्या तरंगशीर्षामधील वेळ) असलेली लाट असते. लागोपाठच्या तरंगशीर्षामधील वेळ काही मिनिटे ते एक तासाहून अधिक इतका कमी अधिक असू शकतो. त्सुनामीला बरेचदा चुकीने भरतीच्या लाटा म्हणतात. या लाटांचा, पण त्याचा दररोजच्या समुद्राच्या भरती-ओहोटीशी काहीही संबंध नाही. त्सुनामी दिवस किंवा रात्र कधीही येऊ शकते.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१३८)

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● हवामान रेडिओ किंवा स्थानिक रेडिओ/टीव्ही चॅनेल चालू ठेवून स्थानिक इशारे आणि इशान्यांची माहिती मिळवत राहा. ● शांत राहा; घाबरून जाऊ नका. ● सरकारी अधिकाऱ्यांच्या सूचनेनुसार तात्काळ सुरक्षित स्थळी स्थलांतर करा. ● शक्य तितक्या लवकर समुद्रकिनाऱ्यापासून दूर आणि उंच भागाकडे जा. ● समुद्रकिनाऱ्याजवळ थांबू नका, मोठ्या लाटांपासून स्वतःचे संरक्षण करा. ● भूकंपाचे झटके जाणवले, तर लगेच आपल्या कुटुंबीयांना घेऊन समुद्रकिनाऱ्यापासून लांब, उंच ठिकाणी जा. काही मिनिटांत त्सुनामी येऊ शकते. ● पडलेल्या वीज तारांपासून दूर राहा. भूकंपानंतर कमजोर झालेल्या इमारती, पूल यांच्याजवळ जाऊ नका, कारण त्यावरून वस्तू पडण्याचा धोका असतो. ● पाण्यात असाल, तर तरंगणाऱ्या वस्तू (जसे की फुगा, झाडाचे खोड वगैरे) पकडा. ● तुम्ही बोटीत असाल, तर लाटांच्या दिशेला तोंड करून समुद्राच्या दिशेने जा. बंदरात असाल, तर जमिनीच्या दिशेने जा. 	<ul style="list-style-type: none"> ● अफवा पसरवू नका किंवा अफवांवर विश्वास ठेवू नका. ● स्वतःला वाचवा, तुमच्या वस्तू वाचवत बसू नका. ● कोणाला वाचवण्याची गरज असल्यास योग्य उपकरणे असलेल्या तज्ज्ञांना मदतीसाठी बोलवा. ● उघड्या भांड्यातील वस्तू खाऊ - पिऊ नका.

सव्विसावा सुरक्षित शनिवार उपक्रम : त्सुनामी संदर्भात वेगवेगळ्या वर्ग-गट यांच्याशी संवाद

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८-११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	विद्यार्थ्यांना त्सुनामीची चित्रे दाखवा.	त्सुनामीची चित्रे दाखवा आणि सोप्या शब्दांत समजावून सांगा की, त्सुनामी कशी निर्माण होते.	त्सुनामी कशी निर्माण होते आणि तिचे परिणाम काय असतात हे विद्यार्थ्यांना स्पष्टपणे समजावून सांगा.	त्सुनामी कशी निर्माण होते? तिचे मानवी जीवनावर, पायाभूत सुविधांवर आणि अर्थव्यवस्थेवर काय

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१३९)

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८-११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
				परिणाम होतात आणि सरकार कोणत्या सुरक्षा उपाययोजना करते, हे समजावून सांगा.
२)		विद्यार्थ्यांना जगातील प्रसिद्ध त्सुनामी घटनांची उदाहरणे द्या.	विद्यार्थ्यांशी प्रसिद्ध त्सुनामी घटनांवर चर्चा करा. त्या घटना कशा घडल्या आणि काय नुकसान झाले ते समजावून सांगा.	विद्यार्थ्यांशी प्रसिद्ध त्सुनामी घटनांवर चर्चा करा. त्या घटनांमध्ये झालेल्या मानवी हानी, इमारतींचे नुकसान आणि लोकांच्या उपजीविकेवर झालेला परिणाम स्पष्ट करा.
३)			विद्यार्थ्यांना समजावून सांगा की, त्सुनामीचा इशारा मिळाल्यास काय काळजी घ्यावी? स्वतःला सुरक्षित कसे ठेवावे?	विद्यार्थ्यांना शिकवा की, त्सुनामीचा इशारा मिळाल्यास स्वतःला आणि इतरांना कसे वाचवावे? कोणती पावले उचलावीत.
४)	कराव्यात व करू नयेत अशा गोष्टींची सोप्या भाषेत चर्चा करा.	कराव्यात व करू नयेत अशा गोष्टी समजावून सांगा आणि उदाहरणांसह स्पष्ट करा.	कराव्यात व करू नयेत अशा गोष्टींचे समूहात चर्चासत्र घ्या.	कराव्यात व करू नयेत अशा गोष्टींची यादी तयार करून विद्यार्थ्यांना योग्य कृती करण्यासाठी करा.

२७) सत्ताविसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : प्रथमोपचार प्रशिक्षण :

प्राथमिक उपचार म्हणजे जखमी किंवा अचानक आजारी झालेल्या व्यक्तीला त्या क्षणी जवळपास असलेल्या कोणीतरी दिलेला तात्काळ मदतीचा उपाय अथवा जोपर्यंत योग्य वैद्यकीय मदत मिळत नाही तोपर्यंत सुरक्षित ठेवणे. प्राथमिक उपचार पूर्ण उपचारांचा भाग नसतो, परंतु ते त्या व्यक्तीला जोपर्यंत प्रगत उपचार सुरू होत नाहीत तोपर्यंत मदत करतात.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१४०)

प्राथमिक उपचाराचे उद्दिष्ट

प्राथमिक उपचाराची मुख्य तीन उद्दिष्टे आहेत.

- **जीवन वाचवणे** – सर्व वैद्यकीय उपचारांचा, ज्यामध्ये प्राथमिक उपचारांचाही समावेश आहे. मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे जीवन वाचवणे.
- **आगामी इजा रोखणे** – याला कधी कधी 'स्थितीचे आणखी वाईट होणे टाळणे' असेही म्हणतात. यामध्ये बाह्य घटकांचा समावेश होतो, जसे की-रुग्णाला इजा होण्याच्या कारणापासून दूर नेणे. प्राथमिक उपचारांच्या तंत्रांचा उपयोग करून स्थिती अधिक वाईट होण्यापासून वाचवणे, जसे की - रक्तस्राव थांबवण्यासाठी दबावपट्टी लावणे.
- **पुनर्प्राप्तीला प्रोत्साहन देणे** – प्राथमिक उपचारामध्ये आजार किंवा जखमेमधून पुनर्प्राप्ती सुरु करण्याचा प्रयत्नदेखील समाविष्ट असतो. काही वेळा यामध्ये उपचार पूर्ण करणेदेखील येते, जसे की छोट्या जखमेवर पट्टी बांधणे.
- प्राथमिक उपचाराचे प्रशिक्षण सामान्यतः प्रारंभिक इजा रोखणे आणि प्रतिसादकर्त्यांच्या सुरक्षिततेसह उपचाराच्या टप्प्यांनाही समाविष्ट करते.

प्रथमोपचार देण्यासाठी महत्त्वाची आवश्यक असलेली कौशल्ये पुढीलप्रमाणे :

प्राथमिक उपचार पुरवण्यासाठी काही कौशल्ये अत्यंत महत्त्वाची आहेत. त्यांचे शिक्षण जागतिक स्तरावर दिले जाते. विशेषतः, प्राथमिक उपचाराचे 'एबीसीडी' (ABCD) फार महत्त्वाचे आहेत, जे जीवन वाचवण्यासाठी आवश्यक हस्तक्षेपावर केंद्रित आहेत. ते गंभीर जखमांच्या उपचारापूर्वी दिले जातात. एबीसीडी (ABCD) चे पूर्ण रूप म्हणजे

● A - वायूमार्ग :

- ◆ प्रथम, श्वास मार्ग तपासला पाहिजे, ज्यामुळे तो साफ आहे का? ते सुनिश्चित केले जाते. अडथळा हे जीवनासाठी धोकादायक आहे.

● B - श्वास घेणे :

- ◆ वायूमार्ग तपासल्यानंतर, श्वास घेतला जातो का? हे पाहा. आवश्यक असल्यास श्वास देणे सुरु करा.

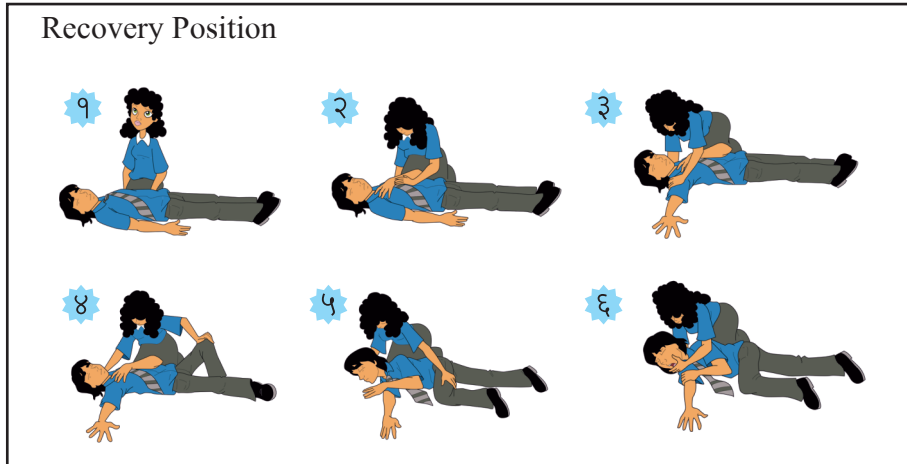

- ◆ **श्वास तपासताना** : छातीच्या हालचाली बघा, तोंडापासून हवेचे वहन किंवा श्वसनाचा कोणताही आवाज ऐका, नंतर नाडी तपासा.
- **C - रक्ताभिसरण** : नाडी मंद झाल्यास, CPR सुरु करा.
 - ◆ नाडी दिसत असल्यास, सर्क्युलेशन चिन्ह तपासा - म्हणजे हातात नाडी, रक्तस्राव होणारी जागा ज्यासाठी दबाव पट्टी लागते आणि अंगावर चढवायला लागते.
- **D - चेतना** : डी म्हणजे 'डिसेंबिलिटी' (अपंगत्व स्थिती), ज्यामध्ये रुग्णाची जागृत स्थिती आणि बुबुळांचा मिळणारा प्रतिसाद तपासला जातो. 'D' हाडांच्या विकृती (बोन डिफॉर्मिटी) कडेही सूचित करू शकते.

प्राथमिक उपचार किट : प्राथमिक उपचार किटमध्ये खालील सामग्री असावी

१) बँडेज रोल (६ इंच/४ इंच)	२) कात्री/ब्लेड
३) कॉटन/स्वॅब्स	४) साफसफाईसाठी सोल्युशन
(बेटाडाइन/सेव्हलोन/नॉर्मल सलाईन)
५) चिकट टेप	७) मलम (निओस्पोरीन/सोफ्रामायसीन)
६) रबर ट्यूबिंग/टेप रोल	
- (टर्निकेट म्हणून वापरण्यासाठी)

यासोबत आणखी तयारीसाठी काय करावे? मदतीसाठी कोणाला बोलवावे आणि कुठे जावे याची एक यादी प्रत्येकाकडे उपलब्ध असली पाहिजे.

२८) अठ्ठाविसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : हात धुणे याबाबत जागरूकता.

हात धुणे हा एक साधा, पण रोगांचा प्रसार थांबवण्यासाठी प्रभावी मार्ग आहे. साबणाने हात धुण्यामुळे न्यूमोनिया आणि अतिसार सारख्या रोगांपासून संरक्षण मिळू शकते. जे पाच वर्षांखालील मुलांमध्ये मृत्यूचे प्रमुख कारण आहेत. हात धुणे हे आरोग्य राखण्यासाठी आणि संसर्गजन्य रोगांचा प्रसार

थांबवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. हँडवॉशिंग का प्रभावी आहे हे सांगणारी काही वैज्ञानिक माहिती येथे दिली आहे.

जंतू नाश : साबणाने हात धुण्यामुळे हातावरील जंतूंचा नाश होतो. हातावर जंतू राहिल्यास ते डोळे, नाक आणि तोंड यातून शरीरात शिरतात व आजाराला कारणीभूत ठरतात.

रोगांचा प्रसार रोखणे : हात धुण्यामुळे रोगांचा प्रसार लक्षणीयपणे कमी होतो. उदाहरणार्थ, अतिसाराच्या रुग्णांमध्ये २३-४० टक्के आणि श्वसनाच्या रोगांमध्ये १६-२१ टक्के कमी होऊ शकतात. अनेक आजार दूषित पृष्ठभागांना स्पर्श करून आणि नंतर चेहऱ्यावर स्पर्श केल्याने पसरतात.

सार्वजनिक आरोग्यावर आघात : हँडवॉशिंगचे शिक्षण आणि पद्धती सार्वजनिक आरोग्यावर मोठा प्रभाव टाकू शकतात. पोटांच्या आजारामुळे अनुपस्थिती २९-५७ टक्के ने कमी होऊ शकते. पाच वर्षांखालील मुलांना न्यूमोनिया आणि अतिसारसारख्या मृत्यूला कारणीभूत असलेल्या रोगांपासून संरक्षित केले जाऊ शकते.

प्रतिजैविकांना होणारा प्रीतिरोध मोडून काढणे : नियमित हात धुणे संसर्ग रोखण्यास मदत करते, प्रतिजैविकांची गरज कमी करते. ते प्रतिजैविकांना होणारा प्रीतिरोध मोडून काढण्यात निर्णायक ठरते.

वैज्ञानिक अभ्यास : अनेक अभ्यासकांनी हँडवॉशिंगची प्रभाविता दर्शवली आहे. उदाहरणार्थ, अमेरिकन जर्नल ऑफ इन्फेक्शन कंट्रोलमध्ये प्रकाशित एका अभ्यासानुसार योग्य हात स्वच्छतेमुळे समुदायात श्वसन आणि पाचन संबंधित संक्रमणांचा प्रसार कमी होऊ शकतो. हात धुण्यामागील विज्ञान व महत्त्व जाणून आपण आपले व इतरांचे संरक्षण सुनिश्चित करू शकतो.

महत्त्वाचे संदेश :

- शाळांमध्ये नियमितपणे हात धुण्यासाठी साबण आणि पाणी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध करून द्यावे.
- माध्यान्ह जेवणापूर्वी आणि मलमूत्र विसर्जनानंतर साबणाने नियमितपणे हात धुण्याची सवय विकसित करावी.
- UNICEF ने प्रभावी हात धुण्याद्वारे स्वच्छता आणि जंतूंचा नाश करण्यासाठी पुढील सहा महत्त्वाच्या टप्प्यांत हात धुण्याची शिफारस केली आहे. याचे पालन सुनिश्चित करा
 - तुमचे हात स्वच्छ करून वाहत्या पाण्याने ओले करा.
 - हाताच्या संपूर्ण पृष्ठभागावर पुरेसा साबण लावा.
 - फेस निर्माण होण्यासाठी तुमचे हात एकमेकावर चोळा. तुमच्या हाताच्या मागील बाजूस, बोटांच्या मधील आणि नखांच्या खालील सर्व पृष्ठभाग चोळले जात आहेत याची खात्री करा.
 - किमान २० सेकंद आणि 'वाढदिवसाच्या हार्दिक शुभेच्छा' म्हणायला जितका वेळ लागतो तितका वेळ हात चोळत राहा.

- त्यानंतर वाहत्या पाण्यात तुमचे हात पाण्याने खळखळून स्वच्छ धुवा.
- स्वच्छ रूमाल किंवा हवेच्या झोताच्या साहाय्याने तुमचे हात कोरडे करा.
- हे टप्पे सुनिश्चित करतात की, तुमचे हात योग्य प्रकारे स्वच्छ झाले आहेत. हानिकारक जंतूंपासून मुक्त आहेत. नियमित हात धुणे हा तुमचे आणि इतरांचे आरोग्य जतन करण्यासाठी एक सोपा, परंतु प्रभावी मार्ग आहे.
- माध्यान्ह भोजन तयार करणाऱ्यांना आणि ते वाटप करणाऱ्यांना नेहमी हात धुण्याची सवय असावी, खासकरून जेवण तयार करण्याआधी आणि वाटप करण्याआधी.

हात कधी धुवावे

● अगोदर

- अन्न तयार करण्याआधी आणि खाण्याआधी
- पहिली मदत देण्याआधी

● नंतर

- शौचाला जाऊन आल्यानंतर
- खेळून आल्यानंतर
- प्राणी/पाळीव प्राणी हाताळल्यानंतर
- शरीराच्या भागांना स्पर्श केल्यानंतर
- शाळेतून आल्यावर
- पहिली मदत दिल्यावर
- अन्न तयार केल्यानंतर
- सार्वजनिक ठिकाणांहून आल्यानंतर

महिना - जानेवारी

२९) एकोणतिसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : भूकंपासंदर्भात जागरूकता आणि आभासी सराव.

भूकंप म्हणजे पृथ्वीच्या आवरणातील हालचालींमुळे जमिनीवर अचानक आणि जोरदार कंपने निर्माण होणे. सामान्यतः, भूकंप म्हणजे जमिनीचा हलका किंवा तीव्र थरथराट, गडगडाट किंवा जोरदार धक्का जाणवणे. भूकंप प्रामुख्याने जमिनीच्या पृष्ठभागावरील फटींमध्ये (फॉल्ट लाईन्स)

झालेल्या हालचालींमुळे घडतात. सहसा एका मिनिटापेक्षा कमी वेळेचा असला, तरी भूकंपाचा प्रभाव मोठ्या भूभागावर जाणवू शकतो. भूकंप केव्हा घडेल हे अचूकपणे सांगता येत नाही, परंतु यासाठी वैज्ञानिक प्रयत्नशील आहेत.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१४४)

भूकंपाअगोदर, दरम्यान आणि नंतर काय करावे आणि काय करू नये बाबी भूकंप होण्यापूर्वी

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● घर भूकंप प्रतिरोधक बनवण्यासाठी संरचनात्मक अभियंत्यांचा सल्ला घ्या. ● आपले भूकंपीय क्षेत्र जाणून घ्या आणि आवश्यक संरचनात्मक बदल करा. ● घराचे आराखडे व नकाशे जतन करा. ● भिंतींवरील व छतावरील खोल भेगा तातडीने दुरुस्त करा. ● शेल्फ्स (कपाट) भिंतीला मजबूतपणे फिक्स करा; जड वस्तू खालच्या रकान्यात ठेवा. ● विजेची व गॅसची उपकरणे मजबूतपणे आधारासोबत सुरक्षित ठेवा. ● आपत्कालीन परिस्थितीसाठी अत्यावश्यक वस्तूंचे किट तयार ठेवा. ● आपल्या कुटुंबासाठी आपत्कालीन संपर्क व सुरक्षित स्थलांतर योजनेची आखणी करा. ● 'ड्रॉप-कव्हर-होल्ड' तंत्र शिकून घ्या. ● स्वतः आणि कुटुंबीयांना भूकंपाच्या धोक्यांविषयी जागरूक करा. ● बाहेर जाण्याचे मार्ग चिन्हांकित आहेत का? व अग्निशमन साधने व्यवस्थित आहेत का? विशेषतः उंच इमारतींमध्ये याची खात्री करा. 	<ul style="list-style-type: none"> ● शक्यतो पूरग्रस्त भाग व भराव टाकून तयार केलेल्या जमिनीवर बांधकाम करू नका.

भूकंपाचे वेळी

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● 'ड्रॉप-कव्हर-होल्ड' तंत्र वापरा : <ul style="list-style-type: none"> □ जमिनीवर झोपा (DROP) □ मजबूत टेबल किंवा फर्निचरखाली लपून संरक्षण घ्या. (COVER) हालचाल थांबेपर्यंत घट्ट पकडा. (HOLD ON). ● शांत राहा. घाबरून जाऊ नका. घरात असाल, तर आतच राहा; बाहेर असाल, तर बाहेरच राहा. 	<ul style="list-style-type: none"> ● काडीपेटी, मेणबत्त्या किंवा कुठलाही उघडा जळता स्रोत वापरू नका. ● जमिनीची कंपने सुरु असताना इमारतीबाहेर जाण्याचा प्रयत्न करू नका. ● लिफ्टचा वापर करू नका.

काय करावे (Do's)	काय करू नये (Don'ts)
<ul style="list-style-type: none"> ● वाहनात असाल, तर वाहन थांबवा व त्यातच सुरक्षित थांबा. ● आरसे व काचांच्या जवळ जाऊ नका. ● कंपनी थांबताच शक्य असल्यास बाहेर पडा. ● बाहेर पडल्यावर इमारती, झाडे, भिंती व विजेच्या तारांपासून दूर जा. ● वाहन चालवत असाल, तर मोकळ्या ठिकाणी गाडी थांबवा व पुलांपासून दूर जा. ● सुरक्षित संरचनात्मक इमारतीत असाल, तर कंपनी थांबेपर्यंत आतच थांबा. ● कोपऱ्यात किंवा मजबूत टेबल, पलंगाखाली किंवा आरसे व काचांपासून दूर सुरक्षित जागी आश्रय घ्या. ● बाहेर जाण्याच्या मार्गाजवळ असाल, तर कंपनी थांबताच बाहेर पडा. ● जुनी किंवा कमकुवत इमारत असेल, तर शक्य तितक्या वेगाने व सुरक्षित मार्गाने बाहेर पडा. 	

भूकंपानंतर	
काय करावे (Do's)	काय करू नये (Don'ts)
<ul style="list-style-type: none"> ● जर ढिगाऱ्याखाली अडकलात तर <ul style="list-style-type: none"> □ तोंड कपड्याने झाका. □ पाईप किंवा भिंतीवर टकटक करा. □ शक्य असल्यास शिट्टी वाजवा. □ शेवटी गरज असेल तेव्हाच आवाज करून मदत मागा. ● जिना वापरा; लिफ्ट किंवा एलेव्हेटर वापरू नका. ● सावधगिरीने हालचाल करा व आजूबाजूच्या अस्थिर वस्तू आणि धोके तपासा. ● स्वतःच्या जखमा तपासा. ● मोठ्या भूकंपानंतर पुन्हा धक्के येण्याची शक्यता गृहीत धरा. 	<ul style="list-style-type: none"> ● नुकसान झालेल्या इमारतीमध्ये प्रवेश करू नका. ● ढिगाऱ्याखाली अडकलात, तर काडीपेटी पेटवू नका. ● अफवा पसरवू नका किंवा त्यावर विश्वास ठेवू नका. ● बचाव व मदत कार्यासाठी रस्ते मोकळे ठेवावे म्हणून नुकसानग्रस्त भागात अनावश्यक वाहन चालवू नका. ● नुकसान झालेल्या पुलांवरून किंवा उड्डाण पुलांवरून जाण्याचा प्रयत्न करू नका.

काय करावे (Do's)	काय करू नये (Don'ts)
<ul style="list-style-type: none"> समुद्रकिनार्यांपासून दूर रहा. भूकंपानंतर कधी कधी त्सुनामी किंवा समुद्रलाटा येऊ शकतात. 	
<ul style="list-style-type: none"> घर सोडत असाल, तर तुम्ही कुठे जात आहात याची माहिती ठेवा. 	

एकोणतिसावा शनिवार - विविध वर्ग गटांबरोबर भूकंपासंबंधित उपक्रम/कृती

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक (इयत्ता सहावी ते आठवी वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	भूकंपाचे चित्ररूप वर्णन/ प्रदर्शन	भूकंपाचे चित्ररूप वर्णन/ प्रदर्शन	भूकंपाची कारणे व परिणाम या बाबतीत विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करा.	भूकंपाची कारणे व परिणाम या बाबतीत विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करा. भूकंपामुळे पायाभूत सुविधांची, जीवित हानी किती होते याबाबत विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करा.
२)		भूतकाळात झालेल्या भूकंपांच्या घटनांची उदाहरणे सांगा. ती घटना कशी घडली याच्या परिणामांची चर्चा करा.	तुमच्या गावात/ शहरात किंवा जवळपास घडलेल्या भूकंपांच्या घटनांची उदाहरणे सांगा.	तुमच्या गावात/ शहरात किंवा जवळपास घडलेल्या भूकंपांच्या घटनांची उदाहरणे सांगा. ती घटना कशी घडली यांच्या परिणामांची चर्चा करा. त्यामुळे झालेले नुकसान व हानी कमी करता येईल यासाठी कोणती उपाययोजना करता येईल? याची चर्चा करा.

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक (इयत्ता सहावी ते आठवी वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
३)			भूकंपाच्या वेळी स्वतःला आणि आपल्या कुटुंबाला आपण कसे सुरक्षित ठेवू शकतो याबद्दल विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.	भूकंपाच्या वेळी स्वतःला आणि आपल्या कुटुंबाला आपण कसे सुरक्षित ठेवू शकतो या बद्दल विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.
४)	भूकंपाच्या वेळी काय करावे आणि काय करू नये याची चर्चा करा.			

३०) तिसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती - भूकंपाच्या वेळेचे अभिरूप प्रात्यक्षिक

शोध व सुटका या कृती नेहमीच एकत्रित केल्या जातात, तथापि या वेगवेगळ्या कृती आहेत. जिवंत राहिलेल्या पीडित व्यक्ती शोधून काढणे हा या कृतीचा उद्देश आहे. धोकादायक स्थितीत सापडलेल्या व्यक्तीला किंवा पीडित व्यक्तीला धोकादायक वातावरणापासून दूर नेणे हा या सुटका कृतीचा उद्देश आहे. प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये विशेषतः जेव्हा जीविताला धोका निर्माण होतो तेव्हा त्या परिस्थितीमध्ये अडकलेल्या पीडित व्यक्तीला शोधून काढून त्याच्यावर उपचार करणाऱ्या, विशिष्ट पद्धतीने प्रशिक्षण दिलेल्या व्यक्तीच्या गटाने केलेल्या तांत्रिक कृतीला शोध व सुटका कार्य असे म्हणता येईल. शोध व सुटका हे कार्य समाजाच्या सहकार्याने सांघिक पद्धतीने केले जाते.

सुटकेचे टप्पे

- १) प्रथम टप्पा : पृष्ठभागावरील जखमी व्यक्तींचा तातडीचा बचाव
- २) द्वितीय टप्पा : सौम्य नुकसान झालेल्या इमारतींमध्ये शोध व त्वरित बचाव
- ३) तृतीय टप्पा : संभाव्य ठिकाणी वाचलेल्यांना शोधणे.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१४८)

- ४) चतुर्थ टप्पा : निवडक ढिगाऱ्यांचे साफसफाई व बचावकार्य
 ५) पाचवा टप्पा : सर्वसाधारण ढिगाऱ्यांचे साफसफाई व बचावकार्य

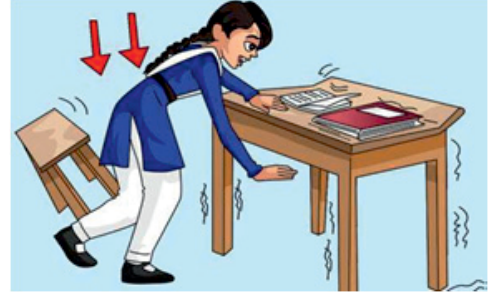
१) शोध मोहिमेदरम्यान आपत्ती चिन्हांकन

- अ) ग्रीड आणि ब्लॉक सिस्टिम
 ब) रचनेशी संबंधित धोक्यांचे दिग्दर्शन, मार्गदर्शन
 क) शोध संबंधित दिग्दर्शन, मार्गदर्शन
 ड) जीवित व्यक्ती संबंधित दिग्दर्शन, मार्गदर्शन

२) पीडित व्यक्तींच्या बचावासाठी विविध पद्धती

अ) एकच व्यक्ती सुटका करीत असल्यास

- मानवी साखळी
- पाठीवरून उचलून नेणे.
- पाठीवरून उचलून नेणे. (उलट)
- फायरमन लिफ्ट
- रांगत रांगत सुटका करणे.
- गुंडाळी करून ओढून काढणे.

ब) दोन पेक्षा अधिक व्यक्ती सुटका करीत असल्यास

- दोन हातावर बसवून नेणे.
- तीन चार हातावर बसून नेणे.
- चार हातांवर बसवून नेणे.
- दोन व्यक्तींची मानवी साखळी
- ब्लॅकॅटमधून उचलून नेणे.

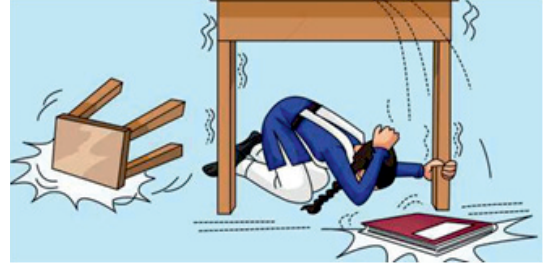
क) प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये शोध व सुटका कार्य

- दोन चादरींची गुंडाळी
- दुहेरी गाठ बांधणे.
- चौरस बांधणे.
- कर्ण पद्धतीने बांधणे.
- गोलाकृती बांधणे.

ड) स्ट्रेचर व अपघात स्थितीमध्ये वाहतूक करणे.

- प्रमाणित अॅम्ब्युलन्स स्ट्रेचर
- तात्पुरते स्ट्रेचर तयार करणे.
- स्ट्रेचर वाहून नेणे.
- चार व्यक्तींच्या साहाय्याने स्ट्रेचर वाहतूक
- दोन व्यक्तींच्या साहाय्याने स्ट्रेचर वाहतूक

३१) एकतिसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती सुरक्षित व असुरक्षित स्पर्श

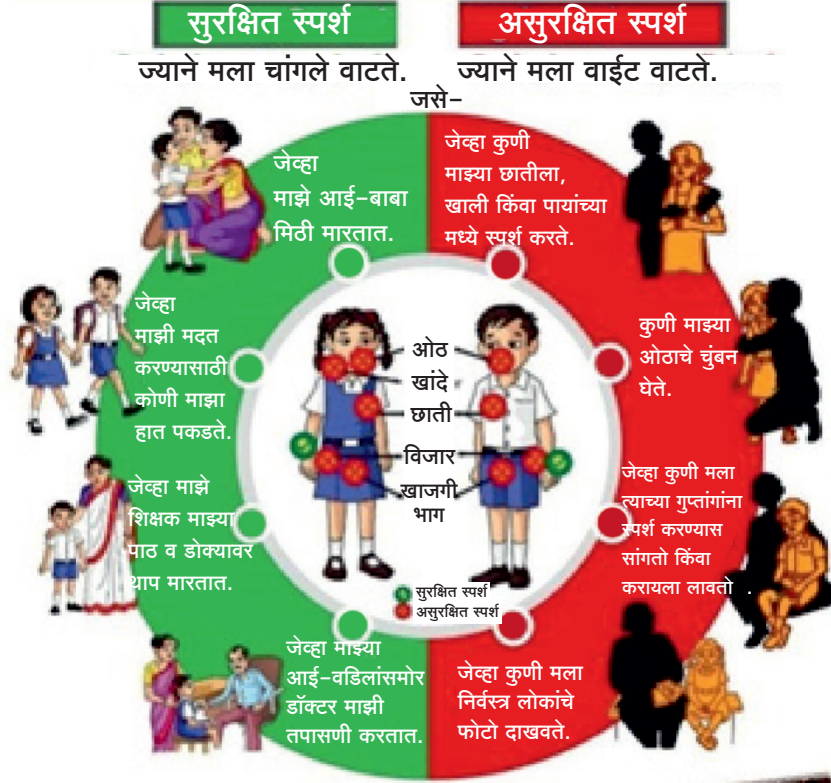
हा भाग शालेय शिक्षणामध्ये संवेदनशील परंतु अत्यावश्यक भाग आहे. सुरक्षित स्पर्श व असुरक्षित स्पर्श यातील फरक समजणे हे सुरक्षित व खुले वातावरण निर्माण करण्याचा एक भाग आहे.

- **सुरक्षित स्पर्श** : सुरक्षित स्पर्श म्हणजे असा शारीरिक संपर्क जो मुलाला सुरक्षित, आरामदायक आणि प्रेमळ वाटतो. सुरक्षित स्पर्शाचे उदाहरण म्हणजे उबदार मिठी मारणे, हात धरून चालणे किंवा टाळी देणे. असे स्पर्श प्रामुख्याने पालक, पालकवर्ग किंवा विश्वासू व्यक्तींकडून केले जातात.
- **असुरक्षित स्पर्श** : असुरक्षित स्पर्श म्हणजे असा कोणताही शारीरिक संपर्क जो मुलाला अस्वस्थ, घाबरलेला किंवा धोक्यात असल्यासारखा वाटतो. यात मारणे, ढकलणे किंवा खाजगी भागांना स्पर्श करणे यांचा समावेश होतो. असुरक्षित स्पर्श सामान्यतः अशा व्यक्तींमार्फत होतो ज्यांचे मुलाच्या हिताकडे लक्ष नसते.

मला आवडत नाही, त्या पद्धतीने मला
कुणीही स्पर्श नाही करू शकत

माझं शरीर माझे आहे.

कुणी अनोळखी व्यक्ती असो वा कुणी ओळखीचा,
सुरक्षित राहण्याचे नियम सारखेच आहेत.

एका
सुरक्षित शाळेची
माझ्यापासून होते.

मी गप्प बसत नाही तर काही
करण्याची हिंमत ठेवतो/ठेवते.

POCSO कायद्याची शाळांमध्ये माहिती देणे

सर्व विद्यार्थ्यांना POCSO कायद्याविषयी (Protection of Children from Sexual Offences Act) माहिती दिली जाणे अत्यावश्यक आहे. भारत सरकारने बालकांवर होणाऱ्या लैंगिक छळ, लैंगिक अत्याचार, अश्लीलतेपासून संरक्षण करण्यासाठी आणि मुलांसाठी अनुकूल वातावरणात पुरावे नोंदवणे, चौकशी करणे व जलदगती सुनावणी करण्यासाठी विशेष न्यायालयांच्या माध्यमातून हा कायदा लागू केला आहे.

हा कायदा मुलांच्या भीती, तणाव आणि चिंतामुक्त शिक्षणाच्या अधिकाराचे संरक्षण करण्यासाठी आहे.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१५१)

POCSO ई-बॉक्सची वैशिष्ट्ये (Features of POCSO e-Box)

- POCSO ई-बॉक्स ही बाल हक्क संरक्षण राष्ट्रीय आयोगाची (NCPCR) ऑनलाइन तक्रार नोंदणीसाठीची एक संकल्पना आहे.
- ई-बॉक्स NCPCR च्या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.
- ई-बॉक्स वापरण्यास सोपे आहे आणि तक्रारकर्त्याची गोपनीयता यामध्ये राखली जाते.
- वापरकर्त्यांना त्रासाच्या प्रकारानुसार तक्रार नोंदवण्याची सोय आहे.
- तक्रार नोंदवताना ईमेल, मोबाईल नंबर आणि त्रासाचे तपशील भरणे आवश्यक आहे.
- वापरकर्त्यांनी दाखल केलेल्या सर्व तक्रारी स्वयंचलितपणे संबंधित नोडल अधिकाऱ्यांकडे सोपवल्या जातात.
- प्रत्येक शाळेत एक POCSO बॉक्स असावा, जिथे विद्यार्थ्यांवरील कोणत्याही शारीरिक किंवा लैंगिक अत्याचाराची तक्रार केली जाऊ शकते. त्यावर तात्काळ कार्यवाही केली जाते.

मुलांवरील शारीरिक अत्याचार ओळखणे

मुलाला काही सामान्य दुखापत झाली आहे किंवा तो कोणत्याही प्रकारच्या शोषणाचा बळी ठरला आहे हे नेहमी सहज ओळखता येत नाही. त्यामुळे प्रत्यक्ष परिस्थितीची माहिती मिळत नाही. तथापि, काही चिन्हांवरून किंवा लक्षणांवरून मुलावर होणारे संभाव्य दुष्परिणाम, दुर्लक्ष किंवा कौटुंबिक संघर्ष ओळखता येऊ शकतात.

- मुलाला कोणताही आजार नसताना केवळ भीतीमुळे लघवी होते.
- मुलाला मानसिक तणावामुळे डोकेदुखी, पोटदुखी इत्यादी तक्रारी होऊ लागतात.
- मुलांच्या शारीरिक वाढीमध्ये अचानक अडथळा येतो.

मुलांवरील भावनिक अत्याचार ओळखणे.

- मुलावर भावनिक अत्याचार होत आहेत याची कल्पना काही संकेतांवरून येऊ शकते
- मुलांच्या भावनिक विकासात तीव्र विलंब जाणवणे.
- मुलांमध्ये तीव्र चिंता, तणाव किंवा आक्रमकतेची लक्षणे दिसणे.
- मुलांच्या वर्तनात अचानक मोठे बदल होणे.
- मुलांच्या सर्वसाधारण वर्तनात अचानक नकारात्मक बदल दिसणे.

शिक्षकांसाठी संदेश

- शिक्षकांनी मुलांना भीतीमुक्त वातावरण द्यावे, जेणेकरून मुलांना शारीरिक किंवा भावनिक अत्याचाराचा सामना करताना त्यांच्याबरोबर खुलेपणाने बोलता येईल.
- मुलांना सुरक्षित व असुरक्षित स्पर्श याबद्दल माहिती द्यावी आणि त्यांच्या सोबत्यांची काळजी घ्यायला शिकवावे.

मुलांसाठी संदेश

- जेव्हा एखादी व्यक्ती तुम्हाला चुकीच्या प्रकारे स्पर्श करते. तुम्हाला तो स्पर्श विचित्र किंवा घृणास्पद वाटतो, तेव्हा समजून घ्या की, तो वॉईट स्पर्श आहे. अशा परिस्थितीत पुढील तीन गोष्टी कराव्यात.

सुरक्षित व असुरक्षित स्पर्श विषयी विद्यार्थ्यांना समजावून सांगा आणि या टप्प्यांचे पालन करा

- **नकार द्या** : कोणी तुम्हाला अयोग्य पद्धतीने स्पर्श करत असेल, तर मोठ्या आवाजात 'नको!' असे म्हणा आणि लगेच त्या व्यक्तीला थांबायला सांगा.
- **दूर जा** : त्वरित त्या ठिकाणाहून दूर जा आणि जास्त लोक असलेल्या गर्दीच्या ठिकाणी जा.
- **माहिती द्या** : तुमच्या पालकांना, शिक्षकांना, भावंडांना किंवा ज्यांच्यावर तुमचा विश्वास आहे अशा मोठ्या व्यक्तीला घडलेल्या घटनेबद्दल ताबडतोब सांगा.

३२) बल्लिसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : सफाई संदर्भात जागरूकता

शौचालय म्हणजे काय ?

शौचालय ही एक अशी सुविधा आहे, जी मानवाच्या विष्टेचे सुरक्षित आणि स्वच्छ व्यवस्थापन करून मानव संपर्कापासून विभक्त करते. यामुळे आजारांचा प्रसार रोखला जातो. आरोग्य सुधारते. सुरक्षित व्यवस्थापित स्वच्छता म्हणजे विष्टेचे सुरक्षित व स्वच्छ नियंत्रण, घातक जंतू नष्ट करण्यासाठी सांडपाण्याचे उपचार करणे. विष्टेची वाहतूक व निपटारा पर्यावरणाचे रक्षण करणे. अशा सुविधा 'उन्नत' मानल्या जातात, कारण त्या विष्टेचा मानव संपर्क टाळून रोगप्रसाराचा धोका कमी करतात.

मुख्य संदेश :

- शाळेच्या आवारात शौचालय असणे आवश्यक आहे.
- मुलींसाठी व मुलांसाठी स्वतंत्र शौचालय असावे.
- विद्यार्थ्यांसाठी, शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांसाठी स्वतंत्र शौचालय असावे.
- सर्व शौचालयांची दररोज स्वच्छता केली जावी.
- प्रत्येक शौचालयात पुरेशा प्रमाणात पाणी उपलब्ध असावे.

- प्रत्येक शौचालयात हात धुण्यासाठी साबण असावा.
- शौच खड्डे व्यवस्थित झाकलेले असावेत
- दरवाजे व्यवस्थित असावेत.

शौचालयाचे घटक

- शौच भांडे व सीट : जिथे मलमूत्र जमा होते.
- फ्लश यंत्रणा : मल वाहून नेण्यासाठी वापरली जाते. (हाताने किंवा स्वयंचलित)
- पाणी पुरवठा : फ्लश व स्वच्छतेसाठी आवश्यक आहे.
- वहन यंत्रणा : मलमूत्र वाहून नेण्यासाठी पाईप्सचे जाळे हवे.
- वायुवीजन : वास व घातक वायूंची अडचण टाळण्यासाठी.
- हात धुण्याची सुविधा : स्वच्छतेसाठी.
- शौचालयात नैसर्गिक प्रकाश व हवा खेळती असावी.
- दरवाजे विद्यार्थ्यांसाठी सहज उघडता येण्यासारखे असावेत.
- मुलींच्या शौचालयात झाकण असलेली कचराकुंडी असावी.
- शाळेच्या आवारात सॅनिटरी पॅड्स उपलब्ध असावेत.
- दिव्यांग मुलांसाठी स्वतंत्र व विशेष शौचालय उपलब्ध असावे. सोबत रॅम्प व स्वच्छताविषयक महत्त्वाचे संदेश दर्शवणारे फलक असावेत.

शौचालयाचे मुख्य फायदे

- ◆ आरोग्य व आजार प्रतिबंध : शौचालयांच्या वापरामुळे जलजन्य आजार (उदा. अतिसार, कॉलरा, डायरिया) पसरत नाहीत. योग्य स्वच्छतेमुळे बालमृत्यू दर कमी होतो आणि आरोग्य सुधारते.
- ◆ स्वच्छतेचा प्रसार : शौचालयाचा वापर केल्यावर साबणाने हात धुण्याची सवय लागते, जी आरोग्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.
- ◆ शैक्षणिक प्रभाव : शाळांमध्ये स्वच्छ व सुरक्षित शौचालये उपलब्ध असल्याने विद्यार्थ्यांची, विशेषतः मुलींची, उपस्थिती वाढते. मासिक पाळी दरम्यानही मुलींना शाळेत जाणे सुलभ होते.
- ◆ सुरक्षितता व गोपनीयता : शौचालयांमुळे स्त्रिया व मुलींना सुरक्षितता व गोपनीयता मिळते, त्यामुळे त्यांना लज्जा किंवा धोका टाळता येतो.
- ◆ पर्यावरण संरक्षण : योग्यरीत्या बांधलेले व देखभालीत असलेले शौचालय पर्यावरण प्रदूषण टाळते आणि जलस्रोत सुरक्षित ठेवते.

◆ **लैंगिक समानता वाढवणे** : स्वच्छतागृहांची उपलब्धता महिलांच्या व मुलींच्या सुरक्षिततेसाठी महत्त्वाची असून, सार्वजनिक ठिकाणी त्यांचे सुरक्षित व सन्मानाने वावरणे शक्य करते.

□ **शिक्षकांना संदेश** :

◆ शाळेतील शौचालयांमध्ये कोणतीही धोकादायक घटना घडली असल्यास, शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांशी संवाद साधावा.

□ **चर्चा करा** :

◆ घटनेत नेमके काय घडले ?

◆ घडलेली एखादी घटना सांगा आणि ती कशी टाळता आली असती ?

◆ शाळेतील शौचालय सुरक्षेबाबत काय उपाय करता येऊ शकतात ?

◆ विद्यार्थ्यांना उघड्यावर शौच करण्याचे धोके समजावून द्या आणि शौचालय वापरण्याचे फायदे स्पष्ट करा.

महिना - फेब्रुवारी

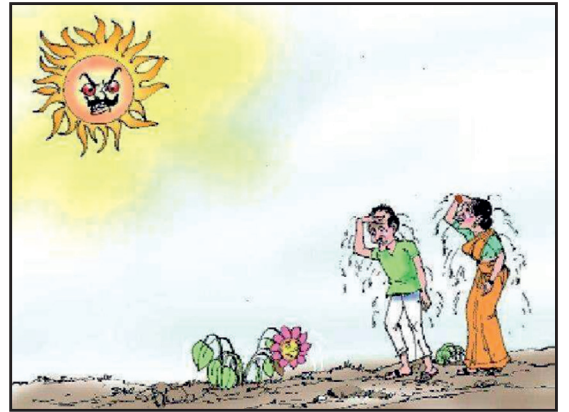
३३) तेहतिसावा शनिवार सत्र/कृती - उष्णतेची लाट व अशी लाट आल्यावर काय करावे व काय करू नये याबद्दल जागरूकता.

उष्णतेची लाट म्हणजे काय ?

'हीट वेव्ह' म्हणजे विशिष्ट भागात अपेक्षेपेक्षा खूप जास्त तापमानाचा कालावधी होय. त्यामुळे कोणत्या तापमानावर हीट वेव्ह घोषित केली जाईल. हे त्या भागाच्या हवामान इतिहासावर अवलंबून असते.

'हीट वेव्हचा' परिणाम काही अतिरिक्त हवामान घटकांमुळे अधिक तीव्र होतो, जसे की, जास्त आर्द्रता, जास्त वारा, हीट वेव्ह किती दिवस टिकते इत्यादी.

तुमच्या भागात किंवा आसपासच्या भागात हीट वेव्हचा इशारा दिला असेल, तर आवश्यक खबरदारी घ्या. काही त्रास जाणवल्यास तात्काळ वैद्यकीय मदत घ्या.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● स्थानिक हवामानाबाबत माहिती मिळवण्यासाठी आकाशवाणी, वरील बातम्या ऐका व दूरदर्शनवरील बातम्या पाहा, वृत्तपत्र वाचा किंवा हवामान माहिती देणारे मोबाइल ॲप डाउनलोड करा. ● तहान लागली नसली, तरी पुरेसे पाणी प्या. ● ज्यांना अपस्मार, हृदय, मूत्रपिंड, यकृताशी संबंधित आजार आहेत. त्यांनी पाणी पिण्याच्या आधी डॉक्टरांचा सल्ला घ्यावा. ● ओ आर एस लस्सी, तांदळाची पेज (तोरणी), लिंबूपाणी, ताक, नारळ पाणी प्या. ● हलके, फिकट रंगाचे, सैलसर आणि सुती कपडे घाला. ● बाहेर जाताना डोके झाका स्कार्फ, टोपी किंवा छत्री वापरा. ● डोळ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी सनग्लासेस व त्वचेचे संरक्षण करण्यासाठी सनस्क्रीम वापरा. ● अधिक झाडे लावा. ● शक्यतो जास्त वेळ घरात थांबा. ● पारंपरिक उपाय जसे-कांद्याची कोशिंबीर किंवा मीठ व जिरे टाकून कच्चा आंबा खाणे यामुळे उष्माघात टाळता येतो. ● लहान मुले किंवा पाळीव प्राणी यांना कधीही बंद वाहनात सोडू नका. ● ओलसर कपडे वापरा. थंड पाण्याने वारंवार अंघोळ करा. ● जलस्रोतांचे जतन करा. ● पावसाचे पाणी साठवण्याचा सराव करा. ● ऊर्जा कार्यक्षम उपकरणे वापरा, स्वच्छ इंधन व पर्यायी ऊर्जा स्रोतांचा वापर करा. ● गरगरल्यास किंवा तब्येत बिघडल्यास तात्काळ डॉक्टरांकडे जा व तज्ज्ञांची मदत घ्या. 	<ul style="list-style-type: none"> ● दुपारी १२ ते ३ या काळात शक्यतो बाहेर पडणे टाळावे. ● दुपारी श्रमाची कामे टाळावी. ● उष्णतेत अनवाणी फिरणे टाळावे. ● भरदुपारी जेवण बनवणे शक्यतो टाळावे. ● स्वयंपाकघराचे योग्य वायुवीजन करून ठेवावे. ● मद्य, चहा, कॉफी व कार्बोनेटेड सॉफ्ट ड्रिंक्स घेणे टाळावे – हे शरीरातील पाणी कमी करतात. ● अतिप्रथिनयुक्त, खारट, तिखट व तेलकट पदार्थ खाणे टाळावे. ● शिळे अन्न खाणे टाळावे. ● अनावश्यक उष्णता निर्माण करणाऱ्या बल्ब्स, संगणक व इतर उपकरणांचा अनावश्यक वापर टाळावा.

तेहतिसावा शनिवार - विविध वर्ग गटांबरोबर उष्णतेची लाट संबंधित उपक्रम/कृती

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	उष्णतेची लाट म्हणजे काय? हे स्थानिक भाषेत मुलांना समजावून सांगा.	उष्णतेची लाट म्हणजे काय? हे स्थानिक भाषेत मुलांना समजावून सांगा.	उष्णतेच्या लाटेची कारणे व परिणाम यांची विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करा.	उष्णतेच्या लाटेची कारणे व त्याचा पर्यावरण व मानवी आरोग्यावर कसा परिणाम होतो. याबाबत विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करा.
२)		विद्यार्थ्यांनी कधी उष्णतेच्या लाटेचा अनुभव घेतला का? या संदर्भाने त्यांच्याबरोबर चर्चा करा.	विद्यार्थ्यांनी कधी उष्णतेच्या लाटेचा अनुभव घेतला आहे का? चर्चा करा. या संदर्भाने त्यांनी अनुभव घेतला असेल, तर त्यांनी स्वतःला कसे सुरक्षित ठेवले व त्या घटनेतून ते कसे बाहेर आले याची चर्चा करा.	विद्यार्थ्यांनी कधी उष्णतेच्या लाटेचा अनुभव घेतला आहे का? याची चर्चा करा. ज्यांनी अनुभव घेतला असेल, तर स्वतःला कसे सुरक्षित ठेवले? व त्या घटनेतून ते कसे बाहेर आले याची चर्चा करा.
३)			उष्माघात होऊ नये यासाठीच्या पारंपरिक, अपारंपरिक पद्धती व वैद्यकीय सुविधांची मुलांना माहिती द्या. त्याबाबत चर्चा करा.	उष्माघात होऊ नये यासाठीच्या पारंपरिक, अपारंपरिक पद्धती व वैद्यकीय सुविधांची मुलांना माहिती द्या. त्याबाबत चर्चा करा.
४)	उष्णतेची लाट आल्यावर काय करावे काय करू नये याची चर्चा करा.			

३४) चौतिसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : उष्माघात संबंधित आजारांवर प्राथमिक उपचार आणि हृदय फुफ्फुस पुनर्जीवन प्रशिक्षण :

राष्ट्रीय मानव आरोग्य आणि हवामान बदल कार्यक्रम (NPCCHH) अनुसार उष्माघात आणि त्यावरील उपचार : उष्ण तापमानात मानवी शरीर तापमानाशी जुळवून घेण्यात अपयशी ठरते. यामुळे रॅशेस, पायांमध्ये संकुचन, बेशुद्ध होणे, थकवा, हृदयाच्या ठोक्यामध्ये अनियमितता ही लक्षणे दिसू

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१५७)

लागतात. उच्च तापमान हे लक्षात येऊ शकतात. थर्मोरेग्युलेशन म्हणजे शरीराचे तापमान राखण्याची क्षमता. उष्माघाताच्या परिस्थितींमध्ये ही क्षमता अत्यंत ताणात असते.

उष्माघात :

उष्माघात एक वैद्यकीय स्थिती आहे. शरीर उच्च तापमानाच्या भाराशी जुळवून घेण्यात अपयशी ठरल्यामुळे ती निर्माण होते. यामध्ये संकुचन, चक्कर, थकवा, बेशुद्ध होणे आणि उष्मा स्ट्रोक यांचा समावेश होतो. प्रचंड तापमान, किंवा तीव्र शारीरिक श्रमामुळे शरीर ओव्हरहीट होऊ शकते. यामुळे उष्माघाताची लक्षणे वेळेत ओळखली जात नाहीत. त्यामुळे लवकरच गंभीर परिस्थिती निर्माण होण्याची शक्यता असते.

उष्माघाताचे प्रकार :

ताण, थकवा, संकुचन, थकवा आणि स्ट्रोक हे सर्व उष्माघाताचे प्रकार आहेत. उष्मा संबंधित आजाराची लक्षणे खालीलप्रमाणे असू शकतात:

- डोकेदुखी
- मळमळ
- घाम येणे
- त्वचा कोरडी, गरम आणि लाल दिसणे.
- स्नायूंच्या संकुचनाची लक्षणे
- उष्णतेच्या संपर्कानंतर प्रचंड थकवा

उष्मा स्ट्रोक :

उष्मा स्ट्रोक हा उष्मासंबंधित आजाराचा सर्वात धोकादायक प्रकार आहे. याची काही लक्षणे पुढील प्रमाणे :

- डोकेदुखी
- गोंधळ, शारीरिक भ्रम
- थकवा किंवा अत्याधिक अशक्तपणा
- सिझर
- गरम, कोरडी त्वचा (घाम येत नाही)
- उच्च शारीरिक तापमान
- जलद हृदयस्पंदन
- भ्रम (हॅलुसिनेशन्स)
- बेशुद्ध होणे

उष्मा स्ट्रोकवर प्राथमिक उपचार :

- रुग्णाला ORS किंवा लिंबू सरबत द्या. ज्यामुळे शरीरातील हायड्रेशन पुन्हा मिळवता येईल.
- रुग्णाला त्वरीत जवळच्या आरोग्य केंद्रात घेऊन जा.
- रुग्णाला थंड जागेत हलवा. तापमानाची निगराणी करा. त्याला हलके कपडे घाला.
- तापमान थंड करण्यासाठी उपलब्ध साधनांचा वापर करा. जसे की, गळा, बगल, गुप्तांगांमध्ये बर्फ ठेवा.
- ओले तोंड किंवा चादरी वापरून थंड करा. कपड्यांना थंड पाण्यात भिजवून ठेवू शकता.
- उष्माघात टाळण्यासाठी, रुग्णाचे तापमान १०२° फॅरेनाईट पर्यंत कमी होईपर्यंत थंड करा.
- रुग्णाचे डोके आणि खांदे थोडे वर ठेवा.
- त्वरित वैद्यकीय मदत घ्या. उष्माघात रुग्णांना रुग्णालयात दाखल करा.
- झटके आल्यास काळजी घ्या.
- अॅसपिरिन किंवा अॅसिटॅमिनोफेन वापरू नका.
- उष्माघात, डोकेदुखी, चक्कर येणे, कमजोरी, मळमळ किंवा गोंधळ यांच्या लक्षणांनी त्रस्त असाल, तर त्वरीत अॅम्ब्युलन्सला संदेश द्या.
- जे लोक थंड प्रदेशातून उष्ण प्रदेशात आले असतील अशा लोकांना जास्त धोका असतो. तुमच्याकडेही अशी व्यक्ती येऊ शकते. त्यांना एक आठवडा उघड्या मैदानात फिरू देऊ नका आणि शरीर थोड्या थोड्या प्रमाणात उष्णतेला जुळवून घेईल प्रक्रिया सुरु करा. त्यांना जास्त पाणी पिण्यास सांगावे.

उष्माघाताचा धोका कमी करण्यासाठी :

थोड्या थोड्या वेळात उष्णतेच्या संपर्कात (अॅक्लिमेटायझेशन) आल्याने उष्माघाताचा धोका कमी होतो.

सविस्तर माहिती

उष्माघातसंबंधित आजारांवर प्राथमिक उपचार आणि CPR प्रशिक्षण :

१) उष्माघातावर प्राथमिक उपचार लक्षणे :

- प्रचंड घाम येणे.
- थकवा आणि अशक्तपणा जाणवणे.
- चक्कर येणे किंवा गोंधळ होणे.
- मळमळ किंवा उलटी होणे.
- गुळगुळीत, थंड, ओलसर त्वचा

□ स्नायूंची दुखणी.

प्राथमिक उपचार :

- रुग्णाला थंड जागी (छायेत किंवा एअर कंडिशन असलेल्या ठिकाणी) हलवा.
- रुग्णाला झोपू द्या आणि पाय थोडे वर करा.
- रुग्णाला थोड्या थोड्या वेळाने गोड पाणी किंवा ओआरएस द्या.
- त्वचेवर थंड, ओले कपडे लावा किंवा पंखा वापरून थंड वातावरण निर्माण करा.
- कपडे हलके करा आणि आरामदायक स्थितीत ठेवा.
- ३० मिनिटांच्या आत लक्षणांमध्ये सुधारणा न झाल्यास त्वरित वैद्यकीय मदत घ्या.

२) उष्माघातावर प्राथमिक उपचार :

लक्षणे आणि चिन्हे :

- शरीराचे तापमान १०४°F (४० °C) किंवा त्याहून अधिक असणे.
- गरम, कोरडी त्वचा (घाम येत नाही).
- वेगाने धडधडणारी नाडी.
- गोंधळ, मानसिक भ्रम किंवा चेतना गमावणे.
- सिझर/झटका

प्राथमिक उपचार :

- त्वरित आपत्कालीन वैद्यकीय मदतीसाठी संदेश द्या.
- रुग्णाला थंड ठिकाणी घेऊन जा.
- अतिरिक्त कपडे काढा.
- त्वरीत रुग्णाच्या त्वचेवर थंड पाणी लावा, थंड पाणी वापरून त्याला थंड करा. त्याला थंड पाण्यात बुडवून ठेवा.
- रुग्णाला द्रव देऊ नका. (त्याला जाग येत नसेल किंवा तो शुद्धीत नसेल).
- तापमान नियंत्रित करण्यासाठी, रुग्णाचे तापमान हळूहळू कमी करण्यावर लक्ष ठेवा.
- त्वरित वैद्यकीय मदतीसाठी संपर्क करा.

३) CPR (कार्डिओपल्मोनरी रिससिटेशन) प्रशिक्षण :

CPR ही एक आपत्कालीन प्रक्रिया आहे. जी त्या वेळी केली जाते, जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे हृदय थांबते किंवा ती श्वास घेत नाही. यामध्ये छातीवर दबाव घालणे आणि आवश्यक असल्यास रेस्क्यू श्वास देणे समाविष्ट आहे.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१६०)

एखाद्या प्रौढ व्यक्तीसाठी CPR कसे करावे याची एक साधी मार्गदर्शिका

CPR चे चरण :

- **चरण १** : व्यक्तीच्या प्रतिसादाची तपासणी करा.
 - ◆ व्यक्तीला हलवून तपासा आवाज देऊन त्याचे प्रतिसाद मिळवा. प्रतिसाद नसेल, तर पुढील चरण करा.
- **चरण २** : मदतीसाठी संदेश द्या.
 - ◆ त्वरित आपत्कालीन सेवेसाठी संदेश द्या. (९११ किंवा आपल्या स्थानिक आपत्कालीन नंबरवर). तुम्ही एकटे असाल, तर दोन मिनिटे CPR दिल्यानंतर मदतीसाठी संदेश द्या.
- **चरण ३** : श्वास तपासा.
 - ◆ व्यक्तीच्या छातीच्या हालचालींवर लक्ष ठेवा. श्वास घेत असल्याचे निरीक्षण करा. ती व्यक्ती श्वास घेत नाही किंवा अपभ्रष्ट श्वास घेत असेल, तर CPR सुरु करा.
- **चरण ४** : छातीवर दबाव.
 - ◆ आपल्या दोन्ही हातांना एकावर एक ठेवून व्यक्तीच्या छातीच्या मध्यभागी (स्तनाच्या हाडाच्या खालील भागात) ठेवा.
 - ◆ जोरदार आणि वेगाने दाबा. सुमारे २ इंच खोल आणि १०० ते १२० दरम्यान.
 - ◆ प्रत्येक दबावाच्या दरम्यान छातीला पूर्णपणे पुन्हा उचलू द्या. हात पूर्णपणे काढू नका.
- **चरण ५** : रेस्क्यू श्वास (तुम्हाला ते करण्याचे प्रशिक्षण असेल तर...)
 - ◆ ३० वेळा छातीवर दबाव केल्यानंतर, व्यक्तीच्या गळ्यातून हवेचा मार्ग मोकळा होतो. गळा मागे वळवा आणि तोंड उचलून, दोन वेळा श्वास घ्या. प्रत्येक श्वास एक सेकंदाचा असावा आणि त्यावेळी छाती उचलायला पाहिजे.
- **चरण ६** : CPR सुरु ठेवा.
 - ◆ ३० वेळा छातीवर दबाव आणि २ रेस्क्यू श्वास यांचे चक्र चालू ठेवा. जोपर्यंत वैद्यकीय मदत मिळत नाही किंवा व्यक्तीने जर योग्य प्रतिसाद दिला नाही. (श्वास घेणे, हालचाल). तर प्रक्रिया तशीच सुरु ठेवा.

महत्त्वाचे संदेश :

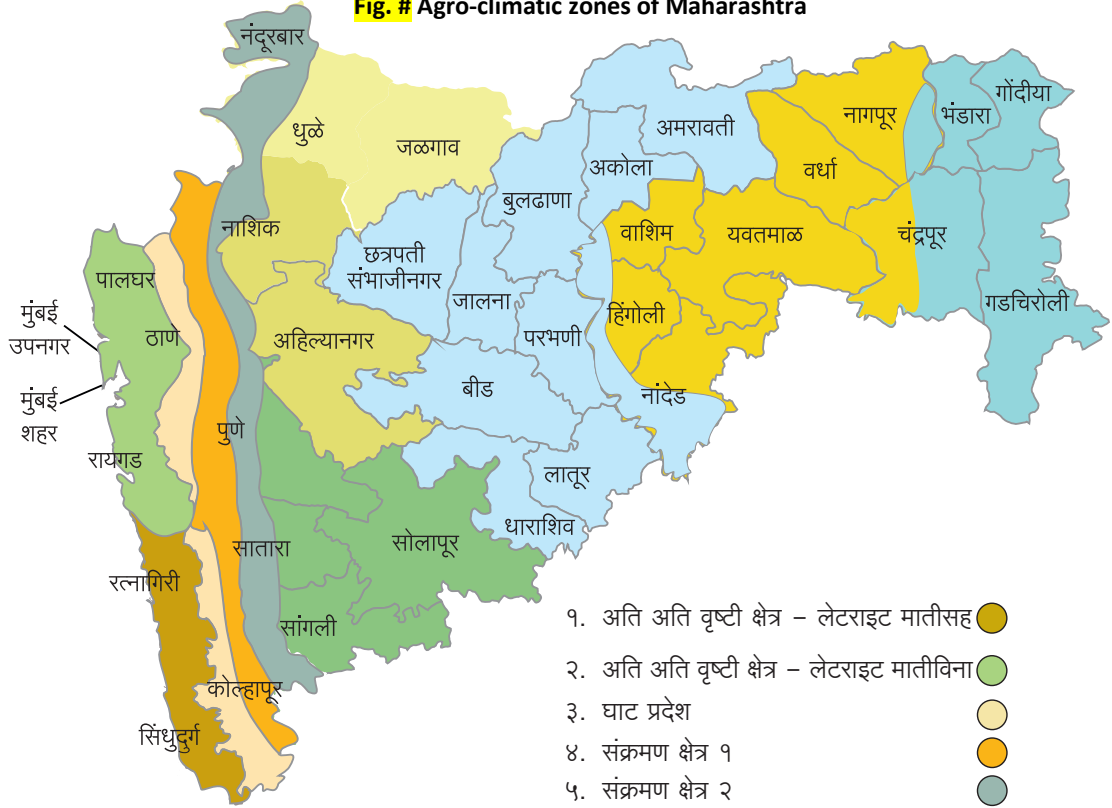
- तुम्हाला CPR चे प्रशिक्षण नसेल, तर फक्त छातीवर दबाव देणेही जीवन वाचवू शकते. 'हँड्स-ओन्ली CPR' वर जोर दिला जातो. ज्यामध्ये फक्त छातीवर दबाव दिला जातो.
- नेहमी पेशंटच्या स्थितीच्या विचाराने आणि पद्धतीने तज्ज्ञांची मदत घेणे महत्त्वाचे आहे.
- **उष्माघात आणि CPR प्रशिक्षण** नियमितपणे घेतल्यास, आपत्कालीन परिस्थितीत मदत होऊ शकते आणि जीव वाचवू शकते.

३५) पस्तिसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती – वातावरणातील बदलाबद्दल जागरूकता :

तापमानात दीर्घकाळ बदल होणे तसेच हवामानाच्या स्वरूपामध्ये दीर्घकाळ बदल होणे याला 'वातावरणातील बदल' असे म्हणतात. हे बदल नैसर्गिक असतात. सौरचक्रामध्ये बदल होणे. सन १८०० नंतर मानवाच्या कृती वातावरणातील बदलाचे प्रमुख कारण बनत आहेत. विशेषतः कोळसा, तेल आणि गॅस यांसारखी जीवाश्म इंधने जाळल्यावर तयार होणारे हरितगृह वायू पृथ्वीभोवती चादरीप्रमाणे थर तयार करतात. सूर्यापासून येणारी उष्णता आत अडकते आणि पृथ्वीचे तापमान वाढते. हवामान बदलास कारणीभूत ठरणाऱ्या हरितगृह वायू उत्सर्जनामुळे वातावरणात बदल होतो. उदाहरणार्थ हे वायू वाहने चालवण्यासाठी पेट्रोल/डिझेल यांचा वापर केल्यामुळे उत्पन्न होतात. तसेच वीज निर्मितीसाठी तेल किंवा कोळसा जाळल्यामुळे हे वायू उत्पन्न होतात. जंगले साफ करणे, झाडे तोडणे यामुळेही कार्बन डायऑक्साइड वायू वाढतो. जमिनीत भराव टाकण्यासाठी कचरा वापरल्याने मिथेन वायू तयार होतो. उद्योग, ऊर्जा निर्मिती, वाहतूक, इमारती, शेती आणि जमिनीचा अयोग्य वापर हरितगृह वायूचे मुख्य स्रोत आहेत.

Fig. # Agro-climatic zones of Maharashtra

१. अति अति वृष्टी क्षेत्र - लेटराइट मातीसह
२. अति अति वृष्टी क्षेत्र - लेटराइट मातीविना
३. घाट प्रदेश
४. संक्रमण क्षेत्र १
५. संक्रमण क्षेत्र २
६. दुष्काळप्रवण क्षेत्र
७. निश्चित पर्जन्य क्षेत्र
८. मध्यम पर्जन्य क्षेत्र
९. उच्च पर्जन्य क्षेत्र - मिश्र मूळ खडकांपासून निर्माण झालेल्या मातीसह

आधुनिक जगात आपल्या परिसरात वातावरणाची खूप मोठ्या प्रमाणात नासाडी झाली आहे. मोठ्या झाडांची संख्या कमी झाली आहे. तसेच तलाव व छोटी तळी इत्यादींच्या स्वरूपात भूपृष्ठ जलस्रोत कमी झाले आहेत. ही बाब विशेषतः शहरी भागात घडत आहे.

त्याचप्रमाणे औद्योगिक व्यवहारामुळे आणि वाहनांमुळे होणाऱ्या प्रदूषणामध्ये गेल्या काही वर्षांत फार मोठ्या प्रमाणात कार्बन डायऑक्साइड वायूचे उत्सर्जन होत आहे. त्यामुळे सूर्यामुळे प्राप्त झालेली उष्णता व मानवी कृतीमुळे बाहेर टाकली गेलेली उष्णता वातावरणात कायम राहते. त्यामुळे प्रचंड प्रमाणात उष्णता निर्माण होते. वातावरणातील बदलामुळे नैसर्गिक आपत्ती घडणे ही गोष्ट आता नवीन राहिलेली नाही. ही गोष्ट नित्याची झाली आहे. परिणामी, तीव्र उष्णता आणि हवामानातील अनिश्चित बदल वाढतात. हवामान बदलामुळे अनेक नैसर्गिक आपत्ती आता वारंवार घडू लागल्या आहेत. जसे की, पूर, दुष्काळ, जंगलातील आगी आणि चक्रीवादळे. याशिवाय, अत्यंत उष्ण उन्हाळे हेदेखील हवामान बदलाचे ठळक उदाहरण आहे. ही तीव्र उष्णता मानवाच्या आरोग्यावर गंभीर परिणाम घडवते आणि याकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.

महत्त्वाचे मुद्दे :

- हवामान बदलामुळे शेतीवर थेट परिणाम होतो, कारण तापमान वाढल्याने जमिनीतील ओलसरपणा आणि पोत बिघडतो व हानिकारक बॅक्टेरियांची वाढ होते.
- हवामान बदलामुळे पावसाळ्याच्या पद्धतीतही बदल होतो.
- याचा वन्यजीव, जैवविविधता आणि नैसर्गिक वनस्पतींवर परिणाम होतो.
- समुद्राची पातळी वाढण्याचे प्रमाणही वाढते.
- हवामान बदलामुळे मानवी आरोग्यावर लक्षणीय परिणाम होतो.

शाळा आणि शिक्षणावरील परिणाम :

- हवामान बदलामुळे आगी आणि पूर यांसारख्या घटना वाढल्या आहेत. यामुळे शाळांची इमारत आणि शिक्षण दोन्ही बाधित होतात.
- पावसामुळे रस्ते जलमय होतात, यामुळे लहान मुलांना शाळेत जाताना घसरणे किंवा अपघात होण्याची शक्यता वाढते.
- पाऊस, पूर आणि आग यामुळे शाळेतील फर्निचर, विविध शैक्षणिक सांधने, इमारत, ग्रंथालय, प्रयोग शाळा यांचे नुकसान होते, (जिथे मुले बसून शिकतात.) ज्या ठिकाणी मुले शिकत असतात.
- अति उष्ण दिवसांमुळे शाळांमध्ये पाणीटंचाई निर्माण होण्याची शक्यता असते.
- आपत्तीमुळे अनेक मुले शिक्षण पुढे चालू ठेवू शकत नाहीत.
- आपत्तीग्रस्त भागातील शाळांमध्ये पालक आपली मुले पाठवण्यास टाळाटाळ करतात.

- आपत्तीमधील सर्वात मोठा धोका म्हणजे शाळेतील महत्त्वाची शैक्षणिक कागदपत्रे – जसे हजेरी नोंदवही, मध्यान्ह भोजन नोंदवही, आणि विद्यार्थ्यांशी संबंधित इतर नोंदी – पाण्यात वाहून जाणे, वितळणे किंवा आगीत जळणे.

३६) छत्तिसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती प्लॅस्टिक कचरा व प्रदूषण याबाबत जागरूकता महत्त्वाचे संदेश

- कचऱ्याच्या प्रचंड ढिगाऱ्यामध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात प्लॅस्टिकच्या टाकाऊ वस्तूंचा समावेश होतो. जसे-टाकून दिलेल्या पॉलिथिन बॅग, सुट्ट्या फुटक्या प्लॅस्टिकच्या बाटल्या, बॅग यांचा समावेश होतो. त्या वस्तू विघटनक्षम नसतात. त्या वातावरणातून काढणे फार अवघड असते. प्लॅस्टिकचा कचरा किंवा त्याच वस्तू जाळल्यावर विघातक वायू उत्सर्जित होतात.
- एक किलो प्लॅस्टिक जाळल्यानंतर तीन किलो कार्बन डायऑक्साइड उत्सर्जित केला जातो. हे या जागतिक तापमान वाढीचे महत्त्वाचे कारण आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना प्लॅस्टिकचा वापर कमी करण्यासाठी, प्लॅस्टिकचा पुनर्वापर करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. तसेच प्लॅस्टिकच्या वस्तू पुन्हा वापरण्यायोग्य करून त्या वापरणे म्हणजेच रिसायकलिंगला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. वस्तू पुन्हा वापरण्यायोग्य करणे म्हणजे टाकाऊ वस्तूंचे रूपांतर, जसे-काच, कागद, प्लॅस्टिक, अॅल्युमिनियम, स्टील इत्यादी उपयुक्त वस्तूंमध्ये करणे.
- प्लॅस्टिकच्या वस्तूंचा पुनर्वापर केल्यास कार्बनचे उत्सर्जन कमी होते. त्यायोगे वातावरणाच्या संरक्षणाला योगदान मिळते.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● पॉलिथिन बॅग/ऐवजी कापडी पिशव्या वापरा. ● दीर्घकाळ टिकणारी उत्पादने खरेदी करा. ● जुनी पुस्तके सार्वजनिक वाचनालयाला दान करा. ● जुन्या वापरलेल्या वह्या रिसायकलिंग केंद्राला द्या. ● प्रवास करताना तुमच्या स्वतःच्या पाण्याच्या बाटल्या व पुन्हा वापरता येतील अशा ताटल्या, चमचे वगैरे वापरा. ● स्वयंपाक घरातील टाकाऊ वस्तूंचे कंपोस्ट खत करा. 	<ul style="list-style-type: none"> ● टाकून देण्यायोग्य ताटल्या, वाट्या, पेले यांचा वापर करू नका. त्यामुळे अधिक कचरा निर्माण होतो. एकदाच वापरण्याच्या प्लॅस्टिक वस्तू पुन्हा वापरू नका जसे, स्ट्रॉ. ● पाकीटबंद खाद्यपदार्थ वापरू नका. जसे – बटाटा वेफर्स, केळी वेफर्स, चिप्स, बिस्किटे, पिण्याच्या तसेच पाण्याच्या बाटल्यांचा पुन्हा उपयोग करू नका.

विद्यार्थ्यांबरोबर कृती किंवा चर्चा : मुलांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील विविध कामांदरम्यान निर्माण होणाऱ्या प्लॅस्टिक कचऱ्याची यादी तयार करण्यास सांगा. उदाहरणार्थ : दुधाच्या पिशव्या, प्लॅस्टिक स्टेशनरी वस्तू वापरणे, इत्यादी.

मुलांशी खालील बाबींवर चर्चा करा : ज्या कामांमध्ये तयार होणाऱ्या प्लॅस्टिक, कागद किंवा कापडाच्या कचऱ्याचे पुढे काय होईल? आपण यातील कच्चा माल पुन्हा वापरू शकतो का? जर हो, तर कोणत्या प्रकारे तो उपयोगात आणता येईल? जे पुन्हा वापरता येणार नाहीत, त्याचे काय करता येईल?

विद्यार्थ्यांचे छोटे गट तयार करा आणि गटामध्ये चर्चा करावयास सांगा

- कचरा कमी करणे, पुन्हा वापरणे आणि पुनर्वापर (रिसायकलिंग) कसा करतात? उदाहरणार्थ: जुने पुस्तक, वही दान करणे जेणेकरून त्याचा पुनर्वापर करता येईल. आधुनिक पुस्तके व वह्या पुनर्वापरासाठी दान करणे.
- प्रत्येक गटाने केलेल्या कृतीचे मुले पोस्टर्सद्वारे सादरीकरण करू शकतात.

महिना - मार्च

३७) सदतिसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती - जैविक आपत्तीबाबत जागरूकता सत्र.

● जैविक आपत्ती

जैविक आपत्ती म्हणजे ज्या घटना सूक्ष्मजंतू (उदा. विषाणू, जीवाणू, विष) यांच्या प्रभावामुळे माणसे, प्राणी आणि वनस्पतींमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आजार, अपंगत्व किंवा मृत्यू होण्याची शक्यता असते. या आपत्ती प्रामुख्याने दोन प्रकारांमध्ये असतात.

१) साथीचे रोग : एकाच वेळी विशिष्ट समुदाय, लोकसंख्या किंवा भागात मोठ्या प्रमाणावर लोकांना बाधित करणारे आजार. उदा. कॉलरा, प्लेग.

२) जागतिक महामारी : जेव्हा साथीचा रोग खंड किंवा संपूर्ण जगभर पसरतो. उदा. H_1N_1 स्वाईन फ्लू.

● जैविक आपत्तीपासून बचावासाठी उपाय :

- ◆ वैयक्तिक स्वच्छता : दररोज अंघोळ करा, नखे वाढू देऊ नका, स्वच्छ कपडे वापरा.
- ◆ हात स्वच्छता : अन्न तयार करताना, खाण्यापूर्वी व नंतर, शौचालयानंतर, शिकताना किंवा खोकताना हात साबणाने धुवा.
- ◆ संतुलित व पोषणयुक्त आहार घ्या.
- ◆ लसीकरण पूर्ण असावे.
- ◆ जास्त गर्दी टाळा.
- ◆ घरात खेळती हवा असावी.
- ◆ थंडी व गरम हवामानापासून स्वतःचा बचाव करा.
- ◆ आरोग्य शिक्षण द्या.
- ◆ रोगनियंत्रण व निरीक्षण आवश्यक.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१६५)

• डासांमुळे होणारे आजार (उदा. मलेरिया, डेंग्यू, फाइलेरिया, चिकुनगुनिया)

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> • सूर्यास्तानंतर हातपाय पूर्ण झाकले जातील एवढे कपडे घाला. म्हणजेच फूल बाह्यांचे कपडे घाला. • घराबाहेर व घरात पाणी साचू देऊ नका. • पाण्याची भांडी आठवड्यातून एकदा रिकामी करा. • कूलरमधील पाणी वेळोवेळी बदला. • संपूर्ण झाकलेली व बंद सांडपाण्याची टाकी वापरा. • मच्छरदाणी वापरा. • झोपताना मच्छर दूर ठेवणारी क्रीम लावा. • हाताची स्वच्छता राखा. • शुद्ध व उकळलेले पाणी प्या. (कमीत कमी १५ मिनिटे उकळलेले) • पाणी अरुंद तोंडाच्या भांड्यात साठवा. • पूर्ण शिजवलेले व गरम अन्न खा. • शिळे किंवा उग्र वासाचे अन्न खाऊ नका. • शिजवलेले अन्न लगेच खाल्ले नाही, तर पुन्हा गरम करूनच खा. • खाण्याच्या वस्तू झाकून ठेवा. • ORS सोल्यूशन किंवा मीठ (१ चमचा) + साखर (४ चमचे) १ लिटर पाण्यात घालून प्या. • केळी खा त्यापासून पोटॅशियम मिळते. 	<ul style="list-style-type: none"> • हाफ स्लीव्ह व शॉर्ट्स घालू नका. • पाणी साचण्यासारखी परिस्थिती होऊ देऊ नका. • वापरात नसलेल्या वस्तू (उदा. टायर, नारळाची करवंटी इ.) जिथे पाणी साचू शकते अशा वस्तू घरात ठेवू नका. • गावातील तलावात स्नान करू नका किंवा जनावरांना आंघोळ घालू नका. • अशुद्ध व असुरक्षित पाणी पिऊ नका. • कच्चे अन्न तसेच उघड्यावर कापलेली फळे खाऊ नका. • रस्त्यावर विकली जाणारी कापलेली फळे खाऊ नका. • उघड्या ठिकाणी शौच करू नका. • घरी उंदीर, माशा फिरू देऊ नका. • श्वसनविषयक आजार (टी. बी., फ्लू, चिकनपॉक्स, मेनिन्जायटिस)

• महत्त्वाचे उपाय :

- श्वसन विकार असलेल्या व्यक्तींशी संपर्क टाळा.
- स्वतः आजारी असाल, तर शाळा किंवा सार्वजनिक ठिकाणी जाणे टाळा.
- घरात राहून इतरांपासून अंतर ठेवा.

- शिकताना किंवा खोकताना रुमाल अथवा टिश्यूने नाक व तोंड झाका. वापरलेले टिश्यू कचरापेटीत टाका.
- हात साबणाने वारंवार धुवा किंवा हँड सॅनिटायझर वापरा.
- फ्लूची लक्षणे असल्यास तीन थरांचे प्रमाणित मास्क वापरा.
- भरपूर झोप, पोषक आहार, भरपूर पाणी प्या व तणाव कमी ठेवा.
- घरात आपत्कालीन किट ठेवा (ORS, पॅरासिटॅमॉल, अँटी-डायरिया व अँटी-स्पास्मोडिक गोळ्या). शाळेतही असे किट ठेवावे.

विविध वर्ग गटांसाठी सुरक्षित शनिवार उपक्रम

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	चित्रांच्या साहाय्याने डासांची उत्पत्ती होणाऱ्या ठिकाणांचे चित्र दाखवा.	चित्रांच्या साहाय्याने डासांची उत्पत्ती होणाऱ्या ठिकाणांचे चित्र दाखवा.	जैविक आपत्ती व संसर्गजन्य आजारांवर चर्चा करा.	जैविक आपत्ती व संसर्गजन्य आजारांवर चर्चा करा.
२)	शाळेत मुले स्वच्छता पाळत आहेत याची खात्री करा, तसेच जनजागृती करा.	आसपास घडलेल्या रोगप्रसाराच्या उदाहरणांची चर्चा करा.	रोगप्रसाराची कारणे व परिणाम स्थानिक पातळीवर समजून घ्या.	रोगप्रसार व प्रतिबंधात्मक उपाययोजना यावर चर्चा करा.
३)		शाळेत मुले स्वच्छता पाळत आहेत याची खात्री करा.	संसर्गजन्य आजारांमध्ये स्वतःला व कुटुंबाला सुरक्षित ठेवण्यासाठी उपायांवर चर्चा करा.	संसर्गजन्य आजारांमध्ये स्वतःला व कुटुंबाला सुरक्षित ठेवण्यासाठी उपायांवर चर्चा करा.
४)			साथीच्या रोगांबाबत काय करावे व काय करू नये ते शिकवा.	साथीच्या रोगांबाबत काय करावे व काय करू नये ते शिकवा.

३८) अडतिसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती - आरोग्यदायी आहाराबाबत जागरूकता

सर्वसामान्य आरोग्यासाठी आरोग्यदायी/पोषक आहार अत्यावश्यक आहे. विशेषतः पौगंडावस्थेत मुलां मुलींची वाढ योग्य पद्धतीने होत असल्यामुळे आरोग्यदायी आहार खूप आवश्यक असतो. योग्यरीत्या संतुलित आहारामध्ये विविध अन्न गटातील विविध प्रकारच्या पौष्टिक पदार्थांचा समावेश असतो. अशा

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१६७)

आहारापासून अत्यावश्यक पोषक द्रव्ये आपल्याला मिळतात. जसे पिष्टमय पदार्थ, प्रथिने, स्निग्ध पदार्थ, जीवनसत्त्वे, खनिजे, तंतुमय पदार्थ, पाणी इ.

पूर्ण आरोग्यपूर्ण आहाराचे महत्त्वाचे घटक

आरोग्यपूर्ण आहारामध्ये अनेक प्रकारची पोषक द्रव्ये असलेल्या अन्नपदार्थांचा समावेश असतो.

त्यामध्ये विविध रंगाच्या भाज्या, विविध रंगाची फळे यांचा समावेश असावा. त्यापासून महत्त्वाची जीवनसत्त्वे, खनिजे, अँटिऑक्सीडंट मिळतात. पूर्ण धान्य, द्विदल धान्य जसे, गहू, तांदूळ, ज्वारी, बाजरी हे ऊर्जेचे मुख्य स्रोत आहेत. प्रथिनयुक्त असलेले पदार्थ तसेच डाळी अंडी, दूध, दुधाचे पदार्थ, मांस व मासे स्नायूंची, शरीराची ताकद वाढवण्यासाठी त्यांचा उपयोग होतो. लोहयुक्त पदार्थात हिरव्या भाज्या पूर्ण धान्य हे पंडुरोगाचा प्रतिबंध करण्यासाठी आवश्यक आहे. क-जीवनसत्त्व भरपूर असलेले पदार्थ जसे-लंबू आणि लंबूवर्गीय फळे हे शरीरात लोह शोषून घेण्यासाठी आवश्यक आहेत. शेंगदाणे, बिया व तेल यांसारखे स्निग्धयुक्त पदार्थ आहारात असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

मेंदूचे कार्य चांगले होणे व आरोग्य सर्वसाधारणपणे चांगले राहणे यासाठी ते आवश्यक आहेत. शरीरात पुरेसे पाणी असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी रोज आठ ते दहा ग्लास पाणी प्यावे.

खाण्याच्या सवयी लक्षपूर्वक पाळाव्यात. जसे, घरगुती जेवण – नैसर्गिक अन्नपदार्थ खावेत. प्रक्रिया केलेले पदार्थ खाऊ नयेत. नैसर्गिक अन्नपदार्थ खाल्ल्याने आरोग्य दीर्घकाळ टिकते. आहाराशी संबंधित रोगांचा प्रतिकार होतो, प्रतिबंध होतो. विविध प्रकारचे अन्नपदार्थ, विविधतेच्या फळांचे मिश्रण, दुधाचे पदार्थ, बिया, डाळी व प्रोटीनयुक्त पदार्थ या सर्वांमुळे अत्यंत सुयोग्य आहार तयार होतो.

- **पौष्टिक तत्त्वाने भोजन ऊर्जा देणारा आहार** : धान्य – गहू, तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, शेंगदाणे व तेल
- **अनुपोषक द्रव्य भरपूर असलेला आहार** : फळे – पेरू, केळी, संत्री, भाज्या, पालक, टोमॅटो, गाजर
- **शरीर बळकट करणारा भरपूर प्रोटीन असलेला आहार** : जसे-डाळी, अंडी, दुग्धजन्य पदार्थ, मांस,
- **लोहयुक्त आहार** : पंडुरोगाचा प्रतिबंध करण्यासाठी आवश्यक असतो. हिरव्या पालेभाज्या, डाळी व प्राणिजन्य प्रथिने.
- **पुरेसे पाणी शरीरात असणे** : रोज कमीत कमी आठ ते दहा ग्लास पाणी प्या.
- **लक्षपूर्वक आहार घेणे** : प्रक्रिया केलेले अन्न खाण्याऐवजी नैसर्गिक पूर्ण अन्न खावे.

काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> ● संतुलित पोषणासाठी विविध अन्न गटांमधील विविध प्रकारचे अन्नपदार्थ खा. ● जीवनसत्त्वे व खनिज पदार्थ मिळण्यासाठी विविध प्रकारची खूप फळे व खूप भाज्या खा. ● भरपूर लोह असणारे पदार्थ खा. जसे - हिरव्या भाज्या, पूर्ण धान्य. ● अंडी, मासे, मांस, दुग्धजन्य पदार्थ व द्विदल धान्य आहारात घेऊन आपले प्रोटीनचे खाणे वाढवा. ● कमतरता भरून काढण्यासाठी आयोडीनयुक्त मीठ खावे. ● रोज पुरेसे पाणी प्यावे. ● पाकीटबंद पदार्थांऐवजी नैसर्गिक पदार्थ खा. जसे - दाणे, बिया व घरी केलेले पदार्थ. चांगल्या खाण्याच्या सवयी बाळगा, भावनेच्या आहारी जाऊन खाणे टाळा. 	<ul style="list-style-type: none"> ● खूप प्रक्रिया केलेले, खूप स्निग्ध पदार्थ व मीठ, साखर असलेले पदार्थ खारू नका. ● मधुमेह, लठ्ठपणा व अन्य रोगांचे धोके टाळण्यासाठी साखर घातलेली पेय/सोडा पिण्यावर मर्यादा ठेवा. ● कॅफिन असलेले पदार्थ कमी खा. जसे-चहा, कॉफी, चॉकलेट इत्यादी. त्यामुळे लोह शरीरात शोषून घेण्यात अडथळा येतो. ● कॅल्शियम व लोह भरपूर असलेले पदार्थ एकत्र खारू नका, कारण त्यामुळे लोह शरीरात शोषून घ्यायला अडथळा येतो. ● लोह, फॉलिक ॲसिड असलेली पुरवणी औषधी घ्यायला सांगितली असतील तर ते टाळू नका.

३९) एकोणचाळीसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती - दुष्काळ व तत्सम परिस्थितीबाबत जागरूकता.

- मागील शनिवारी दुष्काळ व तत्सम परिस्थितीबाबत पार पाडलेल्या सत्राची पुनरावृत्ती करा.

४०) चाळीसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती

- शाळेतील रचना इमारती व अन्य बाबी तिच्या सुरक्षिततेबद्दल पार पाडलेल्या सत्राची पुनरावृत्ती करा.

महिना - एप्रिल

४१) एक्केचाळीसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती - रासायनिक आपत्ती बाबत जागरूकता.

- रासायनिक आपत्ती म्हणजे काय ?

रासायनिक आपत्ती म्हणजे ज्यामध्ये घातक रसायनांचे अनियंत्रितपणे उत्सर्जन होते. त्यामुळे मानवी जीवित, मालमत्ता आणि पर्यावरण यांना गंभीर हानी पोहोचते. अशा आपत्ती उद्योग दुर्घटना, वा-हतूक अपघात, चुकीची साठवणूक किंवा हेतुपुरस्सर घडवून आणलेल्या घटनांमुळे उद्भवू शकतात. रासायनिक उत्पादन कारखाने, रिफायनरीज, खत कारखाने आणि घातक कचरा व्यवस्थापन केंद्रे हे याचे सामान्य स्रोत आहेत.

या आपत्ती आरोग्य, पर्यावरण, अर्थव्यवस्था आणि समाज यावर गंभीर परिणाम घडवतात. घातक

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१६९)

रसायनांच्या संपर्कात आल्यास विषबाधा, श्वसन त्रास, भाजणे यांसारखे त्रास तात्काळ होऊ शकतात. दीर्घकालीन संपर्कामुळे कर्करोग, मज्जासंस्थेचे विकार यांसारखे आजार होऊ शकतात. रासायनिक अपघातांमुळे हवा, पाणी आणि माती यांचे प्रदूषण होते. परिणामी पर्यावरणीय हानी होते आणि त्याचा विपरीत परिणाम परिसंस्था, शेती आणि जैवविविधतेवर होतो.

आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहता, अशा आपत्तीमुळे उद्योग बंद होणे, वैद्यकीय खर्च, पायाभूत सुविधांचे नुकसान यामुळे प्रचंड आर्थिक तोटा होतो. लोकांचे उपजीविकेचे स्रोत बिघडतात, स्थलांतर होते आणि अनेक वेळा दीर्घकालीन विस्थापन घडते. सामाजिक पातळीवर, या आपत्तीमुळे मानसिक तणाव, प्रशासनावरचा विश्वास कमी होणे आणि पुन्हा एकत्र येऊन समाज पुनर्स्थापन करणे हे मोठे आव्हान बनते. या परिणामांना टाळण्यासाठी कठोर सुरक्षाविषयक नियम, अगोदरच सावधानतेचा इशारा देणारी यंत्रणा आणि आपत्कालीन प्रतिसाद यंत्रणा असणे अत्यावश्यक आहे.

◆ भारत आणि महाराष्ट्रातील रासायनिक आपत्ती

भारतासह महाराष्ट्रातही औद्योगिक अपघात, वायूगळती, स्फोट आणि घातक पदार्थांच्या चुकीच्या हाताळणीमुळे अनेक रासायनिक आपत्ती घडल्या आहेत. त्यातील सर्वात भीषण घटना म्हणजे भोपाळ वायू दुर्घटना (१९८४, मध्यप्रदेश) – ही जगातील सर्वात मोठी औद्योगिक रासायनिक आपत्ती मानली जाते. यामध्ये मिथाइल आयसोसायनेट (MIC) या विषारी वायूची गळती झाली होती आणि हजारो लोकांचा मृत्यू व लाखो लोकांना दीर्घकालीन आरोग्यविषयक त्रास सहन करावा लागला आहे.

रासायनिक आपत्ती संबंधित धोके यावरील तपशीलांसाठी कृपया २.१ विभाग पहा

रासायनिक आपत्ती आल्यास करावे आणि काय करू नये		
अवस्था	काय करावे	काय करू नये
आपत्तीपूर्वी	<ul style="list-style-type: none"> रासायनिक उत्पादने योग्यरीत्या साठवा. अन्न वस्तू नसलेली उत्पादने त्यांच्या मूळ बंद कंटेनरमध्ये ठेवा जेणेकरून त्यांची ओळख सहज होईल. वापरात नसलेली रसायने योग्य प्रकारे टाका. आसपासच्या घातक उद्योगांची माहिती ठेवा आणि आपत्कालीन संपर्क क्रमांक जवळ ठेवा. सरकार/स्वयंसेवी संस्था/उद्योगांनी आयोजित केलेल्या क्षमतावाढीच्या कार्यक्रमांमध्ये भाग घ्या. सुरक्षित निवारा आणि त्याकडे जाण्याचे सुरक्षित मार्ग ओळखा. 	<ul style="list-style-type: none"> रसायनांची एकमेकांशी मिसळ करून प्रयोग करू नका. काही संयुगे जसे की, अमोनिया आणि ब्लीच एकत्र केल्यास विषारी वायू तयार होतो. घातक क्षेत्रात धूम्रपान अथवा अग्नी प्रज्वलन करू नका. शक्य असल्यास घातक रसायने हाताळणाऱ्या उद्योगांच्या आसपास वास्तव्य करू नका.

आपत्ती व्यवस्थापन – वाचन साहित्य : (१७०)

अवस्था	काय करावे	काय करू नये
	<ul style="list-style-type: none"> कौटुंबिक आपत्ती व्यवस्थापन योजना तयार ठेवा. जीवनावश्यक वस्तूंनी भरलेली आपत्कालीन किट तयार ठेवा. 	
आपत्ती दरम्यान	<ul style="list-style-type: none"> शेजारी राहणाऱ्या नागरिकांना रासायनिक धोके व प्राथमिक उपचारांची माहिती द्या. बाहेर जाताना ओले कपडे चेहऱ्यावर ठेवा. स्थलांतर शक्य नसेल, तर सर्व दरवाजे आणि खिडक्या बंद ठेवा. सुरक्षित स्थळी पोहोचल्यानंतर पोलीस, रुग्णालय यांना माहिती द्या. आकाशवाणी, दूरदर्शन आंतरजालवर अधिकृत माहिती पाहा. शासकीय अधिकाऱ्यांना अचूक माहिती द्या. 	<ul style="list-style-type: none"> घाबरून जाऊ नका. ठरवलेल्या मार्गाने शांतपणे स्थलांतर करा. अफवा पसरवू नका किंवा त्यावर विश्वास ठेवू नका.
आपत्तीनंतर	<ul style="list-style-type: none"> सुरक्षित स्थळी पोहोचल्यानंतर कपडे बदला आणि हात व्यवस्थित धुवा. शासकीय अधिकाऱ्यांना योग्य माहिती द्या. उपलब्ध धोका लक्षात घेऊन योग्य संरक्षक उपकरणांची गरज अधिकाऱ्यांना सांगा. 	<ul style="list-style-type: none"> उघड्यावर ठेवलेले अन्न/पाणी इत्यादी वापरू नका.

सुरक्षित शनिवार उपक्रमांतर्गत रासायनिक आपत्तीविषयी वर्गनिहाय कृती

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१)	रासायनिक आपत्तीचे चित्रमय सादरीकरण करा.	आपत्ती, तिचे स्रोत व परिणामांचे चित्रमय सादरीकरण करा.	रासायनिक आपत्तीची कारणे व परिणाम यावर चर्चा करा.	रासायनिक आपत्ती, शाळेत झाल्यास काय करावे, यावर चर्चा करा.
२)	दुर्गंध, धूर, वायू यांची ओळख पटवणे.	स्थानिक परिसरातील अलीकडील उदाहरणे यावर चर्चा करा.	नुकत्याच घडलेल्या रासायनिक आणीबाणीच्या घटना, त्यांची कारणे, परिणाम	नुकत्याच घडलेल्या रासायनिक आणीबाणीच्या घटना त्यांची कारणे.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१७१)

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
			तसेच स्थानिक समाज, सार्वजनिक संस्था, शाळा, अंगणवाडी इत्यादींवर त्यांचा पडलेला प्रभाव याची उदाहरणादाखल चर्चा करा.	स्थानिक समाज, सार्वजनिक संस्था तसेच शाळा, अंगणवाडी इत्यादींवर त्यांचा पडलेला प्रभाव याची उदाहरणादाखल चर्चा करा.
३)	शाळेतील मूलभूत स्वच्छतेचे पालन व जनजागृती.	रासायनिक आपत्ती दरम्यान स्वतः व कुटुंबाचे संरक्षण कसे करावे हे सांगणे.	आपत्तीच्या वेळेस व त्यानंतर विद्यार्थी, त्यांचे कुटुंब भावनात्मक व मानसिकदृष्ट्या स्वतः ला कसे सुरक्षित ठेवू शकेल याची चर्चा करा.	आपत्तीच्या वेळेस व त्यानंतर विद्यार्थी, त्यांचे कुटुंब भावनात्मक व मानसिक दृष्ट्या स्वतःला कसे सुरक्षित ठेवू शकेल याची चर्चा करा.
४)	रासायनिक आपत्तीमध्ये काय करावे आणि काय करू नये यावर चर्चा.			

४२) बेचाळीसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती - जंगलात लागलेल्या आगीबाबत (वणवा) जागरूकता.

वणवा म्हणजे काय ?

वणवा ही एक अनियंत्रित आणि पूर्वनियोजित नसलेली आग असते. जी जंगल, गवताळ प्रदेश किंवा झुडपी भागात पसरते. अशा आगी वारा, तापमान आणि ज्वलनशील पदार्थांच्या उपलब्धतेसारख्या नैसर्गिक घटकांमुळे झपाट्याने पसरतात. या आगी नैसर्गिक (जसे की, वीज पडणे) किंवा मानवी कारणांमुळे (जसे की, शेतातील जाळपोळ, बेकायदेशीर वृक्षतोड, बेपर्वाई) उद्भवू शकतात.

वणवा केवळ जैवविविधता आणि नैसर्गिक परिसंस्था नष्ट करत नाही, तर हवामान प्रदूषण, जमिनीचा न्हास आणि जंगलावर अवलंबून असलेल्या समुदायांच्या उपजीविकेवरही विपरीत परिणाम करते.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१७२)

वणवा व्यवस्थापनाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे प्रतिबंध, लवकर ओळख आणि तात्काळ प्रतिसाद जेणेकरून अशा आपत्तींचा परिणाम कमी करता येईल.

वणवा प्रतिबंध आणि सज्जता	
काय करावे	काय करू नये
<ul style="list-style-type: none"> जिल्हा अग्निशमन विभाग व स्थानिक वन अधिकाऱ्यांचे आपत्कालीन संपर्क क्रमांक जवळ ठेवा. एखादी आग अनियंत्रित वाटल्यास त्वरित अधिकाऱ्यांना कळवा. कॅम्पिंगदरम्यान दिवे, स्टोव्ह आणि हीटर वापरताना आणि त्यामध्ये इंधन भरताना खबरदारी घ्या. यंत्रणेला थंड होऊ द्या आणि ज्वलनशील द्रव सांडू देऊ नका. आपत्कालीन मार्ग लक्षात ठेवा आणि आवश्यक वस्तू सज्ज ठेवा. नियमितपणे स्थलांतर सराव करा. सुरक्षित एकत्र येण्याची जागा ठरवा. 	<ul style="list-style-type: none"> जंगल प्रदेशाच्या आसपास असलेल्या आगीकडे दुर्लक्ष करू नका. त्यावर पाणी टाकून ती पूर्णपणे विझवा व त्याची राख पूर्णपणे गार होईपर्यंत ढवळा. शहरातील कचरा जंगल क्षेत्राजवळ जाळू नका. शेतातील कोरडा कचरा जंगल क्षेत्राजवळ जाळू नका. जंगलात सिगारेट्स, मॅचस्टिक्स आणि इतर ज्वलनशील पदार्थ टाकू नका.

वणव्या दरम्यान स्थलांतर (Evacuation) :

- स्थानिक प्रशासनाच्या सूचना मिळाल्यावर त्वरित स्थलांतर करा.
- उडणाऱ्या ठिणग्या आणि राखेपासून स्वतःचा बचाव करा.
- जनावरांना सोडून द्या. त्यांची सुरक्षा यामुळे वाढते.

घर सोडण्यापूर्वी :

- आगीस पोषण देणाऱ्या वस्तू जसे की - लाकूड, बागेतील कचरा, गॅस सिलिंडर, इंधन डबे इ. हटवा.
- सर्व खिडक्या, दरवाजे व वायुवीजनांची छिद्रे बंद करा.
- मोठ्या पातेल्यांमध्ये पाणी साठवा. आग थांबवण्यासाठी ते उपयोगी पडेल.
- घराजवळील झुडपे, कुंपण, इ. कापा. ज्यामुळे आग घरापर्यंत पोहोचणार नाही.
- छप्पर, गटार व घरावरील साठलेला पालापाचोळा स्वच्छ करा.
- घराच्या भिंती, छप्पर आणि झाडांवर पाणी शिंपडा.
- खिडक्यांवरील पडदे बंद करा. उष्णतेपासून बचाव होतो.

- रेडिओ, दूरदर्शन चालू ठेवा. अधिकृत घोषणा ऐका.

जर तुम्ही जंगलात अडकले असाल :

- आगीपासून पळण्याचा प्रयत्न करू नका. त्याऐवजी तलाव, विहीर, नदी यांसारख्या स्थिर जलस्रोताजवळ आसरा घ्या.
- वेगवान प्रवाहाच्या नदीत जाऊ नका.
- पाण्याचा स्रोत नसेल, तर झाडवळ नसलेल्या सखल भागात झोपा. ओले कपडे, ब्लॅकेट किंवा मातीने शरीर झाका.
- धुरापासून वाचण्यासाठी ओल्या कपड्याद्वारे श्वसन करा.
- ज्याठिकाणी आगीला पोषण मिळणार नाही अशा ठिकाणी आसरा घ्या.

जर घरात अडकले असाल :

- शांत रहा. आग जवळ आली तरी शक्यता असते की, ती पुढे जाईल आणि संपूर्ण घर जळणार नाही.
- एखादा दरवाजा उष्ण वाटल्यास तो उघडू नका. त्याच्या दुसऱ्या बाजूला आग लागलेली असू शकते.

जर वाहनात अडकले असाल :

- गाडीतच रहा. पळण्यापेक्षा हे कमी धोकादायक असते.
- सर्व खिडक्या आणि वायुवीजन बंद करा.
- हेडलाईट्स लावा आणि सावकाश ड्राइव्ह करा.
- इतर वाहन किंवा पायी चालणाऱ्या व्यक्तींकडे लक्ष ठेवा.
- जास्त धुरात गाडी चालवू नका. पुढचे दिसत नसेल, तर थांबा.

थांबावे लागल्यास :

- झाडांपासून दूर गाडी पार्क करा.
- दिवे चालू ठेवा आणि इंजिन बंद करा.
- गाडीच्या सीटवर झोपा.
- शरीरावर न जळणारी वस्त्रे झाका.
- धूर किंवा ठिणग्या गाडीत आल्यास घाबरू नका कारण इंधन टाक्या सहसा फुटत नाहीत.

४३) त्रेचाळीसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती आपत्ती घडून गेल्यानंतर येणाऱ्या ताणताणवाबाबत/ जागरूकता

आपत्ती येऊन गेल्यानंतर परिस्थिती सर्व दृष्टीने पूर्वपदावर येणे व सावरून पुन्हा तयार होणे यासाठी परिणामकारक आपत्तीनंतरचे व्यवस्थापन अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आपत्तीग्रस्तांना योग्यवेळी मानसिक आधार देणे, समाजामध्ये संवेदनक्षमता निर्माण करणे, काळजी घेणाऱ्या व्यक्तींना प्रशिक्षण देणे, यामधून आपण आपत्तीमुळे दीर्घकाळ होणाऱ्या मानसिक दुष्परिणामांना कमी करू शकतो. खालील नीतीचा अवलंब केल्यास आपत्तीमध्ये सापडलेल्या व्यक्ती आपत्तीतून सावरतात. तसेच भविष्यकाळातील आपत्तीला तोंड देण्यासाठी अधिक समर्थ व अधिक तयार होतात.

मानसिक धक्का, मानसिक जखमा भरून येण्यासाठी वेळ द्या.

आपत्तीतून सावरणे ही सावकाश होणारी प्रक्रिया आहे. संयम व समजूतदारपणा याची या प्रक्रियेसाठी आवश्यकता असते. प्रत्येक व्यक्ती आपत्तीला निरनिराळ्या प्रकारे तोंड देते हे समजून घेणे आवश्यक आहे. काही व्यक्ती आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी खूप वेळ घेतात. आपत्तीतून वाचलेले लोक आपल्या भावना व्यक्त करू शकतील असे आधार देणारे वातावरण निर्माण केले पाहिजे. त्यामुळे भावना व्यक्त करण्याच्या प्रक्रियेला मदत होईल. सावरण्याच्या प्रक्रियेसाठी त्यांना त्यांच्या नेहमीच्या कार्यात गुंतून राहण्यास मदत करणे. त्यांनी मदत मागितली, तर ती मदत त्यांना करणे. यामुळे धक्क्यातून सावरण्याची प्रक्रिया सोपी होईल. नुकसान होणे हा आपत्तीचा अविभाज्य भाग्य आहे, मग ते नुकसान प्रियजनांचा वियोग, घरातील नुकसान, उपजीविकेचे नुकसान असो. भावनात्मकदृष्ट्या सावरण्यासाठी शोक व्यक्त करण्याची अनुमती देणे व त्यासाठी साहाय्य करणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अशा मानसिकदृष्ट्या सुरक्षित जागा पुरवल्या पाहिजेत की, जेथे व्यक्ती आपला शोक व्यक्त करतील व आठवणींची देव-घेव करतील. त्याला समाजातून आधार मिळेल. ते आपल्या भावना व विचार व्यक्त करू शकतील. त्या भावना ओळखणे व त्यांना वैध करणे यामुळे मानसिक संवेदनक्षमता निर्माण होईल व मानसिक व भावनिक ताण दीर्घकाळ राहणार नाही.

• शोक प्रक्रिया सुलभ करा

आपत्तीमध्ये आप्तजन, घरे, रोजगार इ. गमावणे हे अपरिहार्य असते. दुःख व्यक्त करण्यासाठी आणि स्मृती सामाईक करण्यासाठी सुरक्षित जागा उपलब्ध करून द्या. त्यांच्या भावनांना मान्यता देणे आणि समजून घेणे हे मानसिक आरोग्यासाठी उपयुक्त ठरते.

• मानसिक प्रथमोपचार द्या

आपत्तीमुळे उद्ध्वस्त झाल्यानंतर मानसिक आधार मिळणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणजे सक्रिय ऐकणे, आधार देणे, आणि गरजूंना योग्य मदतीपर्यंत जोडणे. यामुळे व्यक्तीला सुरक्षिततेची भावना

आणि आत्मविश्वास मिळतो. मानसिक प्रथमोपचारात सक्रिय ऐकणे, पुन्हा खात्री देणे आणि व्यक्तीच्या आधार यंत्रणांबरोबर जोडणे याचा समावेश होतो. त्यामुळे आपत्तीमधून वाचलेल्यांना सुरक्षिततेची व आपण नियंत्रणात आहोत याची जाणीव होते. प्रशिक्षित प्रतिसादकांनी आपत्तीतून वाचलेल्यांना व्यवहारी सहाय्य, भावनिक आधार व मार्गदर्शन करावे. अशा आपत्तीतून वाचलेल्या व्यक्ती मानसिक आपत्तीनंतर उद्भवलेल्या मानसिक ताणाबरोबर झगडत असतात.

- **ताणाची माहिती असलेली काळजी**

ट्रॉमा म्हणजे मानसिक जखम. त्यामुळे अशा काळजीत त्याच्या लक्षणांची ओळख, सुरक्षितता आणि पुन्हा त्या अवस्थेत न नेणे यावर भर दिला जातो. धोरणे आखताना याचा विचार करणे गरजेचे आहे. आपत्तीनंतर सावरण्यामध्ये बसलेल्या धक्क्याची व्याप्ती किती मोठी आहे हे समजून घेणे महत्त्वाचे असते. धक्क्याची माहिती असलेल्या काळजीमध्ये तणावाच्या खाणाखुणा समजून घेणे, आपत्तीतून वाचल्यानंतर सुरक्षित वाटणे, पुन्हा धक्का बसणे टाळणे यावर लक्ष केंद्रित केले जाते.

यामध्ये धक्क्याची जाणीव व आपत्तीला प्रतिसाद देणाऱ्यांच्या धोरणांचे एकत्रीकरण केले जाते. त्यामुळे अनुकंपेचे वातावरण निर्माण होते. तसेच आपत्तीचा परिणाम झालेल्या व्यक्तीच्या गरजांनुसार निर्माण केलेल्या मानसिक आरोग्य सेवा देता येतात.

- **सामुदायिक पाठबळ वाढवा : समाजाशी आधारित यंत्रणांना प्रोत्साहन देणे व त्यांना वाढवणे.**

तणावाचे व्यवस्थापन व तणावातून सावरणे यामध्ये बळकट सामाजिक संबंधांची भूमिका महत्त्वाची आहे.

समाज आधार यंत्रणांना बळकटी देण्यामुळे व्यक्तींना आपल्या प्रयत्नांमध्ये एकटेपणा वाटत नाही. समाजाने घेतलेले पुढाकार साहाय्य गट आणि बरोबरीच्या व्यक्तींबरोबर सल्लामसलत केल्यामुळे सामूहिकरीत्या मानसिक जखमा भरून येतात.

जुळवून घेण्याच्या सांस्कृतिक व पारंपरिक यंत्रणांमुळे आघाताचा परिणाम झालेल्या लोकांमध्ये भावनिक संवेदनक्षमता बळकट होते.

- **काळजी घेणाऱ्यांना प्रशिक्षण द्या.**

आपत्ती प्रतिसाद देणारे, डॉक्टर, मदतनीस इत्यादी सतत तणावाच्या संपर्कात राहतात. त्यांना स्वतःची काळजी घेण्याचे तंत्र, मानसिक तणाव व्यवस्थापन आणि इतर आधार प्रणालींचे प्रशिक्षण दिल्यास ते इतरांना मदत करतानाही स्वतः सशक्त राहू शकतात.

आपत्तीला प्रतिसाद देणाऱ्या व्यक्तीमध्ये वैद्यकीय व्यक्ती व सुटका करणारे यांना प्रचंड तणाव आणणाऱ्या परिस्थितीला सतत सामोरे जावे लागते. त्यामुळे त्यांना भावनिक थकवा जाणवण्याची शक्यता असते. तणाव व्यवस्थापन तंत्रे, स्वतःची काळजी घेणे. भावनिक संवेदनक्षमता याद्वारे

आपत्तीतून वाचलेल्यांना काळजी घेणारे सावरण्यासाठी आधार देतात व त्याच वेळी स्वतःचे स्वास्थ्य टिकवतात.

आपत्तीतून वाचलेल्यांची काळजी घेणारे स्वतः भावनिकदृष्ट्या स्थिर व उत्पादक राहतील याची खात्री त्यांच्याबरोबरच्या व्यक्तींना पाठिंबा मिळून व मानसिक अनुभवाबाबत मुलाखती घेण्याची सत्रे यामधून घेतली जाते.

**सुरक्षित शनिवार उपक्रमांतर्गत आपत्ती येऊन गेल्यानंतरच्या
ताणताणावाचे व्यवस्थापनाविषयी वर्गानिहाय कृती**

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
१,	आपत्ती नंतरच्या भावनांचे चित्राद्वारे प्रदर्शन करा.	आपत्ती नंतरच्या भावनांचे चित्राद्वारे प्रदर्शन करा.	आपत्ती, आपत्तीला बळी पडलेल्या व्यक्तींबरोबर प्रतिकूल परिणाम टाळण्याचा व बळी पडलेल्या व्यक्तींची मानसिक स्थिती याबद्दल विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करा.	आपत्ती, आपत्तीला बळी पडलेल्या व्यक्तींबरोबर प्रतिकूल परिणाम टाळण्याचा व बळी पडलेल्या व्यक्तींची मानसिक स्थिती याबद्दल विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करा.
२)	आपत्तीनंतर उद्भवणाऱ्या विविध भावना व त्यांची अभिव्यक्ती याबाबत मुलांना माहिती आहे का? याची चर्चा करा.	विद्यार्थ्यांच्या विभागामध्ये किंवा जिल्ह्यामधील व्यक्तींनी आपत्ती नंतरच्या तणावाला कसे हाताळले याची उदाहरणे सांगा.	विविध स्वारस्य असलेले घटक आणि आपत्ती नंतरचा तणाव कसा हाताळला याची उदाहरणदाखल विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करा.	आपत्ती नंतरच्या भावना व तणाव याचा अभिनय करण्यासाठी मुलांना विविध भूमिका द्या. समाज व मुले यांच्यावर तणावाचा परिणाम काय होतो? याबद्दल विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करा. नकारात्मकता उद्भवू नये म्हणून काय उपाय करता येतील त्याची मुलांबरोबर चर्चा करा.

अ. क्र.	पायाभूत इयत्ता पहिली व दुसरी (वय ३ ते ६ वर्षे)	पूर्वतयारी इयत्ता तिसरी ते पाचवी (वय ८ ते ११ वर्षे)	पूर्वमाध्यमिक इयत्ता सहावी ते आठवी (वय ११ ते १४ वर्षे)	माध्यमिक इयत्ता नववी ते बारावी (वय १४ ते १८ वर्षे)
३)			आपत्तीच्या वेळी व त्यानंतर विद्यार्थी व त्यांचे कुटुंब भावनात्मक मानसिकदृष्ट्या स्वतःला कसे सुरक्षित ठेवतात याची चर्चा करा.	विद्यार्थी स्वतःला व त्यांच्या कुटुंबाला भावनिकदृष्ट्या कसे सुरक्षित ठेवतात याची चर्चा करा.
४	आपत्तीनंतर येणारा ताण व भावनिक स्वास्थ्य यासाठी काय करावे आणि काय करू नये याची चर्चा करा.			

४४) चव्वेचाळीसावा सुरक्षित शनिवार सत्र/कृती : वातावरणातील बदल व उष्णतेच्या लाटा याबाबतची जागरूकता.

- वातावरणातील बदल व उष्णतेच्या लाटा याबाबत आधीच्या सुरक्षित शनिवारमध्ये घेतलेल्या सत्रांची पुनरावृत्ती करावी.
- पुढील सुरक्षित शनिवार उपक्रमासाठी मे महिन्यामध्ये घेतलेल्या सत्रांची पुनरावृत्ती करा. ज्या महिन्यात पाचवा शनिवार येतो त्या शनिवारच्या सत्रांत त्या-त्या महिन्यातील सत्रांची पुनरावृत्ती व उजळणी करावी.

□□□

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१७८)

परिशिष्ट

परिशिष्ट १ : आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत शाळा स्तरावरील माहिती

विभाग १ - शाळेची माहिती

- १.१ शाळेचे नाव : यूडायस क्र. :
- १.२ व्यावसायाचे नाव :
- १.३ पत्ता :
- मु. : पो. :
- ता. : जि. :
- ई-मेल : मोबा. :
- १.४ शाळा स्थापना वर्षे : मान्यता वर्षे :
- शाळा प्रकार :
- १.५ भौगोलिक स्थान : अक्षांश आणि रेखांश मध्ये - उदा. ७८.९६२८८३)
- अ) अक्षांश (Latitude) : ब) रेखांश (Longitude) :
- १.६ खालीलपैकी कोणते स्थळ शाळेच्या जवळ आहे?
- अ) नदी ब) समुद्र
- क) झोपडपट्टी किंवा दाट वस्तीचे क्षेत्र ड) महामार्ग किंवा पूल
- इ) जंगल फ) डोंगराळ भाग
- ग) डोंगर पायथा ह) मोठी, धोकादायक झाडे
- १.७ शाळेजवळ उच्चदाब वीजवाहिन्या आहेत का? (१ - होय, २ - नाही)
- १.८ शाळेजवळ वीज ट्रान्सफॉर्मर आहेत का? (१ - होय, २ - नाही)
- १.९ शाळाप्रमुख : (HoS)/प्रभारी शाळाप्रमुख व्यक्तीचा तपशील :
- शाळाप्रमुखाचे नाव व पद :
- मोबाईल क्र. व ई-मेल :

शाळा व्यवस्थापन प्रकार :

व्यवस्थापनाचे नाव :

१.१० दिव्यांगांसाठी (CWSN) विशेष शाळा आहे का? (१ - होय, २ - नाही) :

१ - होय असल्यास, विशेष शाळेचा प्रकार नमूद करा :

१.११ शाळा दुबार भरते का? (१ - होय, २ - नाही) :

१.१२ शाळा निवासी आहे का?

१) पूर्णपणे निवासी २) अंशतः निवासी ३) अनिवासी

१.१३ शाळा अल्पसंख्याक व्यवस्थापनाची आहे का? (१ - होय/२ - नाही) :

१ - होय असल्यास, शाळेचे व्यवस्थापन करणाऱ्या अल्पसंख्याक समुहाचा प्रकार :

१.१४ शाळेच्या वेळेनंतर शाळा कोणतेही कौशल्य प्रशिक्षण केंद्र चालवते का? (१ - होय, २ - नाही)

१.१५ जवळच्या शासकीय खाजगी अनुदानित शाळेपासूनचे अंतर (कि.मी. मध्ये) :

१.१६ सर्व प्रकारच्या हवामानात शाळेत जाता येण्याजोगा रस्ता आहे का? (१ - होय, २ - नाही):

१.१७ अंगणवाडी केंद्र शाळेच्या आवारात आहे/आहेत का? (१ - होय, २ - नाही) :

जर १ - होय असेल तर

अ.क्र.	संकेतांक/ अंगणवाडी केंद्राचे नाव	अंगणवाडी केंद्राची पटसंख्या		अंगणवाडी सेविकांनी प्रारंभिक बाल्यावस्था व शिक्षण याबाबत प्रशिक्षित आहेत काय? (१ - होय , २ - नाही)	अंगणवाडीत पुरेशी शैक्षणिक खेळणी/कळसूत्री बाहुल्या/ खेळ/बोर्ड गेम्स इ. आहेत का? (१ - होय, २ - नाही)
		मुले	मुली		
१)					
२)					

१.१८ शाळा व्यवस्थापन समिती

अ) RTE निकषांनुसार शाळा व्यवस्थापन समिती स्थापन करण्यात आली आहे का?

(१ - होय, २ - नाही) :

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१८०)

ब) मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार शाळा विकास आणि व्यवस्थापन समितीची स्थापना करण्यात आली आहे का ?

(१ - होय, २ - नाही)

क) मागील शैक्षणिक वर्षात आयोजित केलेल्या SMC/SMDC बैठकांची संख्या :

ड) SMC/SDMC ने शाळा विकास आराखडा तयार केला आहे का ?

(१ - होय, २-नाही) १ - होय असल्यास, वर्षाचा उल्लेख करा :

इ) शाळेने पालक-शिक्षक संघटना (PTA) स्थापन केली आहे का ?

(१ - होय, २ - नाही)

१ - होय असल्यास, मागील शैक्षणिक वर्षात झालेल्या PTA बैठकांची संख्या

१.१९ सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली (PFMS) अंतर्गत शाळा नोंदणीकृत आहे का ?

(१ - होय, २ - नाही)

१.२० शाळेत बहुवर्गीय वर्ग आहेत का? जर होय असेल तर कोणते वर्ग एकत्र शिकवले जातात ते नमुद करा. (दोन वर्गांमध्ये स्वल्पविराम वापरा, उदा. १, २, ३, ४)

अ.क्र.	एकत्र शिकवले जाणारे वर्ग
१)	
२)	
३)	

१.२२ शाळा ही शाळा संकुलाचा भाग आहे का? (१ - होय, २ - नाही)

१.२३ शाळा ही शाळा संकुलातील मुख्य शाळा आहे का? (१ - होय, २ - नाही)

जर १ - होय, असेल तर शाळा संकुलातील शाळांची संख्या नोंदवा.

पूर्वप्राथमिक	प्राथमिक	उच्च प्राथमिक	माध्यमिक	उच्च माध्यमिक	एकूण

विभाग १ : शाळा सुरक्षा आणि इतर मानके

१.२४ शाळा सुरक्षा-संस्थात्मक व्यवस्था	
१.२४.१.१	शालेय आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा (SDMP) विकसित केला गेला आहे का ? (१ - होय, २ - नाही)
१.२४.१.२	शालेय सुरक्षा समिती स्थापन केली आहे का ? (१ - होय, २ - नाही)
१.२४.१.३	बांधकामाचे सुरक्षा मूल्यांकन (स्ट्रक्चरल सेफ्टी ऑडिट) केले गेले आहे का ? (१ - होय, २ - नाही)
१.२४.१.४	बांधकामाव्यतिरिक्त इतर बाबींचे सुरक्षा मूल्यांकन केले आहे का ? (नॉन-स्ट्रक्चरल सेफ्टी ऑडिट) (१ - होय, २ - नाही)
१.२४.१.५	शाळेत सीसीटीव्ही कॅमेरे उपलब्ध आहेत का ? (१ - होय, २ - नाही)
१.२४.१.६	अग्निशामक यंत्रे बसवली आहेत का ? (१ - होय, २ - नाही)
१.२४.१.७	शाळेच्या सुरक्षिततेसाठी शाळेत नोडल (प्रशिक्षित) शिक्षक आहेत का ? (१ - होय, २ - नाही)
१.२४.१.८	विद्यार्थी आणि शिक्षकांना शालेय सुरक्षा आणि आपत्ती व्यवस्थापनाचे नियमित प्रशिक्षण दिले जाते की नाही ? (१ - होय, २ - नाही)
१.२४.१.९	मुलींच्या स्वसंरक्षण प्रशिक्षणासाठी शाळेला अनुदान मिळाले आहे का ? (१ - होय, २ - नाही)
१.२५.२.०	स्वसंरक्षण प्रशिक्षण दिलेल्या मुलींची संख्या (प्रशिक्षित विद्यार्थ्यांची वास्तविक संख्या द्या)
१.२५.२.१	शाळेने दर्शनी फलकावर सुरक्षा मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदर्शित केली आहेत का ? (१ - होय, २ - नाही)
१.२५.२.२	शाळेने प्रथम स्तरावरील समुपदेशक म्हणून कोणत्याही शिक्षकाची नियुक्ती केली आहे का ? (१ - होय, २ - नाही)
१.२५.२.३	सर्व सहभागीदार (पालक, ज्येष्ठ विद्यार्थी, ज्येष्ठ विद्यार्थिनी) यांचा समावेश करून मुलांची सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी शाळांच्या सुरक्षितता आणि सुरक्षा ऑडिटची वारंवारता (१ - एकदा, २ - दोनदा, ३ - तीन वेळा, ४ - चार वेळा, ५ - वर्षातून चारपेक्षा जास्त वेळा, ६ - कोणतीही नाही)
१.२५.२.४	शाळेतील सर्व शिक्षकांची छायाचित्रे वर्गात लावली आहेत का ? (१ - होय, २ - नाही)

१.२५.२.५	शाळेने विद्या प्रवेश घटकसंचाचा स्वीकार /अंमलबजावणी केली आहे का? (१ - होय, २ - नाही)	
१.२५.२.६	विद्यार्थ्यांची हजेरीची पद्धत (१ हजेरीपट, २ - इलेक्ट्रॉनिक, ३- बायोमेट्रिक)	
१.२५.२.७	शिक्षकांच्या हजेरीची पद्धत (१ हजेरीपट -, २ - इलेक्ट्रॉनिक, ३ - बायोमेट्रिक)	
१.२५.२.८	शाळेने युवा मंच (युथ क्लब) स्थापन केला आहे का? (१ - होय, २ - नाही)	
१.२५.२.९	शाळेने पर्यावरण मंच (इको क्लब) स्थापन केला आहे का? (१ - होय, २ - नाही)	
१.२६.३.०	शाळेतील सर्व शिक्षकांना ओळखपत्रे दिली आहेत का? (१ - होय, २ - नाही)	
१.२६.३.१	राज्य शाळा मानक प्राधिकरण (SSSA) स्वयंप्रमाणित केले आहे का? (१ - होय, २ - नाही)	

१.२७ खालील शैक्षणिक कारणांवर शाळेचा एकूण वार्षिक खर्च (मागील शैक्षणिक वर्षात)

अ.क्र.	तपशील	खर्च (रु. मध्ये)
१.२७.१	देखभाल/स्वच्छता व्यवस्थापन	
१.२७.२	शैक्षणिक	
१.२७.३	बांधकाम कामे	
१.२७.४	इतर	
एकूण झालेला खर्च -		

विभाग २ : भौतिक सुविधा, उपकरणे, संगणक आणि डिजिटल उपक्रम

भाग अ : भौतिक सुविधा

२.१ सध्याच्या शाळेच्या इमारतीचा मालकी हक्क स्वतःची/भाड्याची/इतर

२.२ शाळेच्या इमारतीचा प्रकार :

अ. क्र	वर्णन	संख्या
(i)	शाळेच्या वापरात*असलेल्या इमारतींची एकूण संख्या नमूद केलेल्या, वापरात असलेल्या इमारतींची एकूण संख्या पक्की इमारत कच्ची इमारत अर्धवट पक्की इमारत (काँक्रीटच्या छताशिवाय पक्क्या भिंती आणि मजल्यासह) तंबू	
(ii)	जीर्ण इमारत**	
(iii)	बांधकाम सुरु असलेली इमारत	
(vi)	मजल्यांची संख्या	
(v)	एकूण खोल्यांची संख्या (वर्गखोल्या + इतर)	

*वापरात असलेल्या इमारतींची संख्या = अशा इमारती ज्या सध्या शैक्षणिक आणि प्रशासकीय कामकाजासाठी वापरल्या जात आहेत.

**जीर्ण = खराब स्थितीत किंवा जुन्या असलेल्या किंवा दुर्लक्षामुळे नुकसान झालेल्या प्राधिकरणाद्वारे प्रमाणित)

२.३ वर्गखोल्यांमध्ये काही गळती आहे का (१ - होय, २ - नाही) :

होय असल्यास, गळती होणाऱ्या खोल्यांची संख्या नमूद करा :

२.४ संरक्षण भिंतीचा प्रकार :

(१ - पक्की, २ - पक्की पण तुटलेली, ३ - काटेरी तारांचे कुंपण, ४ - बांधकाम, ५ - संरक्षण भिंत नाही, ६ - इतर, ७ - अंशतः, ८ - बांधकाम सुरु आहे)

२.५ (अ) शाळेत उपलब्ध वर्गखोल्यांचा तपशील : (प्रयोगशाळेसाठी वापरल्या जाणाऱ्या खोल्या वगळून)

प्रत्येक स्तरासाठी वर्गखोल्यांची संख्या नमूद करा		
पूर्व प्राथमिक	प्राथमिक	उच्च प्राथमिक
माध्यमिक	उच्च माध्यमिक	वापरात नसलेल्या
१) शैक्षणिक कामकाजासाठी वापरल्या जाणाऱ्या वर्गखोल्यांची एकूण संख्या		
२) बांधकाम सुरु असलेल्या वर्गखोल्यांची संख्या		
३) जीर्ण वर्गखोल्यांची संख्या		

(ब) परिस्थितीनुसार वर्गखोल्यांचा तपशील : (शैक्षणिक कामकाजासाठी वापरल्या जाणाऱ्या वर्गखोल्या - मुद्दा क्रमांक २.४ प्रमाणे.)

परिस्थितीनुसार वर्गखोल्यांची संख्या			
वर्गखोलीचा प्रकार	चांगल्या स्थितीत असलेल्या	किरकोळ दुरुस्तीची गरज असलेल्या	मोठ्या दुरुस्तीची गरज असलेल्या
पक्की			
अंशतः पक्की			
कच्ची			
तंबू			

२.६ (अ) शाळेत वीज जोडणी उपलब्ध आहे का?

(१ - होय, २ - नाही, ३ - होय, परंतु कार्यरत नाही)

शाळेत वीज उपलब्ध असल्यास		
	तपशील	संख्या
१)	पंखे असलेल्या वर्गखोल्यांची संख्या	
२)	वातानुकूलित यंत्रणा असलेल्या वर्गखोल्यांची संख्या	
३)	हीटर/ब्लोअर असलेल्या वर्गखोल्यांची संख्या	

(ब) शाळेत सौर पॅनेल उपलब्ध आहे का?

(१ - होय, २ - नाही, ३ - होय, परंतु कार्यरत नाही.)

२.७ वर्गखोल्यांव्यतिरिक्त इतर खोल्यांचा तपशील (शौचालय वगळून) :

(अ) एकूण इतर खोल्यांची संख्या (वर्गखोल्या वगळून) :

(ब) उपलब्ध खोल्या चिन्हांकित करा : (२.७ (अ) मध्ये नमूद केलेल्या इतर खोल्यांपैकी)

अ. क्र.	खोलीचा तपशील	उपलब्धता होय/नाही
१)	शाळाप्रमुख/मुख्याध्यापक/प्राचार्यांसाठी स्वतंत्र खोली ?	
२)	ग्रंथालयासाठी स्वतंत्र खोली	
३)	सहायक मुख्याध्यापक/उपमुख्याध्यापकांसाठी स्वतंत्र खोली ?	
४)	मुलींसाठी स्वतंत्र सामाईक खोली	
५)	शिक्षकांसाठी स्टाफरूम.	
६)	अभ्यासक्रमपूरक उपक्रमासाठी खोली/कला आणि हस्तकला कक्ष	
७)	संगणक प्रयोगशाळेसह स्वतंत्र प्रयोगशाळा	

२.८ शाळेत स्वच्छतागृहे आहेत का? (१ - होय, २ - नाही)

जर १-होय, तर खालील तपशील भरा.

(अ) शौचालयांचा तपशील

शौचालयांचा तपशील							
अ.क्र.	तपशील	मुले		मुली		एकूण	
		एकूण	वापरात असलेली	एकूण	वापरात असलेली	एकूण	वापरात असलेली
१)	शौचालयांची युनिट संख्या (दिव्यांग वगळून)						
२)	दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी असलेल्या शौचालयांची युनिट संख्या						

अ.क्र.	तपशील	मुले		मुली		एकूण	
		एकूण	वापरात असलेली	एकूण	वापरात असलेली	एकूण	वापरात असलेली
	एकूण शौचालयांची संख्या - दिव्यांगांसह						

(ब) तक्ता २.८ (अ) मध्ये दिलेल्या एकूण वापरात असलेली शौचालये/मूत्रालयांच्या संख्येपैकी किती शौचालये/मूत्रालयांमध्ये फ्लशिंग आणि साफसफाईसाठी पाणी उपलब्ध आहे ?

	मुले	मुली
शौचालय		

(वापरात असलेल्या स्वच्छतागृहाची व्याख्या : शौचालयामध्ये पुरेसे पाणी उपलब्ध, कमीत कमी दुर्गंधी, सुस्थितीत असलेले, नियमितपणे साफ केलेले, कार्यरत ड्रेनेज सिस्टिम, वापरकर्त्यांसाठी प्रवेशयोग्य, बंद होणारे दरवाजे.)

क) साबणाने हात धुण्याची सुविधा शौचालयाजवळ उपलब्ध आहे का ?

(१ - होय, २ - नाही)

ड) प्रसाधनगृहाची सुविधा उपलब्ध आहे का ?

(१ - शाळेच्या इमारतीच्या आत, २ - शाळेच्या इमारतीच्या बाहेर पण शाळेच्या आवारात)

इ) मुर्लीच्या शौचालयात इन्सिनरेटर उपलब्ध आहे का ?

(१ - होय, २ - नाही, ३ - होय, परंतु कार्यरत नाही)

फ) शाळेत सॅनिटरी पॅड व्हेडिंग मशीन उपलब्ध आहे का ?

(१ - होय, २ - नाही, ३ - होय, परंतु कार्यरत नाही, ४ - नाही, वर्ग शिक्षकांकडे पॅड उपलब्ध आहेत)

२.९ जेवणापूर्वी आणि नंतर हात धुण्यासाठी साबणाने हात धुण्याची सुविधा उपलब्ध आहे का ?

(१ - होय, २ - नाही)

१ - होय असल्यास, संख्या :

२.१० शाळेच्या आवारात पिण्याचे पाणी उपलब्ध आहे का?

जर १ - हो असेल तर खालील तपशील भरा.

(अ) वर्षभर पाणी उपलब्ध आहे का? (१ - होय, २ - नाही) :

(ब) पिण्याच्या पाण्याचा मुख्य स्रोत :

स्रोत	उपलब्धता (१ - होय, २ - नाही)	कार्यरत (१ - होय, २ - नाही)
हात पंप/बोअरवेल		
संरक्षित विहीर		
असुरक्षित विहीर		
नळाचे पाणी		
बाटलीबंद पाणी		
इतर		

(क) शाळेत वॉटर प्युरिफायर/PO उपलब्ध आहे का?

(१ - होय, २ - नाही, ३ - आहे परंतु कार्यरत नाही)

(ड) पिण्याच्या पाण्याची गुणवत्ता प्रयोगशाळेतून तपासली जाते का?

(१ - होय, २ - नाही)

२.११ शाळेत पावसाचे पाणी साठवण्याची व्यवस्था आहे का?

(१ - होय, २ - नाही, ३ - आहे परंतु कार्यरत नाही)

२.१२ (अ) शाळा सुविधांच्या विस्तारासाठी जमीन उपलब्ध आहे का?

(१ - होय, २ - नाही)

(ब) अतिरिक्त वर्गखोल्या आणि आवश्यक इतर खोल्यांची संख्या

(१ - होय, २ - नाही)

२.१३ शाळेत खेळाच्या मैदानाची सुविधा उपलब्ध आहे का? (१ - होय, २ - नाही)

नाही असेल तर शाळेने मुलांना मैदानी खेळ खेळण्यासाठी आणि इतर शारीरिक उपक्रमासाठी लगतच्या क्रीडांगण/महानगरपालिका उद्यानात पुरेशी व्यवस्था केली आहे का.

(१ - होय, २ - नाही)

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१८८)

- २.१४ (अ) मागील शैक्षणिक वर्षात विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यात आली होती का ?
(१ - होय, २ - नाही)
- (ब) प्रथमोपचार सुविधा उपलब्ध आहे का ? (१ - होय, २ - नाही)
- (क) आवश्यक औषधे उपलब्ध आहेत का ? (१ - होय, २ - नाही)
- २.१५ दिव्यांग मुलांसाठी शाळेच्या इमारतीत प्रवेश करण्यासाठी रॅम्प अस्तित्वात आहे का ?
(१ - होय, २ - नाही)
- २.१६ (अ) शाळेत परसबाग उपलब्ध आहे का ? (१ - होय, २ - नाही)
- २.१७ शाळेत कचरा गोळा करण्यासाठी कचरापेटी उपलब्ध आहेत का ?
(अ) प्रत्येक वर्ग (१ - होय, २ - नाही) :
(ब) शौचालये (१ - होय आणि सर्व, २ - नाही, ३ - होय पण थोड्या) :
(क) स्वयंपाकघर (१ - होय आणि सर्व, २ - नाही, ३ - होय पण थोड्या) :

भाग ब : संगणक आणि डिजिटल उपक्रम

२.१८ संगणक किंवा डिजिटल उपकरणांची स्थिती :

अ.क्र.	वस्तू	एकूण उपलब्ध युनिट संख्या	शैक्षणिक कामकाजासाठी कार्यरत युनिटची संख्या (एकूण पैकी)
१)	डेस्कटॉप/पीसी		
२)	वेब कॅमेरा		
३)	स्मार्ट टीव्ही		
४)	डिजिटल बोर्ड/स्मार्ट बोर्ड व्हर्चुअल क्लासरूम स्मार्ट टीव्हीसह शिकवण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या स्मार्ट वर्गखोल्या		
५)	जनरेटर/इन्व्हर्टर/पॉवर बॅकअप/बिग यूपीएस (1KVA पेक्षा जास्त)		
६)	सौर पॅनेल (ग्रीड/ऑफ ग्रीड)		

विभाग ३ : शिक्षक आणि शिक्षकेतर कर्मचारी

३.१ कार्यरत शिक्षक कर्मचाऱ्यांची संख्या :

अ.क्र.	कार्यरत शिक्षक कर्मचाऱ्यांची संख्या	एकूण शिक्षक कर्मचारी संख्या
१)	नियमित शिक्षक कर्मचारी	
२)	अनियमित शिक्षक कर्मचारी (कंत्राटी, अर्धवेळ, अतिथी शिक्षक, पॅरा टीचर इ.)	
एकूण कार्यरत शिक्षक कर्मचारी (अ+ब)		
३)	व्यावसायिक/ NSQF अभ्यासक्रमांसाठी संसाधन व्यक्ती (शिक्षक/ कौशल्यांचे प्रशिक्षण देणारे/अतिथी प्राध्यापक)	

३.२ शिक्षक आणि प्रशिक्षकांचा तपशील (मुख्याध्यापक/शिक्षकांसह)

तपशील	संख्या
मुलांची सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी शाळेचे सुरक्षा शिक्षक आणि सुरक्षा ऑडिट करण्यासाठी प्रशिक्षण दिलेले शिक्षक	
दिव्यांग मुलांची प्रारंभिक ओळख व मदत याबाबत प्रशिक्षण दिलेले शिक्षक	

**परिशिष्ट २ : वर्गखोलीतील धोक्यांचा शोध घेण्याचे उपक्रम
(Classroom Hazard Hunt exercise)**

वर्गखोलीतील धोक्यांचा शोध घेण्याचा उपक्रम (Classroom Hazard Hunt) (११ ते १८ वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी) (शाळा - आधारित जोखीम कमी करण्याच्या उपक्रमासाठी NDMA SSP मोड्यूल आणि IFRC हस्तपुस्तिकेनुसार)

कृतीचे उद्दिष्ट : वर्गखोली व शाळा परिसरातील संभाव्य धोक्यांबाबत विद्यार्थ्यांना माहिती देणे.

आवश्यक वेळ : ४५ मिनिटे

आवश्यक साहित्य : तयार केलेली तपासणी सूची आणि सूचना

सूचना :

- १) उपक्रम कसा राबवायचा तसेच तपासणी सूचीनुसार काम कसे करायचे? याबाबत विद्यार्थ्यांना स्पष्टीकरण द्यावे.
- २) विद्यार्थ्यांना सूचीमध्ये नमूद केलेले प्रत्येक कार्य ओळखण्यास आणि योग्य पावले उचलण्यास सांगावे.
- ३) प्रत्येक कार्य पूर्ण केल्यावर त्यांना बॉक्समध्ये (✓) चिन्ह करायचे आहे हे विद्यार्थ्यांना सांगावे.
- ४) शेवटी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वर्गातील सुरक्षितता (गुण) तपासायला सांगावे.

धोक्याच्या शोधासाठी तपासणी सूची :

- १) शिक्षक आणि वर्गमित्रांशी आपत्ती, जोखीम कमी करण्याच्या योजनेवर चर्चा केली आहे.
- २) संभाव्य आपत्ती ओळखल्या आहेत, ज्या आमच्या शाळा आणि त्याच्या आजूबाजूला प्रभावित करू शकतात.

संकटे	घडण्याची शक्यता		
	उच्च	मध्यम	कमी
भूकंप			
पूर			
चक्रीवादळ			
भूस्खलन			
औद्योगिक आपत्ती			
आग दुर्घटना			
रस्ते अपघात			
इतर (स्पष्ट करा)			

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१९१)

- ३) कोणत्याही आपत्तीपूर्वी, दरम्यान आणि नंतर काय करावे आणि काय करू नये याबद्दल आम्ही शिकलो आहोत.
- ४) आम्ही आमच्या शाळेभोवती असणारे धोके ओळखले आहेत. (लागू असणाऱ्या श्रेणीवर (✓) करा).

धोके	आमच्या शाळेच्या अगदी जवळ (१ किमी पेक्षा कमी अंतरावर)	आमच्या शाळेच्या जवळ (१ ते २ किमी अंतरावर)	आमच्या शाळेपासून दूर (२ किमीपेक्षा जास्त अंतरावर)
धोकादायक कारखाना			
रहदारीचा रस्ता			
उंच इमारती			
ज्वलनशील पदार्थ वापरणारी व विक्री करणारी दुकाने			
उघडे, तुंबलेले अथवा अस्वच्छ नाले			
इतर (स्पष्ट करा)			

- ५) आमच्याकडे खालील गोष्टींबद्दल संपूर्ण तपशील आहेत.

	नाव आणि पत्ता	शाळेपासून अंतर	दूरध्वनी क्रमांक
आपत्कालीन मदत केंद्र (राज्य, जिल्हा आणि शहर स्तर)			
हेल्पलाईन (सार्वजनिक सेवा देणाऱ्या)			
स्थानिक रुग्णालय			
जवळचे औषधांचे दुकान			
अग्निसौम्यीकरण केंद्र, अग्निशमन केंद्र			
पोलीस चौकी, स्टेशन			
इतर			

- ६) आम्ही रस्ते सुरक्षा नियमांचे पालन करू.
- ७) आपत्कालीन परिस्थितीत आमच्या शाळेत कुठे एकत्र जमायचे हे आम्हाला माहीत आहे.
- ८) आपत्कालीन परिस्थितीत, चेंगराचेंगरी टाळण्यासाठी धावण्याऐवजी आपल्या हातांनी आपले डोके झाकून वेगाने चालत शाळेची इमारत रिकामी करावी लागेल हे आम्हाला माहीत आहे.
- ९) आम्हांला आमच्या शाळेतील सर्वात सुरक्षित जिऱ्याचा मार्ग माहीत आहे. जो आपत्कालीन परिस्थितीत वापरता येईल.
- १०) जिऱा वापरताना, आपण एका रांगेत मोकळ्या मैदानाकडे जावे.
- ११) आम्ही आमच्या वर्गातून सुरक्षित सुटण्याचे मार्ग माहीत करून घेतले आहेत.
- १२) आम्ही वर्गातील सर्वात सुरक्षित ठिकाणे ओळखली आहेत (खिडक्या आणि पडू शकतील अशा मोठ्या किंवा जड वस्तूंपासून दूर असणारी).
- १३) आमच्याकडे आमच्या वर्गासाठी खालील साहित्यासह प्रथमोपचार पेटी तयार आहे. (आम्ही औषधांची कालबाह्य तारीख तपासतो आणि वेळोवेळी बदलतो.)
- अँटिसेप्टिक आणि कापूस
 - मलमपट्टी
 - आपत्कालीन औषधे. (जसे की वेदनाशामक, भाजल्यानंतर लावावयाची औषधे)
- १४) आमच्या वर्गासाठी खालील साहित्यासह आपत्कालीन संच तयार आहे. (प्रभावी वापरासाठी आम्ही वस्तूंच्या कालबाह्यत तारखा तपासतो).
- विजेरी
 - औषधे आणि मलमपट्टी
 - कोरडे अन्न
- १५) आम्ही आमच्या शाळेतून धोक्याची शोधाशोध पूर्ण केली आहे आणि धोके कमी केले आहेत
- आम्ही उंच भिंतीला लावलेल्या सर्व जड वस्तू काढून टाकल्या आहेत.
 - आम्ही वस्तू (जसे की, कपाट) दरवाजापासून दूर ठेवल्या आहेत जेणेकरून त्या पडू नयेत आणि बाहेर पडताना अडथळा येऊ नये.
 - रसायनांचे फुटणे किंवा गळती रोखण्यासाठी आम्ही आमच्या प्रयोगशाळेतील सामग्री सुरक्षित केली आहे.

- आम्ही आमच्या लायब्ररीमध्ये पुस्तके आणि कपाटे सुरक्षित ठेवली आहेत. जेणेकरून ती पडू नयेत आणि आपत्तीच्या प्रसंगी नुकसान किंवा इजा होऊ नये.
 - आम्ही सर्व सुट्या असलेल्या जंगम वस्तू व्यवस्थित बांधल्या आहेत.
- १६) आमच्या वर्गातील वीज कशी बंद करायची हे आम्हाला माहीत आहे.
- १७) भूकंप झाल्यास आम्ही झुकून बसणे, संरक्षक आडोशाला जाणे, घट्ट पकड घेणे याचा सराव केला आहे.
- १८) आग लागल्यास थांबणे, जमिनीवर पडणे आणि घरंगळण्याचा सराव केला आहे.
- १९) आम्ही जिथे जातो तिथे आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत जनजागृती करतो.
- नाव :
 - वर्ग :
 - शाळा :
 - पत्ता :
 - तारीख : / /२०२५

माझ्या वर्गाचा सुरक्षा गुणांक

- एकूण योग्य चिन्हांची संख्या मोजा आणि तुमचा वर्ग किती सुरक्षित आहे ते तपासा.

१५ किंवा अधिक योग्य खुणा	१०-१५ योग्य खुणा	१० किंवा कमी योग्य खुणा
आमचा वर्ग कोणत्याही आपत्तीला तोंड देण्यासाठी सुसज्ज आहे.	आम्ही सुरक्षिततेबद्दल शिकत आहोत. आम्हाला स्वतःला वर्गखोली शाळा सुरक्षित करण्यासाठी परिश्रम करणे आवश्यक आहे.	आमच्या वर्गाला अजून बराच पल्ला गाठायचा आहे. स्वतःला आणि शाळेला सुरक्षित बनवण्यासाठी खूप मेहनत करावी लागेल.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१९४)

परिशिष्ट ३ : सर्वसमावेशक सुरक्षित, संवेदनक्षम आणि शाश्वत शाळा योजना आराखडा

विभाग १ : शाळेचा परिचय

- १) शाळेची माहिती (सोबत जोडलेल्या परिशिष्ट ३.१ मध्ये पाहा.)
- २) योजनेचे उद्दिष्ट
- ३) शाळेचे भौगोलिक स्थान (शाळेच्या नकाशासह)

विभाग २ : धोका जोखीम आणि असुरक्षितता मूल्यांकन

- १) असंरचानात्मक मूल्यमापन (Non structural Assessment) (हे मूल्यमापन सर्व शिक्षक आणि निवडक विद्यार्थ्यांच्या सामूहिक सरावाने करता येते.) (कृपया संदर्भासाठी परिशिष्ट ३.२ पाहा)
- २) संरचानात्मक मूल्यमापन (सिव्हिल इंजिनिअर किंवा परवानाधारक बिल्डिंग सर्व्हेअरने केले पाहिजे) (कृपया संदर्भासाठी परिशिष्ट ३.३.१ आणि ३.३.२ पाहा)
- ३) शाळेच्या बाहेरील धोक्यांची ओळख (रस्ता सुरक्षा, औद्योगिक धोका, रासायनिक धोका, उघड्या नाल्यात पूर येणे इ.) (कृपया संदर्भासाठी परिशिष्ट २ पाहा)
- ४) शाळेवर परिणाम झालेल्या पूर्वीच्या आपत्ती/अपघातांची माहिती गोळा करणे.
- ५) शाळेच्या आवारातील असुरक्षित ठिकाणांची ओळख.
- ६) मुख्य निष्कर्षांचा सारांश आणि त्यावर उपाययोजनांची अंमलबजावणी.

विभाग ३ : आपत्तीपूर्व तयारी

योजनेच्या या विभागात पुढील गोष्टींचा समावेश आहे :

- १) शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गटाची स्थापना, तिच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमधील भूमिका आणि जबाबदाऱ्या.
- २) गटाची स्थापना आणि जबाबदारी वाटप – आपत्तीपूर्वी, आपत्ती दरम्यान आणि आपत्ती नंतर प्रत्येक गटाची भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांची ओळख. (संघ निर्मिती आराखडा, जबाबदाऱ्या आणि तपशीलवार भूमिकांसाठी परिशिष्ट ३.४.१ आणि ३.४.२ पाहावे.)

या अंतर्गत शाळेमध्ये खालील पथकांचा समावेश असेल.

- जाणीव जागृती, सूचना आणि माहिती प्रसार गट.

आपत्ती व्यवस्थापन – वाचन साहित्य : (१९५)

- सुरक्षितता आणि बचाव गट
- शोध आणि बचाव पथक (केवळ शिक्षक या गटाचे सदस्य असतील.)
- अग्निसुरक्षा पथक
- प्रथमोपचार पथक
- बस सुरक्षा पथक (प्रत्येक बससाठी) – जेथे लागू असेल तेथे

३) संसाधन यादी

- शाळेच्या आवारात उपलब्ध संसाधनांची सूची : जी कोणत्याही आपत्तीच्या परिस्थितीत प्रभावी प्रतिसादासाठी वापरली जाऊ शकते.
 - शाळेच्या परिसरातील संसाधनांची ओळख आणि यादी तयार करणे. (१ ते ५ किमी परिसरातील उपलब्ध सुविधा)
 - १) आपत्कालीन उपचारांसाठी जवळची रुग्णालये, आरोग्य केंद्र
 - २) पोलीस स्टेशन
 - ३) अग्निसौम्यीकरण केंद्र
 - ४) स्वतःची क्षमता (परिशिष्ट ३.६. पाहा)
 - मुख्याध्यापकांच्या दालनातील महत्त्वाचे दूरध्वनी क्रमांक अपडेट करणे.
 - प्रत्येक विद्यार्थ्यांची महत्त्वाची आरोग्यविषयक नोंदवही शाळेने ठेवावी. तसेच त्याच्या ओळखपत्रावर (I-Card) रक्तगट नोंदवावा. पालक/पालक प्रतिनिधी यांचे अद्ययावत संपर्क तपशील असावेत.
 - आपत्ती तयारी तपासणी यादी (Checklist) (परिशिष्ट ३.७ मध्ये संलग्न).
 - शाळेच्या वेळेत विद्यार्थी व शिक्षकांना सतर्क करण्यासाठी यंत्रणा तयार करणे (परिशिष्ट ३.८ मध्ये संलग्न)
 - शाळेच्या नकाशासह आपत्ती व्यवस्थापन योजना तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे.
 - वेगवेगळ्या आपत्ती व्यवस्थापन उपक्रमांसाठी वार्षिक दिनदर्शिका तयार करणे, ज्यामध्ये जागरूकता निर्माण करणाऱ्या कार्यक्रमांचा समावेश असेल.
 - प्रतिसाद क्षमता वाढवण्यासाठी मॉक ड्रिल (प्रात्यक्षिक सराव) घेण्याची योजना आणि तपासणी यादी तयार करणे.
- ज) आपत्ती व्यवस्थापन योजनेचे आराखडे अद्ययावत करणे (DM Plan) – या प्रक्रियेत शिक्षक आणि शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या जबाबदाऱ्या आणि कालमर्यादा निश्चित करणे.

विभाग ४ : आपत्ती निवारण नियोजन (Response Plan)

- १) वार्षिक समारंभ, क्रीडा दिवस इत्यादी अशा विशेष प्रसंगांचा विचार करून चेंगराचेंगरी टाळण्यासाठी गर्दीचे व्यवस्थापन करण्यासह संभाव्य दुर्घटनांचा विचार करून कृती योजना तयार करणे. शैक्षणिक सातत्य राहण्यासाठी पर्यायी व्यवस्था करणे. (आपत्तीकाळ तथा आपत्ती नंतर शैक्षणिक सातत्य राहावे यासाठी विशेषत : शाळेची इमारत मदत केंद्र (Relief Shelter) म्हणून वापरण्यात येत असेल तर त्यासाठी शाळा भरवण्याचे पर्यायी नियोजन करणे.)
- २) शासनाला आपत्ती/आकस्मिक परिस्थिती याची माहिती देणे.
- ३) दिव्यांग व्यक्तींसाठी विशेष व्यवस्थांची तरतूद करणे.

विभाग ५ : जोखीम कमी करण्यासाठी उपाययोजना (Mitigation Measures)

- १) शाळेत करावयाच्या असंरचनात्मक उपायांची कालमर्यादेसह यादी तयार करणे.
 - संकटकाळी बाहेर पडण्यासाठी सुरक्षित मार्ग व जिऱ्याची उपलब्धतेची खात्री करणे.
 - रासायनिक प्रयोगशाळांमध्ये रसायने ठेवण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या बाटल्या फुटू नयेत यासाठी त्यांची सुरक्षितता सुनिश्चित करणे.
 - काचेच्या तुकड्यांचा धोका टाळण्यासाठी आवश्यक उपाय करणे.
 - शिक्षकांच्या खोल्यांमधील कपाटे भिंतींजवळ सुरक्षितरीत्या बसवणे.
 - छतावरचे पंखे आणि दिवे सुरक्षित बसवणे.
 - आग प्रतिबंधक उपाययोजना करणे.
- २) सुरक्षा तपासणी करणे.
 - विद्युत सुरक्षा तपासणी इलेक्ट्रिशियनद्वारे संपूर्ण वीज प्रणाली तपासणे.
 - आग सुरक्षितता तपासणी, ज्वलनशील वस्तू आणि संभाव्य आग स्रोत शोधून योग्य उपाययोजना करणे.
 - मध्यान्ह भोजनाच्या अन्नाच्या गुणवत्तेची तपासणी करणे.
 - शाळेतील पाणीपुरवठ्याची शुद्धता तपासणे.
 - स्वयंपाकगृह आणि स्वच्छतागृहांमधील स्वच्छतेची तपासणी करणे.

परिशिष्ट ३.१ : शालेय प्रोफाइल (School Profile)

- १) शाळेचे नाव : युडायस क्रमांक :
- २) पिन कोडसह शाळेचा संपूर्ण पत्ता :
- ३) संपर्क क्रमांक :
- ४) शिक्षक संख्या : पुरुष : महिला : एकूण :
- ५) विद्यार्थी संख्या : मुले : मुली : एकूण :
- ६) दिव्यांग विद्यार्थ्यांची संख्या : मुले : मुली : एकूण :
- ७) दिव्यांगत्वाचा प्रकार व संख्या नमूद करा :
- ८) शाळेच्या इमारतीच्या बांधकामाचे वर्ष :
- ९) शाळेच्या आवारातील इमारतींची संख्या :
- १०) वर्गखोल्यांची संख्या :
 - रसायनशास्त्र प्रयोगशाळांची संख्या :
 - भौतिकशास्त्र प्रयोगशाळांची संख्या :
 - जीवशास्त्र प्रयोगशाळांची संख्या :
- ११) मजल्यांची संख्या :
- १२) जिऩ्यांची संख्या :
- १३) शाळेत स्वयंपाकघर आहे का? (होय/नाही)
होय असल्यास : गॅस शेगडी आहे का? उघड्या जागेत स्वयंपाक केला जातो का?
गॅस जोडणी वापरली आहे का?
- १४) मुला-मुलींसाठी स्वतंत्र शौचालये आहेत का? मुले : होय / नाही, मुली : होय / नाही
- १५) पिण्याच्या पाण्याची ठिकाणे किती आहेत?
- १६) खेळाचे मैदान आणि खुल्या जागेचे क्षेत्रफळ किती आहे?
- १७) अग्निशामक यंत्रे बसवलेली आहेत का? (होय/नाही) होय असल्यास, त्यांची संख्या : शेवटचा तपासणी दिनांक :
- १८) वाळूच्या बादल्या बसवलेल्या आहेत का? त्यांची संख्या :
- १९) आपत्ती सुरक्षा मॉक ड्रिल आयोजित करण्यात आली आहे का? (होय/नाही)
होय असल्यास, शेवटच्या ड्रिलचा दिनांक आणि सहभागी विद्यार्थ्यांची संख्या :

(मुख्याध्यापकांची स्वाक्षरी)

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (१९८)

परिशिष्ट ३.२ : असंरचनात्मक धोकादायकतेची तपासणी सूची

शाळेचे नाव :					तपासणीची तारीख	
इमारतीचे नाव/आयडी :					तपासनीस	
खोलीचे नाव/आयडी :						
अ.क्र.	संभाव्य धोका	उपलब्ध वस्तू		वस्तू हलवण्याची आवश्यकता आहे का ?		शेरा
		होय	नाही	होय	नाही	
स्थापत्यशास्त्रीय बाह्य भाग :						
१)	दगडी भिंतीवरील पटल (स्टोन वॉल क्लेडिंग)					
२)	तडे गेलेल्या प्लास्टरचे तुकडे (स्पॅलिंग)					
३)	तुटलेले छत (सनशेड उन्हासाठी लावलेले)					
फर्निचर आणि उपकरणे :						
४)	पुस्तकांचे कपाट					
५)	संचय कॅबिनेट (स्टोरेज कॅबिनेट)					
६)	प्रदर्शन कपाटे/आलमारी					
७)	फाइल कॅबिनेट					
८)	प्रयोगशाळेची उपकरणे					
९)	संगणक उपकरणे					
१०)	ब्लॅक/ग्रीनबोर्ड					
११)	सीलिंग फॅन					
१२)	अग्निशमन यंत्रे					
१३)	संचयन रॅक्स/कपाटे					
१४)	ध्वनिवर्धन उपकरणे					
१५)	स्वयंपाकघर उपकरणे (ओव्हन, रेंज हुड, रेफ्रिजरेटर/फ्रीझर, डिशवॉशर)					

अ.क्र.	संभाव्य धोका	उपलब्ध वस्तू		वस्तू हलवण्याची आवश्यकता आहे का ?		शेरा
		होय	नाही	होय	नाही	
१६)	प्रिंटर/फोटोकॉपी/संगणक					
१७)	हलणारे लाकडी पार्टिशन					
१८)	लाकडी फलक/साइनबोर्ड					
छत व छतावरचे घटक :						
१९)	दिवे / फिक्स्चर					
२०)	कूलर					
२१)	पाण्याची टाकी					
२२)	फुलदाणी (फ्लॉवरपॉट्स)					
२३)	कौले, पत्रे इत्यादींचे छत					
२४)	लटकलेल्या प्रदर्शनिय वस्तू (हँगिंग डिस्प्ले)					
२५)	सस्पेंडेड स्पेस हिटर्स (भिंतीवर किंवा ऊंचावर बसविले जाणारे व जेथे बसवले जातात तेथील तापमानावर नियंत्रण ठेवतात ते स्पेस हिटर्स)					
२६)	नळी/ पाईप जोडणी (कंड्युट/पाइपिंग)					
भिंतीवर लावलेले घटक (वॉल माउंटेड वस्तू) :						
२७)	देवळी/फळ्या (shelves)					
२८)	फोटो फ्रेम्स (Pictures Frames)					
२९)	भिंतीतील कपाटे					
३०)	भिंतीमध्ये खोबणी करून ठेवलेली उपकरणे (वॉल-माउंट गॅझेट्स)					
३१)	उपकरणे, LCD TV					
३२)	एसी/वातानुकूलन यंत्रणा					
३३)	भिंतीवर बसवलेले जलशुद्धीकरण यंत्र					
३४)	खिडक्या/ काचेचे दरवाजे					

परिशिष्ट ३.३.१ : सुरक्षा परीक्षण

शाळा आपत्ती व्यवस्थापन गट हे सुनिश्चित करण्यासाठी जबाबदार आहे की, सुरक्षा परीक्षण व्यावसायिकांद्वारे खाली सुचविल्यानुसार नियमितपणे आयोजित केले जातात. संबंधित क्षेत्रातील व्यावसायिक तज्ज्ञांकडून नियमित सुरक्षा तपासणी (Safety Audit) केली जाते, याची खात्री करण्याची जबाबदारी शाळा आपत्ती व्यवस्थापन गटाची आहे.

अ. क्र.	ऑडिट प्रकार	सूचित कालावधी	जबाबदारी SMC समन्वयाने
१)	इमारत बांधकाम परीक्षण	पाच वर्षांतून एकदा	अभियंते
२)	अग्निशमन सुरक्षा परीक्षण	वर्षांतून एकदा	अग्निशमन केंद्र अधिकारी
३)	मध्यान्ह भोजन तपासणी	दर महिन्याला	शालेय स्तरावर अन्न तपासणी समिती
४)	पाणी, स्वच्छता, आरोग्य तपासणी	दर महिन्याला	शाळा स्तरावर वॉश तपासणी समिती
५)	इलेक्ट्रिकल सेफ्टी ऑडिट	वर्षांतून दोनदा	विद्युत विभाग (विद्युत सुरक्षा तपासणी)
६)	झाडांची छाटणी	पावसाळ्यापूर्वी	शाळा प्रशासन
७)	ड्रेनेज स्वच्छता (नाले सफाई)	पावसाळ्यापूर्वी	शाळा प्रशासन
८)	भूकंप, जमिनीचा स्तर, कंपनी आदींबाबतचा एक सहज सर्वे (रॅपिड व्हिज्युअल सर्वेक्षण)	वर्षांतून एकदा	अभियंता
९)	नॉन-स्ट्रक्चरल ऑडिट	वर्षांतून दोनदा	आपत्ती व्यवस्थापन गट

परिशिष्ट ३.३.२ : संरचनात्मक जोखमीची तपासणी सूची

अ. क्र.	तपासणी सूची	होय/नाही
१)	भूकंप रोधक बांधकाम	
२)	बीम किंवा अन्य समतल स्ट्रक्चरवर आधारित उभे स्ट्रक्चर, जाळी, ग्रील्ससदृश्य खांब (फ्लोटिंग कॉलम) आहेत का ?	
३)	काही लहान खांब आहेत का ?	
४)	भिंतीला तडे गेले आहेत का किंवा कॉक्रीट फुगले आहे का ?	
५)	इमारतीच्या कोणत्याही भागात भिंतींवर भेगा आहेत का ?	
६)	छतावरून/भिंतीतून पाणी गळत/ झिरपत आहे का ?	
७)	छतावर/भिंतींवर काही शेवाळ, वनस्पती उगवल्या आहेत का ?	

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (२०१)

परिशिष्ट ३.४.१ : शालेय आपत्ती व्यवस्थापन दल

जाणीव जागृती सूचना आणि माहिती प्रसार दल

अ. क्र.	नाव	पद/वर्ग	संपर्क तपशील

सुरक्षित स्थलांतर दल (Evacuation Team)

अ. क्र.	नाव	पद/वर्ग	संपर्क तपशील

शोध आणि बचाव दल (Search and Rescue Team)

अ. क्र.	नाव	पद/वर्ग	संपर्क तपशील

प्रथमोपचार आणि मनो-सामाजिक काळजी घेणारे दल (First Aid and Psychosocial Care Team)

अ. क्र.	नाव	पद/वर्ग	संपर्क तपशील

अग्निसुरक्षा दल (Fire Safety Team)

अ. क्र.	नाव	पद/वर्ग	संपर्क तपशील

शाळा रस्ता सुरक्षा दल (School Road Safety Team)

अ. क्र.	नाव	पद/वर्ग	संपर्क तपशील

परिशिष्ट ३.४.२ : शालेय आपत्ती व्यवस्थापन गट व त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या

दल	आपत्तीपूर्व	आपत्ती दरम्यान	आपत्ती पश्चात
जाणीव जागृती सूचना आणि माहिती प्रसार दल	<ul style="list-style-type: none"> आपत्तीमध्ये काय करावे आणि काय करू नये याच्या टिप्स, देणारे माहिती शिक्षण व संवाद (IEC) (साहित्य, पोस्टर्स, पाम्प्लेट्स, पथनाट्य तयार करणे. स्थानिक समुदाय, स्थानिक पोलिस स्टेशन आणि कोणत्याही स्थानिक स्वयंसेवी संस्था यांच्या समन्वयाने जागरूकता निर्माण करणारे उपक्रम राबवणे. अग्निसुरक्षा, प्रथमोपचार, शोध आणि बचाव इत्यादींवर प्रात्यक्षिक/ कवायती करणे. दिव्यांग व्यक्तींना धोक्याची सूचना कशी पोहचवावी तसेच त्यांना कसे विशेष सहकार्य करावे. याबाबत उद्बोधन करणे. उदा. श्रवणदोष असलेल्यांसाठी झेंडा फडकवणे, शारीरिक दिव्यांगत्व असलेल्या विद्यार्थी, शिक्षकांना सहकार्य करणे. शाळा संकटाला सामोरे जाऊ शकते अशा 	<ul style="list-style-type: none"> आपत्तीच्या प्रकारानुसार मार्गदर्शन करणे. ड्रिल दरम्यान दिलेल्या कृतीनुसारच कृती करणे उदा. भूकंपाचे वेळी हाताने जमिनीवर झोपा. (Drop), अशाच अवस्थेत एखाद्या सुरक्षित टेबलखाली / फर्निचरखाली जाऊन आपल्यावर काही जड वस्तू पडणार नाही याची खात्री करा. टेबल किंवा फर्निचर सरकू नये यासाठी घट्ट धरून ठेवा, जर तो सरकला तर त्याच्याबरोबरच पुढे सरकत रहा. (Hold) भूकंपाचेवेळी वरच्या मजल्यावर जावे तसेच पुराच्यावेळी उंच भागाकडे जावे. शाळेच्या इमारतीतील आपत्तीबाबत शाळा आपत्ती व्यवस्थापन गटाला माहिती द्यावी. सरकारी आपत्कालीन मदत विभागांना तात्काळ कळवणे 	<ul style="list-style-type: none"> माहितीच्या स्रोतांचे संनियंत्रण ठेवा. सर्व संबंधित टास्क फोर्सना आपत्ती परिस्थितीचा अहवाल देणे आणि त्यांच्याशी समन्वय साधणे. जनजागृती करणाऱ्या चमुच्या समन्वयाने सुरक्षा टिप्स प्रसारित करणे. आद्ययावत माहिती उपलब्ध करणे व तिचा प्रसार करणे यासाठी जिल्हा प्रशासनाला सहकार्य करणे. अद्ययावत माहिती तयार करणे व तिचा प्रसार करणे यासाठी जिल्हा प्रशासनाच्या घटना मदत चमूला सहकार्य करणे. आपत्कालीन परिस्थितीत शाळेला चेतावणी संदेश देणे.

दल	आपत्तीपूर्व	आपत्ती दरम्यान	आपत्ती पश्चात
	<p>संभाव्य आपत्तीबाबत माध्यमांतून येणाऱ्या अद्ययावत माहितीचे नियमित निरीक्षण करणे. उदा. अतिवृष्टी, ढगफुटी, चक्रीवादळ इ. बाबतचे इशारे.</p> <ul style="list-style-type: none"> • शाळेबाबतीत संभाव्य धोके वाटल्यास त्याबाबत त्वरीत शालेय अधिकाऱ्यांच्या लक्षात आणून देणे. • सहाय्यक प्राचार्यांनी जिल्हास्तरीय अधिकाऱ्यांशी संपर्क स्थापित करणे. • धोक्याचे इशारे प्रदर्शित करणे. • सर्व वर्ग, शिक्षक आणि इतर भागधारकांना माहिती प्रसारित करणे. • इतर दलांशी समन्वय साधणे व त्यांना हवामानाबाबत अद्ययावत माहिती देणे. 	<p>(अग्निशामक, एसडीएम, पोलीस इ.)</p> <ul style="list-style-type: none"> • शाळेचा वापर निवारा केंद्र म्हणून केला जात असेल, तर त्वरीत निवारा कर्मचाऱ्यांना अद्ययावत माहिती देणे. हवामान बदलाची सूचना देणे. सरकारी मदत विभागांना (एडीएम, अग्निशमन केंद्र, पोलीस) माहिती देण्याबाबत मुख्याध्यापकांना सहकार्य करणे. • शाळेची इमारत रिकामी करण्यासाठी मूल्यमापन गटाला मदत करणे. 	
सुरक्षित स्थलांतर दल	<ul style="list-style-type: none"> • आपत्ती जनजागृती प्रशिक्षणात सहभागी होणे. • स्थलांतर करण्यासाठी आवश्यक उपकरणे 	<ul style="list-style-type: none"> • आपत्तीच्या प्रकारानुसार सराव संचलनादरम्यान केलेल्या सरावानुसार आवश्यक कृती करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> • आपत्कालीन परिस्थितीत एकत्र होण्याची जागा हे सुरक्षित व प्रवेश, योग्य आहे याची खात्री करणे.

दल	आपत्तीपूर्व	आपत्ती दरम्यान	आपत्ती पश्चात
	<p>उपलब्ध करून घेणे अथवा खरेदी करणे.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● स्थलांतर प्रशिक्षणांत सहभागी होणे तसचे अशी प्रशिक्षणे आयोजित करणे. ● दिव्यांग मुले, शिक्षक व कर्मचारी यांना बाहेर काढण्यासाठी विशेष प्रक्रियेची चाचणी घेणे. ● सराव संचलनात सहभागी होणे. ● बाहेर पडण्याचा मार्ग, सुरक्षित स्थलांतर करण्यायोग्य जागा आहे का यांची पडताळणी करणे. ● स्थलांतर मार्गावर कोणत्याही असंरचानात्मक समस्या किंवा अन्य कोणत्याही अडथळे नाहीत याची खात्री करणे. ● आवश्यक असलेल्या वस्तूंचा पुरवठा होईल याची खात्री करणे ● दिव्यांग मुलांच्या गरजेनुसार विशेष उपकरणांची तयारी ठेवणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● पद्धतशीर स्थलांतर करणे. (स्थलांतर मार्गाची पाहणी करणे व सुरक्षित स्थलांतर करणे) ● आवश्यकतेनुसार दिव्यांग मुले व शिक्षकांना सहकार्य करणे. ● स्थलांतर केलेल्या विद्यार्थी संख्या मोजणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● स्थलांतरनासाठी अतिरिक्त सहकार्य आवश्यक आहे का? याबाबत निर्णय घेणे ● हरवलेल्या विद्यार्थ्यांची निश्चिती करणे. त्याबाबत शोध व बचाव दलाला माहिती देणे.

दल	आपत्तीपूर्व	आपत्ती दरम्यान	आपत्ती पश्चात
शोध आणि बचाव दल केवळ शिक्षकच सदस्य असतील.	<ul style="list-style-type: none"> ● आवश्यक साहित्य पुरवठा झालेला असल्याची खात्री करणे. ● या दलाच्या सदस्यांचे प्रशिक्षण झालेले असून ते अद्यावत आहे का याची खात्री करणे. ● दिव्यांग मुलांचा सक्रिय सहभाग होत आहे तसेच सर्वानाच स्थलांतर उपक्रमाचा फायदा सारख्याच प्रकारे होईल याची खात्री करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● आपत्तीच्या प्रकारानुसार कार्यवाही करणे. उदा. भूकंपाची चिन्हे दिस- ताच जमिनीकडे झुकणे, टेबलाखाली जाऊन आधार घेणे आणि टेबल घट्ट धरून ठेवणे. ● फर्निचर सरकत असल्यास त्याचे पाय घट्ट धरून ठेवणे. ● बाहेर असल्यास इमारतीपासून दूर जाणे. ● पाठोपाठ होणाऱ्या घटनेच्या पार्श्वभूमीवर शोध व बचाव कार्य सुरु करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● चमूसाठी आवश्यक असणारी उपकरणे व साहित्य गोळा करून ठेवणे. ● पूर्व निर्धारित नमून्यानुसार प्रत्येक खोलीची तपासणी करणे. (दृश्य, ध्वनी व शारीरिकदृष्ट्या) ● जखमींचे ठिकाण प्राथमिक उपचार चमूला कळवणे. ● अन्य समस्यांचे ठिकाण शाळा आपत्ती व्यवस्थापन समितीला कळवणे. ● इमारतीमध्ये झालेल्या मोडतोडीची पाहणी करणे. ● प्रत्येक नुकसानीबाबत प्रशासनला अवगत करणे (EOC). ● मुले सहभाग घेत असतील, तर केवळ प्राथमिक तांत्रिक प्रशिक्षण देणे.
प्राथमिक उपचार व मानसिक-सामाजिक काळजी दल	<ul style="list-style-type: none"> ● प्राथमिक उपचार पुरवठा अद्यावत व नेहमीच पुरेसा असेल याची खात्री करणे. ● आपत्कालीन कार्ड व आरोग्य कार्ड अद्यावत ठेवणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● आवश्यक वैद्यकीय सहकार्याची निश्चिती करणे. प्राचार्यांमार्फत साहाय्य मिळावे यासाठी समन्वय साधणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● पूर्व-निर्धारित ठिकाणी दलाच्या सर्व सदस्यांनी एकत्र येणे. ● आवश्यक साहित्य व उपकरणे गोळा करणे.

दल	आपत्तीपूर्व	आपत्ती दरम्यान	आपत्ती पश्चात
	<ul style="list-style-type: none"> सर्व नवीन सदस्यांसाठी प्रशिक्षण तसेच अस्तित्वातील सदस्यांसाठी रिफ्रेशर प्रशिक्षण होईल याची खात्री करणे. विद्यार्थी/कर्मचारी यांच्या विशेष वैद्यकीय गरजांबाबत जागरूक राहणे तसेच एक दोन दिवसांचा औषधसाठा शाळेत उपलब्ध करून ठेवणे तसेच तो नियमित अद्ययावत ठेवणे. नियमित सराव संचलनात सहभागी होणे. 	<ul style="list-style-type: none"> बचाव केलेल्या व्यक्तीला प्राथमिक उपचार करणे. तसेच मानसिक, सामाजिक काळजी घेणे, रुग्णाची तपासणी करणे. सर्व प्रकरणांची तसेच केलेल्या उपचारांची नोंद ठेवणे. 	<ul style="list-style-type: none"> बचाव केलेल्या व्यक्तीला प्राथमिक उपचार करणे. तसेच मानसिक, सामाजिक काळजी घेणे, रुग्णाची तपासणी घेणे. सर्व प्रकरणांची तसेच केलेल्या उपचारांची नोंद ठेवणे. आवश्यक वैद्यकीय सहकार्याची निश्चिती करणे. प्राचार्यांमार्फत साहाय्य मिळावे यासाठी समन्वय साधणे. शोध कार्य सुरु असताना शोध व बचाव दलासोबत राहण्यासाठी प्राथमिक उपचार दलातील काही सदस्यांची नियुक्ती करणे.
अग्निसुरक्षा दल	<ul style="list-style-type: none"> अग्निसुरक्षा साधने (अग्नि शमन यंत्र इ.) चालूस्थितीत आहेत व त्याबाबत कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण दिले आहे याची खात्री करणे. रासायनिक प्रयोगशाळा, उपाहारगृह, स्वयंपाकगृह इ. अग्निप्रवण स्थळं ही योग्यदृष्ट्या संरक्षित करण्यात आली आहेत याची खात्री करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> अग्निशमन दलाला पाचारण करणे. आपत्तीच्या प्रकारानुसार आवश्यक कार्यवाही करणे उदा. जर व्यक्तीला आग लागली, तरी थांबा, जमिनीवर पडा आणि लोळा शक्य असल्यास आगीवर नियंत्रण मिळावा. (वैयक्तिक सुरक्षेची खात्री बाळगावी) 	<ul style="list-style-type: none"> आपत्ती कोसळल्यानंतर आगीचे अस्तित्व तपासून पाहणे. तसेच त्याबाबत खात्री करणे. अशा ठिकाणाबाबत प्राचार्यांना प्रशासकांना अवगत करणे. आगीचे कारण बनू शकते अशी स्थिती असल्यास त्याची पाहणी करणे.

दल	आपत्तीपूर्व	आपत्ती दरम्यान	आपत्ती पश्चात
	<ul style="list-style-type: none"> स्थानिक अग्निशमन विभागाकडून शाळेच्या परिसराचे अग्नि सुरक्षा सर्वेक्षण करण्यासाठी व त्यांनी केलेल्या सूचनांचे पालन होत आहे याची खात्री करण्यासाठी शाळा व्यवस्थापन समितीशी समन्वय साधणे. 	<ul style="list-style-type: none"> विद्युत आग असेल, तर सर्वात आधी मुख्य विद्युत स्वीच बंद करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> तसेच देखभाल दुरुस्ती करण्याच्या कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने सदरची स्थिती दूर करणे. मुलांच्या प्रशिक्षणात आगीचा सामना करण्याऐवजी याप्रसंगी कोणती काळजी घ्यावी याला महत्त्व देणे.
शाळा रस्ता सुरक्षा दल	<ul style="list-style-type: none"> सर्व बसेसची संपूर्ण माहिती ठेवणे. त्यांचा शाळेपासूनचा मार्ग प्रत्येक बसमधून प्रवास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या यांची माहिती ठेवणे. मुलांना गाडीत घेताना, त्यांच्या इच्छित स्थळी सोडताना तसेच संपूर्ण मार्गावर त्यांची काळजी घेतली जाईल याची खात्री बाळगणे. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना सहकार्य मिळत असल्याची खात्री करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> जखमींना रुग्णालयात दाखल करण्यासाठी बस, रुग्णवाहिका तसेच अन्य वाहनांशी संवाद स्थापित करण्यात शाळा आपत्ती व्यवस्थापन समितीला सहकार्य करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> सर्व विद्यार्थी, शिक्षक, कर्मचारी यांना त्यांच्या घरी/निवारा स्थळी सुरक्षित पोहोचवले जाईल अशी वाहतूक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शाळा आपत्ती व्यवस्थापन समितीला सहकार्य करणे.

परिशिष्ट ३.५ : संसाधनांची यादी

शाळेच्या आवारातील संसाधने			
अ.क्र.	संसाधन	प्रमाण/संख्या	स्थान
१)	प्रथमोपचार पेटी		
२)	शिट्टी		
३)	लोकांशी त्वरीत संपर्क साधण्याची प्रणाली (Public Addressal System)		
४)	अग्निशामक यंत्रे		
५)	शिडी (संख्या व लांबी)		
६)	दोरी (संख्या व लांबी)		
७)	स्ट्रेचर		
८)	टॉर्च		
९)	हातोडी		
१०)	जनरेटर्स/युपीएस		
११)	इतर (कृपया यादी जोडा)		
शाळेजवळ उपलब्ध संसाधने			
अ.क्र.	संसाधन	संपर्क क्र.	स्थान
१)	दवाखाना		
२)	पोलीस स्टेशन		
३)	अग्निशमन केंद्र		
४)	रक्तपेढी		
५)	औषधालय		

अ.क्र.	संसाधन	संपर्क क्र.	स्थान
६)	अशासकीय संस्था/ स्वयंसहाय्यता बचत गट/आपदा मित्र		
७)	नागरी संरक्षण		
८)	रेशन दुकान		
९)	पाणी पुरवठा		
१०)	अत्यावश्यक साहित्य पुरवठा		
११)	उपाहारगृह		
१२)	धार्मिक स्थळे		
१३)	उंच मैदाने/टेकड्या		
१४)	इतर (कृपया यादी समाविष्ट करावी)		

प्रमुख निरीक्षणे :

-
-
-
-

परिशिष्ट ३.६ : क्षमता मूल्यांकन

कुशल/प्रशिक्षित मानव संसाधन					
प्रशिक्षित स्वयंसेवक	मुले	मुली	एकूण	समन्वयकाचे नाव	समन्वयकाचा क्रमांक
एन.सी.सी (होय/नाही)					
एन. एस. एस (होय/नाही)					
स्काऊट अँड गाईड (होय/नाही)					
इतर १					
इतर २					

तज्ज्ञ : शोध आणि बचाव, अग्निसुरक्षा, प्रथमोपचार, पोहणे, खेळ, परदेशी भाषा (इंग्रजी व्यतिरिक्त) इ.					
अ.क्र.	व्यक्तीचे नाव	निपुणतेचे क्षेत्र	शिक्षक / विद्यार्थी	इयत्ता	संपर्क क्रमांक
१)					
२)					
३)					

बाहेरील यंत्रणांशी संबध				
अ.क्र.	यंत्रणेचे नाव	अंतर (किमी)	संपर्क क्रमांक	पत्ता
१)				
२)				
३)				
४)				

प्रमुख निरीक्षणे

-
-
-
-

परिशिष्ट ३.७ : आपत्कालीन तयारीची पडताळणी सूची

शाळेचे नाव :

ठिकाण :

दिनांक :

कृती/घटक	होय/नाही
आपत्कालीन संपर्क क्रमांक ठळकपणे मुख्याध्यापकांच्या खोलीत नोंद केले आहेत का?	
शासकीय सेवा व संबंधित अधिकाऱ्यांना आपत्कालीन परिस्थितीची माहिती देण्याचे प्रक्रिया आराखड्यात स्पष्टपणे नमूद केले आहे का?	
कामाच्या ठिकाणापासून एक किलोमीटरच्या आत किंवा त्यापर्यंतचे संभाव्य धोके लक्षात घेतले आहेत का?	
स्थलांतर नियोजनाचा स्पष्ट उल्लेख आराखड्यात केला आहे का?	
टास्कफोर्स टीम लिडर, वर्ग शिक्षक, कार्यालयीन कर्मचारी व विद्यार्थी या प्रमुख घटकांच्या भूमिका व जबाबदाऱ्या स्पष्टपणे नमूद केलेल्या आहेत का?	
आणीबाणीच्या काळात आणि त्यानंतरही विद्यार्थ्यांचे पर्यवेक्षण करण्याबाबत कर्मचाऱ्यांच्या जबाबदाऱ्या निश्चित केल्या आहेत का?	
पाचव्या वर्गाखालील अधिक असक्षम मुलांवर आराखड्यात भर दिलेला आहे का?	
विशेष शारीरिक, मानसिक व वैद्यकीय आवश्यकता असलेल्या विद्यार्थ्यांचा उल्लेख आराखड्यात केला आहे का?	
आपत्ती व्यवस्थापन दल कशाप्रकारे प्रशिक्षित केले जाईल याबाबत आराखड्यात वर्णन केले आहे का?	
सराव संचलन घेण्याबाबतचे दिनदर्शिका आराखड्यात नमूद केले आहे का?	
स्थानिक पोलीस व अग्निशामक दलाकडून आराखड्यास मान्यता मिळाली आहे का?	

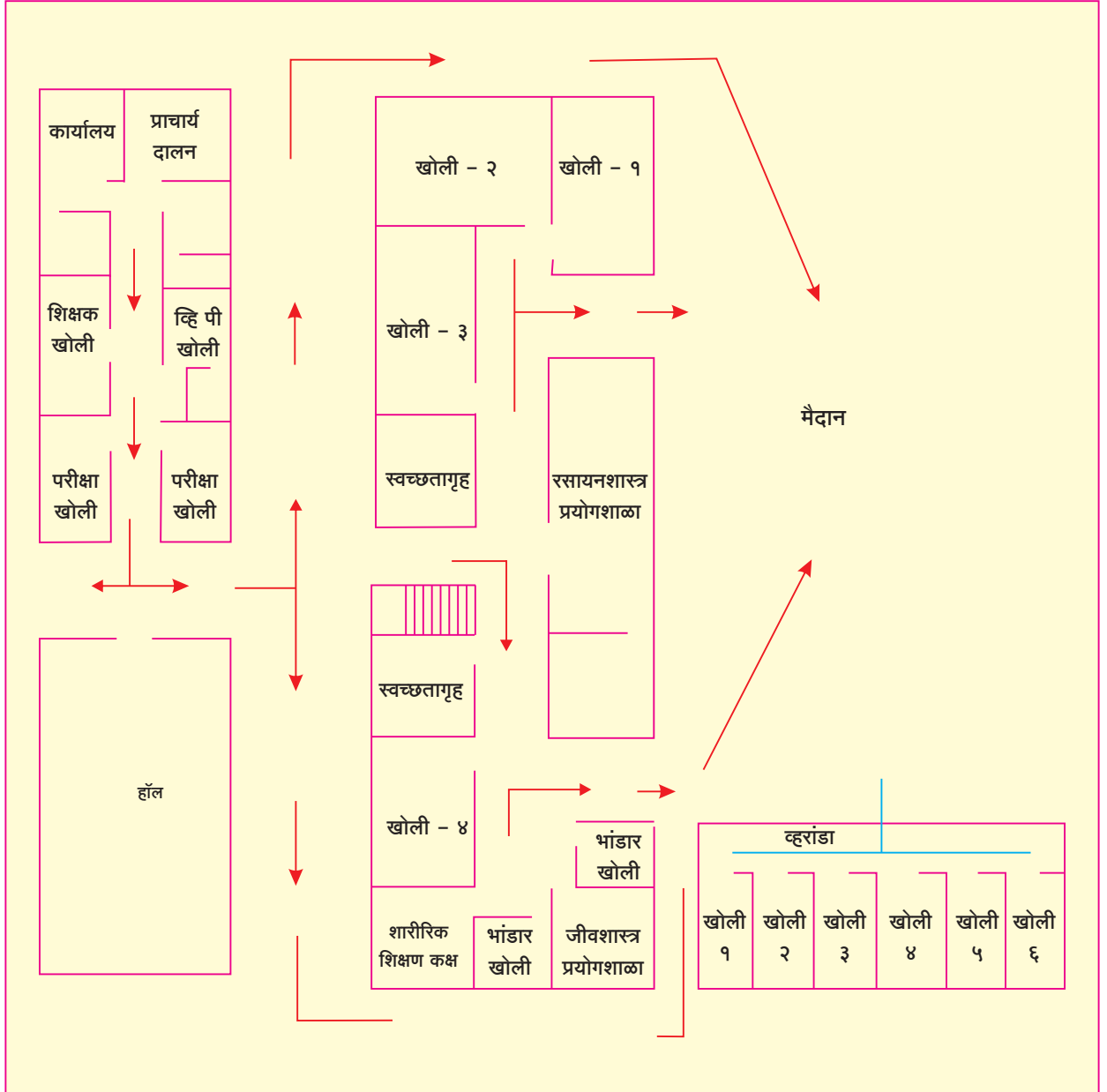

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (२१२)

परिशिष्ट ३.८ : शाळेचा आपत्कालीन परिस्थितीतील निर्वासन/स्थलांतर नकाशा

स्थलांतर दल हे शाळेतील सुरक्षित ठिकाणे, सुरक्षित स्थलांतर मार्ग, अग्निशामक यंत्र, अग्निशमनासाठी वापरले जाणारे पाईप्स, प्राथमिक उपचार पेटी इ. ची ठिकाणे यांची माहिती घेईल. मजल्यावरील नकाशावर चिन्हांकित करेल व मजलानिहाय स्थलांतर आराखडा बनवेल. स्थलांतर नकाशा प्रत्येक मजल्यावरील नोटीसबोर्डवर ठळकपणे प्रदर्शित करेल. (तुमच्या शाळेच्या स्थलांतर नकाशाची प्रत जोडणे)

परिशिष्ट ३.९ : आपत्ती/अपघाताचा अहवाल सरकारला देण्यासाठीचे प्रारूप आराखडा

अ. क्र.	विशिष्ट बाबी	तपशील			
१)	शाळेचे नाव				
२)	पत्ता				
३)	संपर्क				
४)	दिनांक				
५)	वेळ				
६)	जखमी झालेले एकूण कर्मचारी	पुरुष :	स्त्रिया :	इतर :	दिव्यांगत्व असलेले शिक्षक पुरुष : स्त्रिया : इतर :
७)	मृत्यूमुखी पडलेले एकूण कर्मचारी	पुरुष :	स्त्रिया :	इतर :	दिव्यांगत्व आलेले शिक्षक पुरुष : स्त्रिया : इतर :
८)	एकूण जखमी विद्यार्थी	पुरुष :	स्त्रिया :	इतर :	दिव्यांगत्व आलेले विद्यार्थी पुरुष : स्त्रिया : इतर :
९)	मृत्यूमुखी पडलेले एकूण विद्यार्थी	पुरुष :	स्त्रिया :	इतर :	दिव्यांगत्व आलेले विद्यार्थी पुरुष : स्त्रिया : इतर :
१०)	एकूण बेपत्ता व्यक्ती	पुरुष :	स्त्रिया :	इतर :	दिव्यांगत्व आलेले व्यक्ती पुरुष : स्त्रिया : इतर :
११)	आपत्तीचा/ घटनेचा प्रकार				
१२)	आपत्तीचा/ घटनेचा तपशील				
१३)	बचाव कार्य करणारी यंत्रणा				
१४)	बचाव कार्याचा तपशील				
१५)	शाळेच्या इमारतीला झालेल्या नुकसानीचे स्वरूप	संरचनात्मक नुकसान	असंरचनात्मक नुकसान		

संसाधने आणि संदर्भ

- १) शाळेच्या सुरक्षिततेबाबत राष्ट्रीय धोरण, मार्गदर्शक तत्त्वे.
- २) राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाचे शालेय सुरक्षेवरील प्रशिक्षण घटकसंच.
- ३) महाराष्ट्र राज्य आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा-२०२३.
- ४) शिक्षण विभागाचा आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा.
- ५) छत्तीसगड सरकारच्या 'मुख्यमंत्री सुरक्षित शाळा' कार्यक्रमावरील 'कार्यकर्ता पुस्तक'.
- ६) बिहार सरकारच्या 'मुख्यमंत्री सुरक्षित शाळा' कार्यक्रमावरील कार्यकर्ता पुस्तक.
- ७) शाळेतील स्वच्छ हरित आणि शाश्वत प्रणालींवरील मार्गदर्शक तत्त्वे, गुजरात.
- ८) शालेय सुरक्षेवरील युएनडीपी, प्रशिक्षण घटकसंच.
- ९) इंटरनॅशनल रेड क्रॉस अँड रेड क्रेसेंट सोसायटीज फेडरेशन (IFRC) यांचे शालेय सुरक्षेवरील घटकसंच.
- १०) उष्णतेशी संबंधित आजारांची ओळख व त्यांना प्रतिबंध करण्याबाबतचे समुदाय सदस्यांचे प्रशिक्षण माहिती पुस्तिका.
- ११) हवामान बदल व मानवी आरोग्यावरील राष्ट्रीय कार्यक्रमातील मार्गदर्शक तत्त्वे.

संपादन समिती

अ.क्र.	सदस्याचे नाव	पदनाम	कार्यालय
१)	श्री. अरुण जाधव	उपसंचालक	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
२)	श्री. रामेश्वर लोटके	अधिव्याख्याता	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
३)	श्रीम. शितल शिंदे	अधिव्याख्याता	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
४)	श्री. बाळासाहेब गायकवाड	विषय सहायक	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
५)	श्री. संदीप वाकचौरे	उपशिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथ. शाळा पारेगाव खुर्द, ता. संगमनेर, जि. अहिल्यानगर
६)	श्री. अजित राक्षे	उपशिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथ. शाळा मोहाट, ता. जावळी, जि. सातारा
७)	श्री. प्रभाकर हिप्परगे	केंद्रप्रमुख	समूह साधनकेंद्र कांबळगा, जि. लातूर

श्रेयनामावली

साहित्यनिर्मिती व विकसन समिती

अ.क्र.	सदस्याचे नाव	पदनाम	कार्यालय/शाळा
१)	डॉ. भागिरथी गिरी	ज्येष्ठ अधिव्याख्याता	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था अंबाजोगाई, जि. बीड.
२)	श्री. अमोल डोंबाळे	ज्येष्ठ अधिव्याख्याता	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, सातारा.
३)	डॉ. राजेश गोरे	अधिव्याख्याता	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, अंबाजोगाई, जि. बीड.
४)	श्री. अजित राक्षे	सहशिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथ. शाळा मोहाट, ता. जावळी, जि. सातारा.
५)	श्री. प्रभाकर हिप्परगे	केंद्रप्रमुख	समूह साधन केंद्र कांबळगा, जि. लातूर.
६)	श्री. संदीप वाकचौरे	उपशिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथ. शाळा पारेगाव खुर्द, ता. संगमनेर, जि. अहिल्यानगर.
७)	श्रीम. सुचरिता काळे	विषय शिक्षक	जिल्हा परिषद उच्च प्राथ. शाळा सिनाळा, केंद्र दुर्गापूर, पंचायत समिती चंद्रपूर, जि. चंद्रपूर.
८)	डॉ. अंजली चिंचोलीकर	शिक्षक	महानगरपालिका केंद्रीय प्राथ. माध्य. शाळा मुकुंदवाडी, जि. छत्रपती संभाजीनगर.
९)	डॉ. सुनील आदिक	पदवीधर शिक्षक	जिल्हा परिषद उच्च प्राथ. शाळा वसूसायगाव, ता. गंगापूर, जि. छ. संभाजीनगर.
१०)	श्री. दत्तात्रय घवले	उपशिक्षक	न्यू इंग्लिश स्कूल, कोल्हार बुद्रुक, ता. राहाता, जि. अहिल्यानगर.
११)	श्री. अशोक शिंदे	सहायक शिक्षक	कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज उरण-इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली.
१२)	मलेका शेख	उपशिक्षक	पाताळेश्वर माध्य. विद्यालय, पाडळी.
१३)	श्री. निलकंठ शिंदे	सहायक शिक्षक	जिल्हा परिषद प्राथ. शाळा लिंबी, ता. व जि. हिंगोली.
१४)	श्री. जगदीश खैरनार	सहायक शिक्षक	जि. प. शाळा उभाडे, ता. इगतपुरी, जि. नाशिक.
१५)	श्री. नरेंद्र कांबळे	पदवीधर शिक्षक (गणित, विज्ञान)	जि. प. प्राथ. शाळा तरोडा, ता. व जि. परभणी.
१६)	श्री. रमेश माने	पदवीधर शिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा कोंड, ता. व जि. धाराशिव.
१७)	श्रीम. मीना वाजे	उपशिक्षक	के. एल. पोंडा हायस्कूल डहाणू, ता. डहाणू, जि. पालघर.
१८)	श्री. नितीन मेमाणे	पदवीधर शिक्षक	जि. प. शाळा. पांडे, ता. भोर, जि. पुणे.

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (२१७)

अ.क्र.	सदस्याचे नाव	पदनाम	कार्यालय/शाळा
१९)	श्री. हनुमंत जाधव	पदवीधर शिक्षक	जि. प. प्राथ शाळा शिवापूर, ता. हवेली, जि. पुणे.
२०)	डॉ. उमाकांत जाधव	सहायक शिक्षक	श्री. शिवाजी माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालय, सरस्वती कॉलनी, जि. लातूर.
२१)	मुस्कान सय्यद	जनसंपर्क अधिकारी	TDRF, यवतमाळ.
२२)	श्री. विनोद राठोड	सहायक शिक्षक	जि. प. प्राथ. मराठी शाळा सालनापूर, पं. स. धामणगाव, जि. अमरावती.
२३)	श्री. उमेश आडे	सहायक शिक्षक	जि. प. प्राथ. मराठी शाळा मलातपूर, पं. स. धामणगाव, जि. अमरावती.
२४)	श्रीम. सारिका दर्जे	सहायक शिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा त्रिमलपूर, केंद्र सावरखेड, ता. गंगापूर, जि. छत्रपती संभाजीनगर.
२५)	श्री. सचिन ढोबळे	उपशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा बोडकेवाडी, ता. हवेली जि. पुणे.
२६)	डॉ. जितेंद्र काठोळे	पदवीधर माध्यमिक शिक्षक	जि. प. माध्य. व उच्च माध्य. विद्यालय अकोट, जि. अकोला.
२७)	श्रीम. पूनम चव्हाण	सहशिक्षक	श्रीम. निर्मलाताई ठोकळ प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालय, जि. सोलापूर.
२८)	श्री. महादेव खळुरे	सहशिक्षक	यशवंत विद्यालय अहमदपूर, ता. अहमदपूर, जि. लातूर.
२९)	श्री. मल्लिकार्जुन शिंत्रे	सहायक शिक्षक	आजरा महाविद्यालय आजरा, ता. आजरा, जि. कोल्हापूर.
३०)	श्री. प्रमोद वाघमोडे	उपशिक्षक	रा. जि. प. शाळा खारघर, ता. पनवेल, जि. रायगड.
३१)	डॉ. महादेव इरकर	सहायक शिक्षक	कै. पांडुरंग रघुनाथ पाटील, उत्कर्ष विद्यालय, विरार, ता. वसई, जि. पालघर.
३२)	श्रीम. शितल सोनवणे	सहायक शिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा वडगांव शिंदे, ता. हवेली, जि. पुणे.
३३)	श्रीम. अनिता खडके	सहायक शिक्षक	जि. प. प्रशाला, भादा, ता. औसा, जि. लातूर.
३४)	डॉ. निलेश गंगावणे	राज्य सल्लागार	युनिसेफ
३५)	श्री. संदीप तेंडुलकर	राज्य सल्लागार	युनिसेफ
३६)	श्रीम. वैशाली म्हस्के	क्षमता बांधणी व संस्था बळकटीकरण	आपत्ती व्यवस्थापन विभाग, महाराष्ट्र शासन.
३७)	श्री. बालाजी व्हरकट	कार्यक्रम अधिकारी	हवामान, वातावरणीय बदल व आपत्ती धोके निवारण, युनिसेफ, मुंबई

आपत्ती व्यवस्थापन - वाचन साहित्य : (२१८)

प्रतिज्ञा

‘मी, भारताचा नागरिक/विद्यार्थी,
राष्ट्राच्या व समाजाच्या हितासाठी, व्यवस्थापनाची शिस्त
पाळण्याची प्रतिज्ञा करत आहे.

मी नैसर्गिक आपत्ती जसे की, भूकंप, पूर, दुष्काळ, चक्रीवादळ,
भूस्खलन, वीज पडणे आणि मानवनिर्मित आपत्ती जसे की,
आग लागणे, रासायनिक गळती, अपघात, स्फोट, पाण्याचे व
वायूचे प्रदूषण, रोगराई व सायबर आपत्ती या सर्वांबाबत जागरूक
राहीन.

आपत्तीच्या वेळेस घाबरून न जाता योग्य कृती करेन,
आपत्तीपूर्व तयारी व आपत्कालीन मदतीसाठी प्रशिक्षणात सक्रिय
सहभाग घेईन, आपत्तीपासून स्वतःचे, कुटुंबाचे व समाजाचे रक्षण
करण्यास नेहमी तत्पर राहीन.

मी माझ्या शाळेत/गावात आपत्ती व्यवस्थापन टास्क फोर्समध्ये
सहभागी होईन, सुरक्षिततेचे नियम पाळीन. इतरांनाही त्याचे पालन
करण्यास प्रेरित करीन. मी स्वच्छता, आरोग्य व पर्यावरणपूरक
जीवनशैली अवलंबीन, आपत्ती येऊ नये यासाठी जागरूकतेचा
प्रसार करीन.

